

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Часопис ЦИВІЛІСТИКИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Випуск 57

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Харитонов Євген Олегович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР, ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Харитонova Олена Іванівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права інтелектуальної власності і патентної юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія»

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Некіт Катерина Георгіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубєва Неллі Юріївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Давидова Ірина Віталівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Завальнюк Володимир Васильович – доктор юридичних наук, професор, проректор з навчально-методичної та виховної роботи, Національний університет «Одеська юридична академія»

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, професор кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Ківалова Тетяна Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Міжнародний гуманітарний університет

Кізлова Олена Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного та господарського права й процесу, Міжнародний гуманітарний університет

Колодін Денис Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія»

Харитонova Тетяна Євгенівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чанишева Аліна Рашидівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чанишева Галія Інсафівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чобану Геннадій – доктор, професор, Національний науково-дослідний інститут праці та соціального захисту (Бухарест, Румунія)

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету

«Одеська юридична академія» (протокол № 9 від 30 червня 2025 р.)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа R30-03881).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська
дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, адреса електронної пошти: chancellery@onu.edu.ua, тел.: (048) 719-88-01).

Періодичність: 4 рази на рік.

Включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальностей D8 Право,
D9 Міжнародне право (галузь знань D Бізнес, адміністрування та право):
Наказ Міністерства освіти і науки України. № 409 від 17.03.2020 р.

«Часопис цивілістики» включений до міжнародної наукометричної бази Index
Copernicus International (Республіка Польща).
Офіційний сайт: www.clj.nuoua.od.ua

ЗМІСТ

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ.....7

*Харитонов Євген Олегович,
Харитонova Олена Іванівна,
Давидова Ірина Віталівна*
ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА
НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ
СІМЕЙНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....7

Деледівка Сергій Григорович
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ
НЕГАТОРНОГО ПОЗОВУ В КОНТЕКСТІ
КОНЦЕПЦІЙ ВОЛОДІННЯ ТА СПОРІВ
ПРО ВИТРЕБУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗЕМЕЛЬ.....17

*Самілик Людмила Олексіївна,
Паланська Богдана Ігорівна,
Кучеренко Анастасія Олександрівна*
ВИКРАДЕННЯ ЧИ ЗАХИСТ:
ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО
ПЕРЕМІЩЕННЯ ДИТИНИ ОДНИМ
ІЗ БАТЬКІВ ВСУПЕРЕЧ ВОЛІ ІНШОГО.....24

Стрілець Михайло Ігорович
ЗМІСТ ТА ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ
ПРО НАДАННЯ ФРІЛАНС-ПОСЛУГ30

*Фляжнікова Ярослава Василівна,
Юзько Тетяна Миколаївна*
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ
ОРЕНДИ ЖИТЛОВОГО ПРИМІЩЕННЯ:
ВІД ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ
ДО СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....35

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА.....40

*Харитонova Олена Іванівна,
Харитонов Євген Олегович*
БІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЛЮДИНИ,
КРІОКОНСЕРВОВАНІ ЕМБРІОНИ ЛЮДИНИ
IN VITRO У АСПЕКТІ СПАДКУВАННЯ.....40

Адамова Олена Семенівна
ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ.....52

*Белкін Марк Леонідович,
Юринець Юлія Леонідівна,
Белкін Леонід Михайлович,*
ІПОТЕКА НЕРУХОМОГО МАЙНА,
ПОБУДОВАНОГО НА ЗЕМЕЛЬНІЙ ДІЛЯНЦІ,
ОБТЯЖЕНІЙ ІПОТЕКОЮ.....57

Павленко Микола Вадимович,
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИПЛАТИ ОДНОРАЗОВОЇ
ГРОШОВОЇ ДОПОМОГИ У РАЗІ ЗАГИБЕЛІ (СМЕРТІ)
АБО ІНВАЛІДНОСТІ ВОЛОНТЕРА
У ЗВ'ЯЗКУ З ВІЙСЬКОВОЮ АГРЕСІЄЮ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....64

Перейман В'ячеслав Юрійович,
ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ
МАЙНОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО
ТА ДОГОВОРІВ ЩОДО РОЗПОРЯДЖЕННЯ
МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ
НА НЕРУХОМЕ МАЙНО.....71

ПОРІВНЯЛЬНА ЦИВІЛІСТИКА.....77

Богданова Валерія Володимирівна
ФОРС-МАЖОР ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ
ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНІ
СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ.....77

*Бурма Сергій Костянтинович,
Жвавець Вадим Васильович*
ОКРЕМІ ДУМКИ СУДДІВ У СПРАВАХ
ЩОДО КОРПОРАТИВНОЇ ПРОЗОРОСТІ
ТА БЕНЕФІЦІАРНОГО ВОЛОДІННЯ:
УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА
ТА МІЖНАРОДНІ ОРІЄНТИРИ.....83

*Давидова Ірина Віталівна,
Токарева Віра Олександрівна*
ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ
ПРИВАТНОСТІ (НЕДОТОРКАНОСТІ
ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ)
У ЗАХІДНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ.....91

*Bakutin Artem Olehovych,
Kharytonova Olena Ivanivna*
COPYRIGHT PROTECTION FOR SEPARATED
ELEMENTS (MOVEMENTS)
IN A CHOREOGRAPHIC WORK.....97

ЦИВІЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІТ ПРАВА.....103

Верес Ірина Ярославівна
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ
ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ.....103

Шипков Єгор Олексійович
ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ
ТА ЦИФРОВІЗАЦІЯ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ.....109

Омельчук Олександр Сергійович
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ.....114

ЦИВІЛІСТИКА БЕЗ КОРДОНІВ.....120

Гуменюк Віктор Вікторович
ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО
НОТАРІАЛЬНОГО АКТУ ТА ЕЛЕКТРОННОГО
НОТАРІАЛЬНОГО ДІЛОВОДСТВА В УМОВАХ
ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....120

*Ілюпол Інна Михайлівна,
Стоянова Тетяна Анатоліївна*
ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ
ПЕРШОЇ ТА АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ
В СПРАВАХ ПРО СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ
НА НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ 127

Колечко Дмитро Миколайович
АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ З АЛІМЕНТНИХ
ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В КРАЇНАХ ЄС :
ПІЛОТНИЙ ПРОЕКТ СИСТЕМАТИЧНОГО
РЕВ'Ю (SYSTEMATIC REVIEW) 133

Литочкін Ігор Олександрович
ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ
ПРЕДСТАВНИЦТВА ОСОБИ
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ
ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....137

Сокалюк Всеволод Петрович
ДОВЕДЕННЯ, ЙОГО РІВНІ І ЕТАПИ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ 142

*Факас Ілона Борисівна,
Біленець Дарія Анатоліївна,
Козуб Ірина Георгіївна*
ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ
В ТРУДОВОМУ КОНТЕКСТІ..... 149

CONTENTS

THEORETICAL ISSUES.....7

*Kharytonov Yevhen, Kharytonova Olena,
Davydova Iryna*
THE INFLUENCE OF ROMAN LAW
ON THE FORMATION OF THE CONCEPT
OF FAMILY LAW IN UKRAINE.....7

Deledyvka Serhii
CERTAIN ISSUES IN THE APPLICATION
OF THE NEGATORY CLAIM IN THE CONTEXT
OF POSSESSION CONCEPTS
AND DISPUTES OVER THE RECOVERY
OF STATE-OWNED LAND.....17

*Samilyk Liudmyla, Palanska Bohdana,
Kucherenko Anastasiia*
ABDUCTION OR PROTECTION:
LEGAL QUALIFICATION
OF THE INTERNATIONAL MOVEMENT
OF A CHILD BY ONE PARENT AGAINST
THE WILL OF THE OTHER.....24

Strilets Mykhailo
CONTENT AND ESSENTIAL TERMS
OF A FREELANCE SERVICES CONTRACT.....30

*Flyazhnikova Yaroslava,
Yuzko Tatyana*
LEGAL REGULATION
OF RESIDENTIAL LEASE AGREEMENTS:
FROM GENERAL PRINCIPLES
TO JUDICIAL PRACTICE.....35

PRACTICAL CIVIL LAW.....40

*Kharytonova Olena,
Kharytonov Yevhen*
HUMAN BIOLOGICAL MATERIALS,
CRYOPRESERVED HUMAN EMBRYOS
IN VITRO IN TERMS OF INHERITANCE.....40

Adamova Elena
ON THE QUESTION OF THE SPECIFIC
FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL
ASSISTANCE CONTRACT.....52

*Belkin Mark, Yuriynets Yulia,
Belkin Leonid*
HYPOTHEC OF REAL ESTATE BUILT
ON LAND ENCUMBERED BY A HYPOTHEC.....57

Pavlenko Mykola
CERTAIN FEATURES OF ONE-TIME FINANCIAL
ASSISTANCE PAYMENTS IN CASE OF DEATH
OR DISABILITY OF A VOLUNTEER
IN CONNECTION WITH THE RUSSIAN
FEDERATION'S MILITARY
AGGRESSION AGAINST UKRAINE 64

Pereyman V'iacheslav
PECULIARITIES OF STATE REGISTRATION
OF PROPERTY RIGHTS TO REAL ESTATE
AND AGREEMENTS ON THE DISPOSAL
OF PROPERTY RIGHTS TO REAL ESTATE.....71

COMPARATIVE CIVIL LAW SCIENCE.....77

Bohdanova Valeriia
FORCE MAJEURE AS A BASIS
FOR EXEMPTION FROM LIABILITY:
INTERNATIONAL STANDARDS
AND NATIONAL APPROACHES.....77

*Burma Sergii,
Zhvavets Vadym*
DISSENTING OPINIONS IN CASES
ON CORPORATE TRANSPARENCY
AND BENEFICIAL OWNERSHIP:
UKRAINIAN PRACTICE
AND INTERNATIONAL ORIENTATIONS.....83

*Davydova Iryna,
Tokareva Vira*
ON THE ISSUE OF FORMING
THE CONCEPT OF PRIVACY
(INTANGIBILITY OF PRIVATE LIFE)
IN WESTERN LEGAL DOCTRINE.....91

*Bakutin Artem,
Kharytonova Olena*
COPYRIGHT PROTECTION FOR SEPARATED
ELEMENTS (MOVEMENTS)
IN A CHOREOGRAPHIC WORK.....97

CIVIL PROBLEMS OF IT LAW.....103

Veres Iryna
THE VIRTUAL ASSETS
LEGAL REGULATION.....103

Shypkov Yehor
CIVIL LEGAL RELATIONS
AND DIGITALIZATION:
TODAY'S REALITIES.....109

Omelchuk Oleksandr
CIVIL-LEGAL ASPECT OF THE USE
OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN SOCIAL NETWORKS.....114

CIVIL LAW WITHOUT BORDERS.....120

Humeniuk Viktor
CONCEPT AND FEATURES OF ELECTRONIC
NOTARIAL ACT AND ELECTRONIC NOTARIAL
PROCEEDINGS IN THE CONDITIONS
OF DIGITALIZATION IN UKRAINE.....120

*Iliopol Inna,
Stoianova Tetiana*

ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS
OF FIRST AND APPELLATE INSTANCES
IN CASES ON THE RECOVERY
OF CHILD SUPPORT FOR MINORS..... 127

Kolechko Dmytro

ANALYSIS OF LEGAL REGULATION
OF THE ENFORCEMENT OF NATIONAL COURT
DECISIONS ON CHILD SUPPORT
OBLIGATIONS IN EU COUNTRIES:
A PILOT SYSTEMATIC REVIEW PROJECT.....133

Lytochkin Ihor

THE CONTENT AND FEATURES
OF THE INSTITUTION OF REPRESENTATION
OF PERSON IN ADMINISTRATIVE
PROCEEDINGS AS AN OBJECT
OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT.....137

Sokaliuk Vsevolod

EVIDENCE, ITS LEVELS AND STAGES
IN CIVIL PROCEEDINGS.....142

*Fakas Ilona, Bilenets Dariia,
Kozub Iryna*

DISCIPLINARY LIABILITY
OF CUSTOMS EMPLOYEES:
LAW ENFORCEMENT PROBLEMS
IN THE LABOR CONTEXT.....149

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 340.13(37+477):347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.1>

Харитонов Євген Олегович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
член-кореспондент НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-5521-0839

Харитонova Олена Іванівна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»
член-кореспондент НАПрН України
ORCID ID: 0000-0002-9681-9605

Давидова Ірина Віталівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-5622-671X

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ СІМЕЙНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Процес формування та шляхів удосконалення європейського концепту права актуалізує питання визначення його засад, створення відповідної концепції, обрання зразків наслідування (якщо такі є) тощо.

При цьому одним з проблемних питань є можливість і доцільність уніфікації сімейного права в ЄС з використанням при цьому досвіду римського права, канонічного права тощо. [1, с. 148–187]

Це логічно формулює тезу, згідно якій ті національні правові системи, котрі більшою мірою реципували римське приватне право, мають легше справитись із завданням адаптації до європейського концепту сімейного права та можливої уніфікації у цій галузі.

Відтак виникає і питання, наскільки базові поняття римського права щодо родини («familia») та родинних відносин сприйняті у сучасному сімейному праві?

Стан дослідження теми. Хоча українські та зарубіжні правознавці, історики та культурологи приділяли певну увагу дослідженню давньорим-

ського концепту «familia», однак багато проблем у цій галузі лишаються вивченими недостатньо. Зокрема це стосується категорії концепту «familia» та її значення для регулювання відносин в інших правових системах. Якщо вплив римського права в цілому на європейський концепт приватного права, рецепція римського приватного права в європейській традиції практично не викликає сумніву не лише у правознавців [2], але й у істориків, культурологів тощо [3, с. 113], то римська родина зазвичай розглядається як специфічний феномен Стародавнього Риму. Так, Діонісій з Галікарнасу в I ст. до н.е. зазначав істотні розбіжності у статусі дітей за грецьким та римським правом. Для греків вихід дітей з-під батьківської влади сприймався як прояв природних законів, що не потребує спеціального рішення, волевиявлення. Достатньо досягти певного віку, одружитися або бути внесеним у громадянські списки.

Для римської familia цього недостатньо: син перебуває під владою paterfamilias до смерті останнього, еманципації або зайняття підвладним сином посади магістрата (при відправленні ним

магістратури батько мусив підкорятися синові, вшанованому суспільною довірою). Незвично для греків чи для нас, але природним для римлян було й шанування батьком сімейства сина при відправленні ним магістратури, і шанування сином батька «поза громадськими справами» з підкоренням ним при цьому батьківській владі (Д.36.1.13.5; Д.40.2.18).

Позиції вітчизняних правознавців стосовно впливу римського права на сучасне сімейне право України також є суперечливими. Так, Ю.О. Заїка переконаний, що «Порівняльний аналіз основних інститутів сімейного права Стародавнього Риму і сучасного сімейного права України засвідчує безпосередній вплив римського права на сучасну вітчизняну правову доктрину сімейного права, а також на виникнення, становлення і розвиток основних інститутів сімейного права України» [4, с. 509]. Натомість В. Чернега вважає, що «Загальнонаукові методи, а також історико-правовий і порівняльно-правовий методи дають змогу констатувати, що розбіжним є римське та сучасне українське сімейне право» [5, с. 333].

Мета статті. Враховуючи теоретичне та практичне значення з'ясування можливості формування єдиного європейського концепту «сімейне право», а також перспектив розширення участі українських правознавців у дискусіях, що точаться з цих питань (зокрема, з посиланнями на давньоримський досвід), розглянути, передусім, давньоримське поняття *familia* (родина) та проаналізувати його вплив на розуміння категорій «родина» та «сім'я» в українському праві.

Методологічним імперативом дослідження є положення (що є розвитком ідей, сформульованих у наших попередніх працях [6]), згідно якому категорія «сімейне право» має розглядатися як концепт, але не як сукупність норм (сімейне законодавство).

Відтак тут і далі розуміємо концепт «сімейне/родинне право» як вербально виражену сукупність ідей, уявлень, емоцій, що виникають у зв'язку з вживанням терміно-поняття «сім'я/родина», тобто, ідею, що відображає ставлення людини до категорій «родина/сім'я» та пов'язаних з ними категорій, а також уявлення людини про власне місце у цій системі.

У процесі дослідження довелося також вирішувати методологічно значиме завдання обрання бази цитування римських першоджерел, без чого тут обійтися неможливо. Відтак тексти Законів XII таблиць, Інституцій Гая та Дигест Юстиніана

наводяться в перекладі українською, виконаним раніше авторами цієї статті, вміщеним у навчальних виданнях [8, с. 311–338].

Посилання на ці джерела у тексті статті робляться відповідно до загальних правил цитування першоджерел римського права.

Виклад основного матеріалу

Familia в Римському праві

Передусім необхідно зауважити багатозначність терміну *familia*.

Зокрема, на різних етапах розвитку римського суспільства ним позначалися: 1) основне майно римського господарства (двору), що спільно належить усім його вільним членам, пізніше – таке, що належить *paterfamilias*; 2) все майно *paterfamilias*, котрий вільно розпоряджався ним за життя і на випадок смерті; 3) всі особи і речі, які утворювали римське домашнє господарство; 4) *paterfamilias* і вільні особи, підвладні йому, тісно згуртована господарська і правова одиниця (головне правове значення *familia*); 5) *familia communi iure: familia adgnatorum*, коло вільних осіб, котрих раніше об'єднувала влада *paterfamilias* (нині покійного); 6) *familia naturalis*, сім'я, до якої людина належить від народження; на відміну *familia adoptiva*, до якої вона входить після усиновлення; 7) сукупність рабів, що належать одному й тому самому хазяїну і займаються домашньою працею в місті або сільськогосподарською працею в селі [9].

Наразі автори українських підручників латинської мови, орієнтованих на римське право, при перекладі слова «familia» називають, як рівнозначні, усі варіанти: сім'я, родина, челядь, майно, раби [10, с. 270].

Характеризуючи римську родину, Ева Кантаре-ла наголошує, що слово «родина» в Римі означало групу, яка відрізнялася від тієї, яку ми розуміємо нині під цим терміном (від нуклеарної до фактичної родини, від моно батьківської до гомосексуальної тощо). У Римі членів родини не об'єднували ані шлюб, ані співжиття, ані кровні зв'язки, ані близькість чи прихильність. Це було загальне підпорядкування батькові родини, якого наділяли великими повноваженнями, аж до права умирати членів групи, до складу якої входили й раби, щоправда до них застосовували владу відмінну від тієї, що застосовували до дітей» [11, с. 319].

Отже, у давні часи від початку терміном *familia* позначалась сукупність всього майна, дітей, рабів та іншої робочої сили. Це об'єднання ґрунтувалося не на кровному зв'язку, а на владі *pater familias*, яка на той час мало чим відрізнялась від влади над рабами. Під владою *pater familias* були не

лише дружина, діти та онуки, а й невістки, чоловіки дочок, якщо вони переходили жити в сім'ю дружини (приймаки) тощо.

Із врахуванням їхнього *status familia* римські громадяни поділялися на *persona sui juris* (особа власного права) та (*persona alieni juris* (особа чужого права). До перших належав *pater familias*, до других – усі підвладні члени сім'ї. Щоб бути правоздатною, особа мала посідати у *familia* незалежне, самостійне становище, а її мав тільки *pater familias*. Підвладні не мали свого майна і могли укладати правочини тільки від імені й на користь *pater familias*, котрий був єдиним носієм майнових прав.

Familia, заснована на підпорядкуванні владі *pater familias*, називалась *агнатською*. Всі підвладні одного *pater familias* вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок не мав юридичного значення.

Підставами встановлення батьківської влади були: законний римський шлюб; усиновлення та узаконення.

Шлюб римські правознавці визначали як «спілку чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права» (Модестін. Д.23.2.1). *Matrimonium iustum* (законний римський шлюб) укладався відповідно до норм *jus civile* і був можливий тільки між римськими громадянами, що мали *jus conubii*.

Від початку формування римського права переважав шлюб *сум тапу*. За цим шлюбом жінка попадала в повну залежність від чоловіка чи *pater familias*, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, абсолютно позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами. Влада чоловіка фактично була необмеженою.

Особисті й майнові відносини подружжя при шлюбі *сум тапу* відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не була юридично самостійною. Чоловік міг покарати її, вимагати повернення, як речі, якщо вона самовільно залишала його дім, продати в рабство. Так само як раби, діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності. Правове свавілля чоловіка дещо обмежувалося громадською думкою. Міру покарання за провинність дружини визначала рада, що складалась з родичів дружини. Дружина практично не могла бути власницею майна і укладати правочини. Таке обмеження прав дружини компенсувалося тим, що вона спадкувала після смерті чоловіка нарівні з дітьми і поділяла соціальне становище чоловіка.

Оцінюючи становище жінок, Ева Кантарелла влучно зазначає, що «гендерна дискримінація була поширеною практикою в патріархальній культурі, у якій метою родинної групи було увічнення імені та майна, і в якій жінки сприяли здійсненню цієї мети через шлюб, дітонародження та частину закріпленого за ними спадку» [11, с. 326].

Разом із тим, «Протягом довгих століть історії Рима з VII ст. до н.е. до VI ст. н.е. становище жінок кардинально змінилося [11, с. 326]. Зокрема, важливе значення у поліпшенні становища жінки мало християнство. «Через вплив християнства поруч з довірними шлюбами, які продовжували своє існування, збільшилась кількість союзів, долю яких вже не визначали наперед та не встановлювали батьки, а тільки за згодою довірних сторін. І цей новий погляд на свободу, безумовно, сприяв появі нового шлюбу, який мав більш високе етичне значення. ... Навіть християнські імператори намагалися у різні способи змінити порядок шлюбного життя, аби зробити його більш відповідним до нової державної релігії» ... «Але перші десятиліття VI ст. ... велика кодифікація Юстиніана засвідчила, що стара етика та патріархальне правило були неминуче відновленими» [11, с. 330].

Крім шлюбу, *patria potestas* виникала над дітьми, народженими у римському законному шлюбі, а також встановлювалась шляхом узаконення (встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом, зокрема, у конкубінаці) або усиновлення (встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько кровними узами не пов'язаний). Усиновлення провадилось в формі *arrogatio* чи *adoptio*. Арогація застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому плані, адопція – для осіб чужого права, тобто тих, що знаходилися під владою *pater familias*.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до народження їх у шлюбі, тобто вони мали такий самий правовий статус, як діти, народжені в шлюбі. Вони отримували правовий статус та ім'я свого усиновителя (батька, що їх узаконив), право взаємного спадкування з ним, поділяли його соціальне і громадське становища, на них поширювалася батьківська влада тощо.

У майнових відносинах батька і дітей одноосібно панував батько. *Pater familias* – єдиний і неподільний власник сімейного майна. Діти не мали права від свого імені здійснювати правочини. Бути власниками майна і в цьому наближались до становища рабів. Ні досягнення сином повноліття ні

створення власної сім'ї та господарства не припиняли батьківської влади і не послабляли її.

Проте досягнення сином високого суспільного становища (зайняття посади консула, префекта, магістра) звільняло його від батьківської влади. Крім того, батько міг звільнити сина з-під своєї влади. Внаслідок еманципації син ставав «особою власного права», набував повної правоздатності та господарської самостійності, хоча й втрачав право спадкувати у колишній сім'ї (останнє обмеження швидко відпало). Проте й після еманципації батько зберігав право користування половиною майна сина.

Для ведення господарства батько міг наділити сина пекулієм (виокремленим майном). За рахунок пекулію діти могли вчиняти правочини. Однак, все, одержане за ними, переходило у власність батька. Батько також ніс відповідальність за цими правочинами.

Батьківська влада була довічною і припинялася лише смертю батька чи дітей або звільненням ним дітей з-під батьківської влади.

Після смерті *pater familias* його дорослі сини ставали носіями влади в сім'ї, а дружини й діти підпадали під їхню владу. «*Pater familias* вважався той, кому належала влада в *familia*, ... хоча б у нього не було сина». (Ульпіан. Д.50.16.195)

Агнатське споріднення зберігалось й після смерті *pater familias*.

Агнати могли бути пов'язані між собою й кровним зв'язком, як, до прикладу, батько й діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі певного *pater familias*. При цьому агнатське споріднення визначалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства.

Правові відносини між матір'ю та її дітьми повністю залежали від форми шлюбу, у якому вони були народжені. При шлюбі з владою чоловіка мати поділяла стан своїх дітей, знаходилася (як і її діти) під владою чоловіка чи його *pater familias*. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти – після смерті матері. Як агнати, дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка. («Лише з поширенням когнатської родини прав у матері стає більше: вона отримує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми після розлучення з їх батьком, право на аліменти на дітей. Дітям забороняється подавати до матері позови, що ганьблять її, судитися з нею без дозволу магістрату. Розширюються можливості взаємного спадкування дітей і матері» [12, с. 379–394]).

Загалом правила, що діяли всередині римської агнатської родини виглядають суворими і архаїчними. Втім на відміну реальної «суворості», ця «архаїчність» була відносною, бо в Інституціях, написаних у II столітті, тобто, вже у добу «класичного римського права», Гай зазначав: «Жоден інший народ не має над своїми дітьми такої влади, яка існує у нас» (Гай. Інституції. I. 55).

Тим більше, не можна назвати «архаїчними» затверджені 21 листопада 533 року Інституції Юстиніана, де це положення відтворене практично без змін (стаття 2, Титул IX книги Першої).

Характерним є підтвердження у ст.3 IX титулу переважання агнатської спорідненості: «Тому той, хто народжується від тебе і твоєї дружини, перебуває від твоєю владою, а також і той, хто народжується від твого сина і його дружини, інакше кажучи, твій внук або внучка, перебувають під твоєю владою; так само і правнук або правнучка, і наступні покоління. Однак народжений від твоєї дочки перебуває не під твоєю владою, а під владою свого батька» (варто зазначити, що цей підхід був використаний при визначенні порядку спадкування трону англійськими королями).

Так само значення агнатської спорідненості підкреслюється титулом ХУ Інституцій Юстиніана «Про законну опіку агнатів». Хоча саме поняття «агнати» ст. 1 цього титулу тлумачиться досить своєрідно: «Агнати – це поєднані кровним спорідненням через осіб чоловічої статі, нібито когнати з боку батька – брат, народжений від того ж батька, син брата або внук від нього, так само як дядько і син дядька і внук від нього. Але ті, що з'єднані кровною спорідненістю через осіб жіночої статі, не агнати, або інакше кажучи, когнати за природним правом».

Відтак постає питання: чи можливим був вплив зазначених положень римського права на сучасні європейські уявлення про родину?

Як вважає Ева Кантарелла, «Звісно, родина, про яку згадують з почуттям жалю, не схожа на римську, але є її безпосереднім продовженням. В Італії до реформи сімейного права 1975 р. родина була групою, підпорядкованою авторитарній владі батька, якому належала виняткова влада над дітьми і дружиною, що дуже принижувало її свободу та гідність. Викладені тут проблеми римської родини дають змогу зрозуміти, що було б добре вивчати та знати краще історію родини впродовж століть. Можливо, це змусить нас замислитися: чи було в цій родині, яку з плином століть замінили багато інших зразків «родин», щось за чим дійсно можна шкодувати» [11, с. 322].

Звісно, більш придатною для наслідування є когнатська родина, котра з'явилася пізніше і з часом стала розглядатися, як альтернатива родині агнатській.

Чинниками зростання значення когнатської спорідненості стали потреби цивільного обігу, де відчувалися незручності через відсутність правочиноздатності у повнолітніх членів родини, проблеми спадкування кровних дітей, які стали агнатами іншого *pater familias*, тощо.

Цьому також сприяло зростання популярності шлюбу *sine manu* – без встановлення влади чоловіка над дружиною. Дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Якщо вона була під владою свого *pater familias* (*persona alieni iuris*), це її становище зберігалось і після шлюбу, а якщо не була під владою свого *pater familias*, залишалася вільною. Влада чоловіка на неї не поширювалася – вона була повністю незалежною від нього. Втім, у сфері деяких внутрішніх взаємин верховенство чоловіка зберігалось (вирішення питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Майнові відносини подружжя будувалися на засадах роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалося її власністю, якщо вона юридично була самотійною. Подружжя мало *jus commercii* одне щодо одного, але без права дарування і з обмеженнями відповідальності один за одного, недопущенням позовів, які могли потягти безчестя одного з них.

Але це зумовило появу низки інших проблем. Як вважає відома дослідниця Класичного Риму Мері Берд, «римський шлюб був, по суті, простою і приватною справою. На відміну від сучасного світу, держава практично не грала в цьому жодної ролі» [13, с. 255]. У свою чергу, це потягло деформацію стосунків у шлюбі: «Якою мірою образ римської дружини в будь-який період був радше уявленням бажаного, а не точним відображенням соціальної реальності, дізнатися неможливо. Безумовно, в Римі була помітна сильна ностальгія за складними минулими днями, коли жінки мали знати своє місце ... Не менш проблематичним можна вважати, поширений у I столітті до н.е., образ нової звільненої жінки, яка начебто насолоджувалася вільним соціальним, сексуальним, часто адюльтерним життям, не відчуваючи значних обмежень з боку чоловіка, сім'ї чи закону» [13, с. 257].

У підсумку, така форма шлюбу тоді радше була визнанням реальних стосунків чоловіка й жінки, ніж юридичним інститутом.

Отже римська *familia* – це засіб/ інституція вирішення питань не сімейних/ родинних відносин, а визначення родинного статусу, як однієї зі складових, передумов правоздатності, і визначення питань влади в родині (що знайшло відображення у визначенні її місця у Інституційній системі).

Українська родина і родинні стосунки

Зафіксувавши отриманий результат, розглянемо далі український концепт «родина». При цьому, на наше переконання, слід спиратися не на сімейне законодавство (котре внаслідок особливостей історичного розвитку українських територій відображало вплив концепцій зарубіжних держав), а передусім, на українське звичаєве право, яке відображало ментальність і традиції українського народу. Власне, як і римська *familia* відображала ментальність і традиції стародавніх римлян.

Підґрунтям неюридичних норм та правил є менталітет суспільства, котрий включає в себе головні характеристики етносу і є одним з провідних критеріїв при зіставленні націй одна з одною. У такому сенсі, «менталітет» як спосіб мислення, світосприйняття, духовної налаштованості, притаманний індивіду або групі, використовується для характеристики національних особливостей народів, особливостей культури.

Менталітет суспільства базується не на системі логічних категорій і понять, а на суперечливих образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які навертають людину до певних типів реакцій, виступаючи своєрідним механізмом, що визначає характер довготривалих форм поведінки і думок людини в рамках тієї чи іншої спільності. Менталітет – це характеристика стану рівня і спрямованості свідомості (індивідуальної і групової), її здатності до засвоєння норм, принципів і цінностей життя, до адаптації до умов соціального середовища, впливу на неї, до відтворення досвіду попередніх поколінь.

Національний менталітет – образ мислення, духовна налаштованість, властива певній конкретній етнічній спільності. Особливості українського національного менталітету (консерватизм у побуті, шанобливе ставлення до народних звичаїв і обрядів, дотримання законів гостинності, повага до праці хлібороба тощо [14]), такі традиційні національні риси сімейного способу життя як високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь [15], а також шанобливе ставлення до жінки, яка під час від'їзду козака на Січ, подорож чумака за сіллю тощо,

зазвичай керувала родиною, стали визначальними чинниками формування українського звичаєвого права у галузі родинних відносин. Як зазначає В. Ковальський, «ментальність українського народу обумовлена трансцендентною жіночістю архетипу «Україна», що проявляється в національному характері українців: чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. ... в українській психіці домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим ...» [16, с. 26–27].

До того як почати характеризувати категорію «родина» з юридичного боку, зауважимо, що в українській мові «родина» тлумачиться як «група людей, що складаються з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я, родина» [17, с. 7–8]. Таким чином, тлумачні словники фактично отожднюють поняття «родина» і «сім'я».

Водночас О.С. Стражний розрізняє власне «сім'ю» і більш широке поняття «споріднені сім'ї», зазначаючи, що «родинні цінності завжди займали в українській ментальності особливе місце. Сім'я володіла ділянкою землі, кілька споріднених сімей становили хутір або невелике село». Він зауважує також – «якщо в Європі все майно традиційно успадковував старший син, в українців усе нажите батьками розподілялось між дітьми порівну, незалежно від віку, здібностей чи статі ... принцип майнової рівності обумовлювався характерним для української ментальності уявленням про те, що в родині все рівні і рівною мірою претендують як на лихо, так і на блага» [14, с. 304].

На такому підґрунті розглядаємо далі поняття «родина» і «сім'я» як поняття близькі, але не тотожні, враховуючи при цьому, що розгляд особливостей концептів «сім'я» та «родина» за звичаєвим правом на тих українських землях, які перебували під владою російської імперії, ускладнюється відсутністю в російській термінології чіткої різниці між позначеннями «сім'я» і «родина».

Науковці, які досліджували «сімейства (іменуючи так родину) у Малоросії», називали такі головні їхні особливості як подільність сімейств і основну форму української традиційної сім'ї – малу» [18, с. 29].

Узагальнюючи позиції авторів, місцеве звичаєве право та судову практику, М.В. Гримич звертає увагу на особливості стандартного патріархального варіанту набування майна, котрі у контексті нашого дослідження цікаві тим, що ґрунтуються на розрізненні «великої» та «малої» сімей, а також врахуванні можливості зміни їхнього статусу. «За

словами П. Чубинського виділ батьком жонатих синів при своєму житті вважався в Малоросії справою буденною і цілком природною. Виділені діти перебувають у повній незалежності від батьків. Утворене господарство стає цілком автономним і незалежним. З одного боку батько вже не має права втручатися в господарство виділеного сина, претендувати на зароблене сином майно; виділений син не мусить сплачувати податі кореневої сім'ї та не бере на себе відповідальність за батьківські борги у разі його смерті» [18, с. 188].

У контексті характеристики «подільності сімейств» (великої сім'ї, а фактично – родини) варто згадати, що можливість такої «подільності» була одним з чинників популярності в Україні інституту приймацтва, угоди про яке переважно укладалася за звичаєвим правом. При цьому «в поняття «приймацтво» українська правосвідомість вклала не лише прийом зятя тестем, а усиновлення дітей, дорослих («кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали»), прийом у сім'ю перестарілих осіб і навіть прийом робітника». Як наголошує М.В. Гримич, «Головне те, що для народної правосвідомості важливий сам факт прийому людини зі сторони (родича або неродича) в родину і передбачення того, що так чи інакше (з погляду народної правосвідомості) виникає спорідненість між ними – внутрішня сімейна спорідненість» [18, с. 252–254].

Отже, однією з визначальних особливостей української родини, як правової категорії, була звичаєво-правова та морально-етична допустимість /можливість розширення родини, зміни родинного статусу окремих осіб (зокрема, «батька родини») разом із узгодженням учасниками родинних відносин, що трансформуються, моральних цінностей та засад співжиття.

Цими рисами українська родина і родинні відносини концептуально відрізнялися від римської familia.

Однак такий висновок не тягне за собою заперечення можливості будь-якого впливу римського права на підхід до регулювання родинних/сімейних відносин.

По-перше, тому, що в умовах втрати власної державності та існування протягом кількох у складі різних імперій реалізовувати власні національні правові концепти на українських територіях було дуже складно. У кожному разі, на українське право впливали західна та східна європейські традиції, відображені у офіційному законодавстві [19; 20; 21].

Зокрема, на українських територіях, які перебували під владою Австро-угорської імперії, найбільш значущим з цього погляду став Цивільний кодекс для Східної Галиції 1797 року (відомий також під назвою «Цивільний кодекс Східної Галичини» та «Австрійський цивільний кодекс» [22; 13]) [24], який був не лише видатним явищем для українського права, але й однією з перших світових кодифікація цивільного законодавства [25, с. 24–29]. Укладений за інституційною системою римського права, цей Кодекс у розділі Третьому містив положення «Про права подружжя», у Четвертому – «Про права між батьками і дітьми», у П'ятому – «Про опіку і піклування», близькі за сутністю до модернізованого і гуманізованого, значною мірою «приватно-правового» концепту агнатської родини.

На українських територіях, які перебували під владою російської імперії, після недокоханих спроб українців реалізувати ідею власного «автономного» законодавства (проекти «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року та «Зібрання малоросійських прав 1807 року») [19, с. 89–91], панували німецька пандектна концепція цивільного права, особливістю «східного варіанта» якої був дужий візантійський (православний) вплив на регулювання шлюбних (сімейних) відносин [26].

По-друге, тому, що концепти української народної правосвідомості «сім'я» та «родина», попри намагання українських науковців у 20-х – 30-х роках минулого століття зібрати матеріал звичаєвого права і використати його у практиці законотворчості, у радянську добу зазнали суттєвих трансформацій.

На нашу думку, це, передусім, пов'язане з тим, що у російській мові поняття «родини», аналогічного нашому немає, то не може бути й «родинного» кодексу. У них відносини, які стосуються сім'ї, є сімейними,

Натомість в українській мові слово «родинний» вживається як прикметник до «родина», зокрема, у наступних значеннях: «1. Який належить родині, сім'ї. // Який переходить з покоління до покоління. // Який здійснюється, відбувається за участю членів родини, сім'ї. // Який складається з членів родини, сім'ї. 2. Стосується до родини, сім'ї (у 1 знач.), пов'язаний з життям родини, в родині. Родинне право – галузь права, що регулює шлюбні стосунки, спорідненість, усиновлення та взяття дітей у сім'ю на виховання» [27, с. 1038].

Під російсько-радянським тиском і наслідуючи російську правову систему та перекладаючи юридичні терміни з російської, правознавство УРСР,

а з тим і України, позначало і сімейні, і родинні стосунки однаково – «сімейні». Хоча філологи підказували можливість іншого шляху обрання термінології. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, виданому у 2001 році, цілком слушно йдеться про «родинне право».

Варто згадати, що термін «родинний» вже використовувався у правовій доктрині та законодавстві України. Зокрема, 31 травня 1926 р. ВУЦВК ухвалив Кодекс законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану [28]. Таку назву він мав і надалі [29]. Зустрічається цей термін і у наукових дослідженнях того часу [30].

Але якщо перші кодекси родинного права ще певною мірою зберігали уявлення народної правосвідомості про «велику сім'ю», широке коло родинних відносин тощо (на користь чого свідчать довгі найменування «сімейних» кодексів УРСР, про які йшлося раніше), то надалі перемагала тенденція усе більшого спрощення правового регулювання відносин, що виникають у цій сфері.

Не заглиблюючись тут у проблематику автентичності юридичної термінології, натомість звернемо увагу на такий чинник формування концепту українського родинного/ сімейного права як наступність правових систем.

Як відомо, розбудову незалежності Україна почала з правовою системою, успадкованою від Української РСР, разом із концептами, конструктами, механізмом правового регулювання, властивими останній. Це стосувалося і сфери сімейних (родинних) відносин та доктринального підґрунтя їхнього регулювання (наприклад, Маслов В.Ф., Підпригора З.А., Пушкін О.А.).

При цьому з часів перебування у складі російської імперії, а потім – СРСР – збереглася тенденція надання переваги використанню пандектної системи при кодифікаціях цивільного законодавства (з тією відмінністю, що в радянській інтерпретації до пандектної системи не включали розділ «Сімейне право», але при деяких кодифікаціях додавали, натомість «Винахідницьке», «Авторське» тощо право.

Таке ставлення до концептів «родина» і «сім'я» та особливості їх розуміння у національній правосвідомості відобразилась у проєктах Цивільного кодексу України 1996–1999 років.

Варто зауважити, що спочатку, з 17 червня 1994 року окремо від роботи над проєктом ЦК України працювала робоча група з підготовки нового Сімейного кодексу, але на завершальному етапі роботи над проєктом ЦК доопрацьований проєкт СК увійшов до проєкту ЦК Книгою шостою [31, с. 25–30].

Книга шоста «Сімейне право» проекту ЦК у редакції від 25 серпня 1996 року (глави 82 – 98), крім вступних статей містила три розділи (I – Шлюб; II – Сім'я та родина; III – Опіка та піклування), що загалом відповідало структурі Четвертої книги Цивільного кодексу Німеччини (BGB – за винятком відмінностей у термінології і Другому розділі).

Однак після доопрацювання ні в проєкті ЦК України 1999 року, ні в прийнятому у 2002 році Сімейному кодексу України категорія «родина» не згадувалася, а натомість, йшлося про «сім'ю» (визначення якої, разом із тим, попри визнання соціальне та концептуальне юридичне значення цього поняття [32, с. 30–32; 33, с. 8–9], було відсутнє). Натомість чинний СК України пропонує своєрідні «рамкові» норми визначення поняття сім'ї, доповнюючи їх певною мірою положеннями Глави другої СК щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, а також захисту сімейних прав та інтересів. Цим, власне, й вичерпуються Загальні положення СК України, а натомість (відповідно до німецької традиції права) акцент переноситься на регулювання шлюбу, відносин подружжя, батьків і дітей та інших осіб, названих у ст. 2 Сімейного кодексу.

Оцінюючи ситуацію, що склалася, в цілому, можна припустити, що правовий інститут «родина» наразі у законодавстві України не використовується, значною мірою, ще й тому, що він не вписується в існуючу концепцію співвідношення Цивільного та Сімейного кодексів. Але це питання потребує окремого глибокого аналізу.

Висновки за результатами дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що в римському праві «сімейного права», як такого, не існувало ні окремо, ні як частини цивільного права. Кваліфікація сімейного права як частини пандектної системи цивільного права – результат наукової систематизації давніх римських джерел німецькими пандектистами.

Натомість римські правознавці розглядали *status familia* як одну з умов набуття повної правоздатності. На такому тлі «внутрішні» відносини у *familia* за сутністю були відносинами дуже специфічними, з морально-етичним (вплив громади, врахування думки родичів дружини, підвладної чоловікові, тощо), а не тільки юридичним «забарвленням». Вони були відносинами радше «родинними», а не цивільними, оскільки члени *familia*, крім *pater familias*, не мали цивільної правоздатності і не могли бути суб'єктами *jus civile*.

Що стосується української родини, то їй була властива демократичність, гендерна рівність і мобільність. Норми звичаєвого цивільного права допускали можливість розширення родини, зміни родинного статусу окремих осіб (зокрема, «батька родини») разом із узгодженням учасниками родинних відносин, що трансформуються, моральних цінностей та засад співжиття.

Цими рисами українська родина і родинні відносини концептуально відрізнялися від римської *familia*.

Разом із тим, такий висновок не відкидає визнання впливу римського права на підхід до регулювання родинних/сімейних відносин. Зокрема, цьому сприяли норми «писаного права» (офіційного законодавства тощо), які фактично коригували природні норми аби наблизити їх до норм імперського законодавства і православних канонів, котрі, у свою чергу, раніше сформувалися і удосконалювалися під впливом рецептованих концептів та норм римського права, зокрема й тих, що стосувалися римської *familia* у її християнізованому і гуманізованому варіантах.

Зазначене положення стосується не лише України, але й інших європейських країн ЄС, де співіснують різні підходи щодо джерел регулювання сімейних відносин, зумовлені історичними, світоглядними чинниками, розумінням сутності шлюбно-сімейних відносин, філософією шлюбу та сім'ї.

Вивчення особливостей їхнього розвитку та з'ясування методологічних засад взаємодії, на нашу думку, визначають перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): моногр. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
2. Харитонов Є.О. Рецепція римського права як домінанта західної традиції приватного права. *Антологія української юридичної думки*. 10 т. Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова) та ін. К. : Юридична книга. 2005. С. 568–582.
3. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекц. Чернівці : Книги XXI, 2005. 680 с.
4. Заїка Ю.О. Сімейні правовідносини в римському праві: ретроспектива та сучасність. *Римське право крізь призму традиції і судової практики*: монографія. За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 512 с.
5. Чернега В. Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право. К. : Ліра-К, 2023. 370 с.
6. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Т. IV: від ідеї до реалізації. Одеса : Фенікс, 2021. 632 с.

7. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум). Харків : Одиссей, 2000. 272 с.
8. Харитонов Є.О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. 396 с.
9. Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s.
10. Гриценко С.П. Латинська мова й основи римського права: Навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 336 с.
11. Кантарелла Е. Родина та батьківська влада. *Історія європейської цивілізації. Рим*. За ред. Умберто Еко; пер.з італ. Л.Д. Ципоренко, Г.В. Рудницької, О.С. Гавенко, Ю.В. Гриноренко, В.О. Пшоняк, О.В. Сминтини, Д.В. Кіосака. Харків : Фоліо. 2015. 1031 с.
12. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Том І. Витоки: моногр. Одеса : Фенікс, 2019. 614 с.
13. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму. Пер.з англ. О. Дем'янчук. Київ: Форс Україна, 2019. 480 с.
14. Стражний О.С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. К. : Книга, 2008. 368 с.
15. Миколук О. «Сімейні цінності адаптуються...» // День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>
16. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 23–27.
17. Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т.4. /Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Аконті, 1998. 941 с.
18. Примич М.В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття. К. : Аристей, 2006. 560 с.
19. Харитонов Є.О. Формування сучасного цивільного права України: вплив західної та східної традиції права. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.*: Право, 2008. Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. С. 79–121.
20. Харитонов Є.О. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом. *Вісник Академії правових наук*. 1999. № 4. С. 19–33.
21. Харитонов Є.О. Традиція приватного права в Україні: між Сходом і Заходом. *Юридична Україна*. 2003. № 2. С. 14–19.
22. Цивільний кодекс Галичини: пер.з нім Маряна Мартинюка, Олени Павлишини. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
23. Харитонов Є.О. «Цивільний кодекс Східної Галичини» чи «Австрійський цивільний кодекс»: вступ до дискусії. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 225–226.
24. Цивільний кодекс для Східної Галиції 1797 р.: текст, пер., наук. комент. 3-тє вид., виправл. Перекл. з лат. А. Гужви; за ред. В. Зубара, О. Кутателадзе. К.: Право України, 2020. 576 с. (Скарбниця пам'яток укр. права, серія І «Книги – пам'ятки укр. права»)
25. Стефанук Р. Цивільний кодекс Східної Галиції 1797 р., як одна з перших світових кодифікацій цивільного законодавства та пам'ятка українського права. *Цивільний кодекс для Східної Галиції 1797 р.: текст, пер., наук. комент. 3-тє вид., виправл. / перекл. з лат. А. Гужви; за ред. В. Зубара, О. Кутателадзе*. Київ: Юрид. вид-во «Право України», 2020. С. 24–29.
26. Харитонов Є.О., Форманюк В.І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 1998. Вип. 3–4. С. 79–84.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
28. Родинно-шлюбне право 1920–1930 роки. URL: <https://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/rodingno-shljubne-pravo-1920-1930-pp>.
29. Ст. 181. Про зміну Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с. 1929. Відділ 1. Ч. 1–30. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000102>
30. Бошко В.І. Родинно-подружнє право: підруч. для вуз. Х.: Юрид. вид. НКЮ УСРР, 1929. 272 с.
31. Головатий С., Довгерт А., Підпригора О., Пушкін О., Боброва Д., Кузнецова Н., Луць В., Ромовська З., Мусіяка В., Сібільов М., Шевченко Я. Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1996. Число 2 (4). Спецвипуск. С. 25–30.
32. Сімейне право України : підруч. / за ред. В. С. Гопанчука. 2002. 190 с.
33. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2009. 500 с.

Харитонов Євген Олегович, Харитонova Олена Іванівна, Давидова Ірина Віталівна
Вплив римського права на формування концепту сімейного права в Україні

Процес формування європейського концепту права актуалізує питання визначення можливості і доцільності уніфікації сімейного права в ЄС з використанням при цьому досвіду римського права. Відтак виникає питання, наскільки базові поняття римського права щодо родини («familia») та родинних відносин сприйняті у сучасному сімейному праві.

У статті аналізуються головні риси римської familia і дається її правова оцінка. Зокрема, доводиться, що значення familia римському праві визначалося тим, що status familia був однією з умов набуття повної правоздатності. «Внутрішні» відносини у familia були не тільки юридичним, але й несли морально-етичне навантаження. Вони були відносинами «родинними», а не цивільними, оскільки члени familia, крім pater familias, не мали цивільної правоздатності і не могли бути суб'єктами ius civile. Тому в римському праві «сімейного права», як такого, не існувало ні окремо, ні у складі цивільного права. Сімейне право як частини пандектної системи цивільного права – результат наукової систематизації давніх римських джерел німецькими пандектистами.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.2>

Деледивка Сергій Григорович,

доктор філософії в галузі права, докторант

Приватного вищого навчального закладу

«Європейський університет»

ORCID ID: 0009-0009-6597-1856

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ НЕГАТОРНОГО ПОЗОВУ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЙ ВОЛОДІННЯ ТА СПОРІВ ПРО ВИТРЕБУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗЕМЕЛЬ

Постановка проблеми. Наша держава, перебуваючи в умовах однієї з самих жорстоких воєн цього століття, вимушена змінювати акценти в захисті прав на ті чи інші об'єкти. Зміна парадигми цінностей, зміна орієнтирів на переважний захист інтересів широкого загалу об'єктивно знижує зміст та обсяг прав і свобод приватних суб'єктів. І в більшості випадків це є виправданим.

Однак процедури, механізми, способи і умови такого захисту мають бути предметом перш за все законодавчого регулювання, а не отримувати свій першопочаток в практиці судового правозастосування.

Крім того, надаючи пріоритетного захисту публічним інтересам, держава повинна враховувати права та гарантії також і суб'єктів приватного права, враховуючи при цьому прецедентну практику Європейського Суду з прав людини. Застосування тих чи інших доктринальних концепцій не повинно змінювати зміст і суть усталених правових конструкцій, в тому числі способів захисту цивільних прав. Використання в практиці судового правозастосування конструкції негаторного позову для витребування державних земель не відповідає правовій природі цього позову, суперечить практиці ЄСПЛ і не враховує прав та гарантій набувачів таких земель.

Аналіз досліджень. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались в дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема можна виділити роботи таких науковців як Васильченко В. В., Дзера І. О., Комаров В. В., Кот О. О., Кузнецова Н. С., Майда-ник Р.А., Спасибо-Фатеева І. В., Стефанчук М. О., Харитонов Є. О., Харченко Г.Г., Ярема А. Г.

Концепція книжного володіння в теорії та практиці правозастосування обстоюється такими науковцями, як Ю.Ю. Попов та А.М. Мірошніченко, альтернативні позиції відстоюють К. Пільков та Т. Третяк.

Однак застосування тих чи інших концепцій в практиці судового правозастосування неодноразово сприймається в науці цивільного права. В будь-якому випадку в теорії відсутня єдність щодо підставності застосування таких концепцій. До того ж вибіркове їх застосування до тих чи інших категорій справ не може свідчити про усталеність судової практики та суперечить такій складовій принципу верховенства права, як правова визначеність.

Тому метою даної статті є короткий огляд основних позицій концепції книжного володіння, певне ігнорування таких позицій в практиці розгляду справ про витребування державою земельних ділянок водного фонду, негативні наслідки практики застосування негаторного позову при відновленні володіння державою земельними ділянками водного фонду.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ст. 391 Цивільного кодексу України, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном [14]. В теорії і судовій практиці є майже усталеною позиція щодо визначення ознак цього речового способу захисту права, зокрема: подається власником або титульним володільцем; стосовно індивідуально визначеного майна, яке знаходиться у володінні власника або титульного володільця; третя особа порушує повноваження користування або розпорядження майном; для створення таких перешкод відсутні правові підстави; змістом негаторного позову є вимоги про усунення порушень, не пов'язаних з позбавленням володіння [2, с. 15].

Отже однією з основних ознак негаторного позову є захист таких правомочностей як користування і розпорядження майном, при цьому спірне майно має перебувати у фактичному володінні позивача. З 2018 року спочатку в практиці пра-

возастосування, а згодом певною мірою і в теорії переважною стала концепція розуміння фактичного володіння не через фізичне володіння майном, а через реєстраційне посвідчення в державному реєстрі.

Так, у постанові ВП ВС від 4.07.2018 року у справі № 653/1096/16-ц ВП ВС було наголошено, що враховуючи специфіку речей в обороті, володіння рухомими та нерухомими речами відрізняється: якщо для володіння першими важливо встановити факт їх фізичного утримання, то володіння другими може бути підтверджене, зокрема, фактом державної реєстрації права власності на це майно у встановленому законом порядку [6]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 14.11. 2018 року у справі № 183/1617/16 був сформований наступний висновок: метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений, а означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю) [7].

Ці дві позиції стали не просто домінуючими, але безальтернативними в практиці ВП ВС, КЦС ВС, КГС ВС при подальшому розгляді аналогічних справ, не враховуючи наявних окремих думок суддів по цим справам. Логічним продовженням такого спрямування правозастосування стали висновки, які можна продемонструвати правовою позицією, викладеною в п. 62 Постанови ВП ВС від 23.11.2021 року у справі № 653/1096/16-ц – з урахуванням зазначеної специфіки обороту нерухомого майна володіння ним досягається без його фізичного утримання або зайняття, як це властиво для багатьох видів рухомого майна, а державна реєстрація права власності на нерухоме майно підтверджує фактичне володіння ним. Тобто суб'єкт, за яким зареєстроване право власності, визнається фактичним володільцем нерухомого майна. При цьому державна реєстрація права власності на нерухоме майно створює спростувану презумпцію наявності у суб'єкта і права володіння цим майном (як складової права власності) [9].

Отже, ключовими в цих позиціях є наступні принципи, які з них випливають: внаслідок реєстрації за особою права власності на нерухоме майно вона стає не тільки формальним власником, а і фактичним володільцем такого майна і таке володіння презюмується законним і правомірним; визначальним для підтвердження не

тільки права власності, а і фактичного володіння нерухомим майном є державна реєстрація відповідних прав; метою віндикаційного позову і засобом його задоволення є не фактичне витребування майна у незаконного набувача, а так зване введення у володіння, яке досягається внесенням запису в реєстр. Таке судове правозастосування отримало в теорії назву концепції книжного володіння, або за визначенням ВП ВС – принцип реєстраційного підтвердження права власності на нерухоме майно.

В українській цивілістичній доктрині прихильниками цієї концепції є такі науковці як Ю.Ю. Попов, А.М. Мірошніченко та інші. Огляд основних положень цієї концепції, критика альтернативних концепцій надана у відповідній роботі Ю.Ю. Попова, який зазначає, що концепція книжного володіння як фактичного стану (а не як права володіння) базується на принципі реєстраційного підтвердження володіння: фактичним володільцем нерухомого майна є той, за яким зареєстроване право на майно. Власне саму суть вказаної концепції можна описати одним реченням: суб'єкт, за яким зареєстроване право власності, визнається фактичним володільцем нерухомого майна, а фізичне володіння є далеко не єдиним видом володіння [5, с. 270].

Варто зазначити, що деякі науковці і судді критикують концепцію книжного володіння або реєстраційного підтвердження права володіння. Так, суддя Верховного Суду К. Пільков, пропонуючи варіанти розмежування речових позовів в тих чи інших судових спорах щодо прав на нерухоме майно зазначає, що в умовах суперечливого законодавчого регулювання жодна з моделей, в тому числі модель «книжкового володіння», а так само й обстоювана тут протилежна модель, яка виходить з розмежування володіння як факту та володіння як права, не позбавлені деяких недоліків [4, с. 56]. У монографії представників Харківської цивілістичної школи також окреслені позитивні і негативні аспекти обох моделей, запропоновані певні алгоритми розмежування речових позовів з одночасною констатацією істотної доктринальної проблеми у відповідній сфері [10, с. 141].

Втім в практиці правозастосування Верховного Суду і інших судів концепція книжного володіння стала домінуючою, однак не для всіх категорій справ.

Однією з ключових особливостей негативного позову, який перш за все захищає правомочності користування та розпорядження

майном, але жодним чином не володіння ним, є незастосування строків позовної давності, оскільки припускається, що відповідне порушення речових прав є триваючим. Тому вимога про захист права може бути заявлена в будь-яких час цього триваючого порушення. Зазначена ознака або відмінність негаторного позову робить цей інструмент більш «сильним» для позивача і більш надійним для досягнення позитивного результату. Такі «сильні» позиції негаторного позову в частині незастосування позовної давності, а також відсутності необхідності встановлення суб'єктивної сторони поведінки набувача майна, зумовили появу в судовій практиці випадків використання цього способу захисту до витребування певних об'єктів державної власності, тобто до фактичної ситуації, де має бути застосований віндикаційний позов. Перш за все це стосується земель водного і, в деяких випадках, лісового фонду, які до відчуження перебували у власності держави чи територіальних громад.

Згідно пунктів 51-52 постанови ВП ВС від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц, заволодіння громадянами та юридичними особами землями водного фонду (перехід до них володіння цими землями) всупереч вимогам ЗК України є неможливим; розташування земель водного фонду вказує на неможливість виникнення приватного власника, а отже, і нового володільця, крім випадків, передбачених у статті 59 цього Кодексу. Тому протиправне зайняття такої земельної ділянки або державну реєстрацію права власності на неї за приватною особою слід розглядати як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади, а таке право захищається не віндикаційним, а негаторним позовом. Такі висновки зроблені Великою Палатою Верховного Суду виходячи з того, що в силу зовнішніх, об'єктивних, явних і видимих природних ознак таких земельних ділянок особа, проявивши розумну обачність, може і повинна знати про те, що ділянки належать до водного фонду, набуття приватної власності на них є неможливим.

Ані наявність державної реєстрації права власності за порушником, ані фізичне зайняття ним земельної ділянки водного фонду не приводять до заволодіння порушником такою ділянкою. Отже, як зайняття земельної ділянки водного фонду, так і наявність державної реєстрації права власності на таку ділянку треба розглядати як

не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади, а належним способом захисту прав власника є негаторний позов. [8] В подальшому таке правозастосування стало усталеним, що підтверджується іншими рішеннями ВП ВС (постанови Великої Палати Верховного Суду від 28 листопада 2018 року у справі № 504/2864/13-ц, від 12 червня 2019 року у справі № 487/10128/14-ц, від 11 вересня 2019 року у справі № 487/10132/14-ц, від 15 вересня 2020 року у справі № 372/1684/14-ц та інші).

Така об'ємна цитата заслуговує на те, щоб бути відображеною повністю, оскільки в даній справі (як і в подальшому в інших аналогічних справах ВП ВС, а також КЦС ВС та КГС ВС) був використаний абсолютно новий підхід застосування такого речового способу захисту прав як негаторний позов щодо витребування державних об'єктів водного фонду.

Концептуально такий напрям судового правозастосування ще не сформувався ні за змістом, ні за назвою, однак є очевидним, що такий напрям прямо ігнорує застосовувану ВП ВС концепцію книжного володіння або реєстраційного підтвердження володіння. Як було зазначено вище, згідно засад цієї концепції державна реєстрація прав є підтвердженням фактичного володіння нерухомим майном. Стосовно державних земель водного фонду ВП ВС прямо відкидає реєстрацію прав на відповідні земельні ділянки як підтвердження, чи навіть презумпцію книжного володіння.

Немає жодних заперечень, що протиправне заволодіння берегами річок і озер, гідротехнічними спорудами та іншою подібною інфраструктурою саме по собі є серйозним порушенням не тільки публічно-правових вимог, але і прав багатьох громадян, тому потребує більш жорстких методів реагування. Однак в багатьох випадках зовнішні, об'єктивні, явні і видимі природні ознаки таких земельних ділянок не дають змоги вивити неможливість перебування такого об'єкта у приватній власності, а розумна обачність не завжди може дати відповідь про належать ділянок саме до водного фонду.

Відповідно до ст.ст. 58, 60 Земельного кодексу України, до земель водного фонду також відносяться землі, зайняті прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм. Прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу

води (у меженний період) шириною: для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менш як 3 гектари – 25 метрів; для середніх річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад 3 гектари – 50 метрів; для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 метрів. При крутизні схилів більше трьох градусів мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється. Крім того для юридичної визначеності такої категорії земель, для захисту в тому числі можливих і потенційних набувачів таких земель ч. 2 ст. 58 ЗК України встановлює, що для таких земель межі зазначаються в документації із землеустрою, містобудівній документації на місцевому та регіональному рівнях. Відомості про межі водоохоронних зон вносяться до Державного земельного кадастру [3].

Встановлений законом метраж від чи уздовж урізу води, який в деяких випадках може подвоюватись, не досить чітко дозволяє виявити належність земельної ділянки до об'єктів саме водного фонду. Крім того, набуття, почасти не перше і не друге, подібних об'єктів здійснюється набувачами без наявності в земельному кадастрі, в документації із землеустрою, містобудівній документації інформації про статус таких земельних ділянок. Тому про зовнішні, об'єктивні, явні і видимі природні ознаки таких земельних ділянок про розумну обачність в даних випадках можна говорити досить умовно.

Отже висновок про наявність очевидної поінформованості набувачів про статус подібних об'єктів, про розумну обачність можливий лише в кожній конкретній справі, при розгляді конкретних обставин набуття подібних земельних ділянок. В будь-якому випадку подібні висновки не можуть мати загального і універсального характеру при розгляді відповідних спорів, як це впливає з цитованої постанови ВП ВС.

Крім викладених аргументів потребує окремої уваги та обставина, що первісним відчужувачем таких земельних ділянок були органи державної влади або органи місцевого самоврядування, які по суті і стали першими порушниками відповідних імперативних заборон і саме вони мають нести всю повноту відповідальності, перш за все майнового характеру. На це неодноразово звертав увагу ЄСПЛ в подібних справах. Особливо характерним в цьому аспекті є рішення Європейського суду з прав людини від 24.06.2003 року "Стретч проти Об'єднаного Королівства Великої Британії і Північної Ірландії" [12]. Суть рішення Суду в тому, що визнання недійсним договору,

згідно якого покупець отримав майно від держави або муніципалітету, та подальше позбавлення його цього майна (на підставі того, що державний орган порушив закон при укладенні договору) є неприпустимим.

Додатково слід зазначити, що і в подальшому ЄСПЛ цілеспрямовано підтримував саме такий підхід при вирішенні подібних справ між державами і приватними суб'єктами. ЄСПЛ в рішенні від 09.05.2025 в справі «Кулик проти України» розглянув аналогічну справу щодо вилучення земельної ділянки водного фонду у приватної особи з підстави знаходження на території прибережної захисної смуги. В своєму рішенні Суд констатував порушення державою Україною права особи на мирне володіння майном зробивши наступні висновки, що мають суттєве значення для розгляду відповідної категорії справ. Так, Судом було зазначено, що протягом десятиліть спірна земельна ділянка вважалась сільськогосподарською і не підпадала під жодні обмеження, пов'язані з водоохоронними зонами, межі захищеної території не були формалізовані. З тих же причин також викликає сумніви наявність суспільного інтересу, який би виправдовував анулювання права власності заявника. Суть справи полягає саме у дотриманні принципу пропорційності, зокрема в наявності для заявника можливості отримати компенсацію або інший засіб правового захисту за втрату його власності. Відповідно, мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Варто відзначити, що таке правозастосування ВП ВС щодо вилучення земель відповідних категорій через практику застосування негаторного позову піддається певній критиці і у вітчизняній теорії. Представниками Харківської цивілістичної школи для вирішення спірних кейсів із державними земельними ділянками, які не можуть перебувати у приватній власності, був запропонований алгоритм захисту через визнання відповідного договору (договорів) нікчемними та визнання права власності держави (територіальної громади) на відповідні об'єкти [10, с. 384]. Такий підхід видається більш правильним, ніж довільне застосування негаторного позову, втім і в цьому випадку залишаються не вирішеними питання строків позовної давності, добросовісності набувача та компенсації вилучень такому добросовісному набувачу.

М. Бондарєва зазначає, що використовуючи своє право тлумачення матеріального закону, суди зосередились на власній інтерпретації зазначених правових норм, відкинувши історико-догматичне

розуміння такої правової конструкції римського права, як *actio negatoria* [1, с. 65]. Заперечується можливість застосування негаторного позову для витребування державних земель і К. Пільковим [4, с. 52].

Стосовно історико-догматичного розуміння. За нашим переконанням повне ігнорування судом обставин фактичного (фізичного) володіння майном, застосування негаторного позову для витребування майна не відповідає принципам римського права і європейській правовій традиції. За цими принципами і традиціями для захисту володіння і витребування майна має бути застосований віндикаційний, а не негаторний позов, який захищає інші правомочності власника. Щодо тлумачення, то в даному випадку ВП ВС виступив не як правозастосувач, а як законодавець, запровадивши нову норму права, яка відсутня в діючому законодавстві, що очевидно є неприпустимим. Така нова квазі-норма полягає у закріпленні неспростованої презумпції про будь-яку відсутність можливості фактичного володіння і заволодіння певними категоріями земель приватними суб'єктами. Як видається, врегулювання відносин щодо витребування державою майна, яке не може знаходитись у власності або володінні приватних осіб, визначення належних і ефективних способів захисту права в даних спорах є компетенцією законодавчого органу.

Для виправлення недоліків вищевказаного правозастосування Верховною Радою України 12 березня 2025 року був прийнятий Закон «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача». Зазначений закон: містить прямий припис про неможливість застосування способу захисту, передбаченого ст. 391 ЦК України, тобто негаторного позову, до спорів про відчуження майна органом державної влади або органом місцевого самоврядування, в результаті яких набувачем такого майна став суб'єкт права приватної власності; в законі прямо вказано, що подібні спори вирішуються на підставі статей 387 і 388 цього Кодексу, тобто шляхом подання віндикаційного позову; уточнено момент початку спливу строку позовної давності, а саме від дня державної реєстрації права власності першого

набувача або дати передачі першому набувачеві нерухомого майна; встановлено присічний десятирічний строк для подання таких позовів; визначено категорію земель, на яких не розповсюджується дія такого закону, причому землі водного фонду до таких об'єктів не відносяться; до тих категорій земель, які можуть бути витребувані без застосування передбачених цим законом гарантій встановлена обов'язковість підтвердження відповідного статусу відповідними документами, тобто даними кадастру або містобудівними умовами; встановлена обов'язкова ринкова компенсація добросовісному набувачу з боку держави у випадку витребування майна [11].

Отже, з одного боку законодавець заборонив і виправив запроваджене ВП ВС правозастосування, з іншого боку в чинне законодавство імплементовані правові позиції і правові гарантії захисту права власності, які неодноразово використовувались ЄСПЛ. Однак як вбачається, використання категорії фактичного володіння в його класичному розумінні дозволило би уникнути зазначених вад правозастосування і порушення прав добросовісних набувачів.

Висновки. Негаторний позов, як один з основних речових способів захисту, підлягає застосуванню виключно за наявності у позивача фактичного володіння майном і спрямований на захист правомочностей користування і розпорядження останнім. Відсутність у позивача фактичного (фізичного) володіння спірним майном унеможлиблює застосування негаторного позову. Формування ВП ВС нової концепції правозастосування при розгляді справ про витребування окремих категорій земель не через віндикаційний, а через негаторний позов, тобто без врахування правової природи такого позову, строку позовної давності і умов для витребування майна, в тому числі і у добросовісного набувача, було усталеною практикою з 2021 по 2025 роки, хоча і піддавалось критиці в теорії. З прийняттям закону про внесення змін щодо захисту прав добросовісного набувача таке правозастосування має бути змінене, що у свою чергу буде потребувати узагальнень та нових теоретичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарева М.В. Аналіз застосування конструкцій *rei vindicato* та *action negatoria* у судовій практиці України. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 6. С. 64–67.
2. Власов Ю. Віндикаційний та негаторний позови. Визнання права власності. Практика Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Vlasov_vind_negat_pozov.pdf (дата звернення: 01.05.2025)

3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n469> (дата звернення: 15.05.2025).
4. Пільков К.М. Способи захисту права власності на землю та інше нерухоме майно: критика книжного володіння. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 4. С. 47–58.
5. Попов Ю.Ю. Книжкове володіння нерухомістю: концепція і огляд критики. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. С. 257–272.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 липня 2018 року, Справа N 653/1096/16-ц – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538> (дата звернення: 22.05.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 року, Справа N 183/1617/16 – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015> (дата звернення: 23.05.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року, Справа N 359/3373/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985> (дата звернення: 19.05.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року, Справа N 653/1096/16-ц – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985> (дата звернення: 24.05.2025).
10. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. 616 с.
11. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача: Закон України від 12 березня 2025 року № 4292-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4292-20#Text> (дата звернення: 16.05.2025).
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 червня 2003 року у справі "Стретч проти Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії". URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/30236034> (дата звернення: 25.05.2025).
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 травня 2025 року у справі «Кулик проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-243036> (дата звернення: 27.05.2025).
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.05.2025).

Деледивка Сергій Григорович

Деякі питання застосування негаторного позову в контексті концепцій володіння та спорів про витребування державних земель

У статті досліджуються сучасні концепції володіння крізь призму застосування тих чи інших способів захисту цивільних прав. Століттями є усталеною позиція, що такий вид основного речового способу захисту як віндикаційний позов направлений на захист володіння майном. Негаторний позов захищає інші правомочності власника, а саме користування і розпорядження майном. При цьому однією з основних умов його застосування є знаходження майна у володінні власника або титульного володільця.

Проблема володіння, різне розуміння цієї базової категорії в одному випадку як право, в іншому випадку як факту, були характерними і для європейських правопорядків, а відповідні доктринальні дискусії точилися століттями.

Ці теоретичні дискусії притаманні і науці цивільного права України, що мають своє продовження і в практиці правозастосування. Не останньою причиною відсутності доктринальної єдності в цих питаннях є недостатня урегульованість на рівні цивільного законодавства відносин з приводу володіння. Визначивши право володіння як одне із повноважень власника, як речове право на чуже майно, законодавець не надав достатньо чіткої дефініції цьому терміну, не визначив правомочностей, якими наділений володільець майна.

Особливо актуальною ця проблема є для вирішення спорів з приводу об'єктів нерухомості з огляду на їх економічне і юридичне значення як для власників, так і для держави. Концепція фактичного або фізичного володіння, яка була переважною для теорії і практики правозастосування, змінилась з 2018 року на концепцію книжного володіння спочатку в практиці діяльності Великої Палати Верховного Суду, а потім деякою мірою і в теорії.

Надаючи переважного значення реєстрації прав на нерухоме майно перед фактичним (фізичним) володінням, ця концепція де-факто змінила умови, підстави і наслідки для застосування багатьох речових способів захисту прав на нерухоме майно, що не у всіх випадках є доцільним і не у всіх випадках веде до повного захисту прав учасників відповідних правовідносин.

Негаторний позов, як один з основних речових способів захисту, підлягає застосуванню виключно за наявності у позивача фактичного володіння майном і спрямований на захист правомочностей користування і розпорядження останнім. Відсутність у позивача фактичного (фізичного) володіння спірним майном унеможливує застосування негаторного позову. Формування ВП ВС нової концепції правозастосування при розгляді справ про витребування окремих категорій земель не через віндикаційний, а через негаторний позов, тобто без врахування правової природи такого позову, строку позовної давності і умов для витребування майна, в тому числі і у добросовісного набувача, було усталеною практикою з 2021 по 2025 роки, хоча і піддавалось критиці в теорії. З прийняттям закону про внесення змін щодо захисту прав добросовісного набувача таке правозастосування має бути змінене, що у свою чергу буде потребувати узагальнень та нових теоретичних досліджень.

Ключові слова: способи захисту речових прав, володіння, фактичне володіння, книжне володіння, негаторний позов, витребування земель водного фонду.

Deledyuka Serhii

Certain issues in the application of the negatory claim in the context of possession concepts and disputes over the recovery of state-owned land

This article examines contemporary concepts of possession through the lens of the application of various civil-law remedies. For centuries, it has been a well-established position that the vindicatory claim — one of the primary proprietary remedies — is aimed at protecting possession of property. The negatory claim (*actio negatoria*), by contrast, serves to protect other prerogatives of the owner, namely the rights to use and dispose of the property. A key condition for the application of this remedy is that the property must be in the possession of the owner or a person with legal title to possession.

The problem of possession — understood in one case as a right, in another as a fact — has been a subject of doctrinal debate for centuries in European legal systems. These theoretical disputes are also characteristic of Ukrainian civil law scholarship and continue to influence the practice of law enforcement. One of the reasons for the lack of doctrinal unity is the insufficient legislative regulation of possession under Ukrainian civil law. Although the right to possess is recognized as one of the owner's powers and as a property right over another's object, the legislator has not provided a sufficiently clear definition of possession or detailed the powers attributed to a possessor.

This issue is particularly relevant in disputes over real estate due to its economic and legal significance both for private owners and the state. The concept of factual or physical possession, which had previously dominated theory and legal practice, was replaced in 2018 by the concept of book possession (*Buchbesitz*), initially adopted in the case law of the Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine, and later — to some extent — embraced in legal theory.

By assigning priority to the registration of rights to real property over actual (physical) possession, this approach has, in practice, altered the conditions, grounds, and consequences for the application of proprietary remedies in relation to immovable property. However, such a shift is not always appropriate and does not in all cases ensure the full protection of the rights of parties to the relevant legal relationships.

The negatory claim, as one of the principal proprietary remedies, may be applied exclusively when the claimant is in actual (physical) possession of the property and is aimed at protecting the rights to use and dispose of it. The absence of such possession on the part of the claimant renders the application of a negatory claim inadmissible.

From 2021 to 2025, the Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine developed a new concept of legal enforcement in cases concerning the recovery of certain categories of land, shifting from the traditional vindicatory claim to a negatory claim. This practice was applied without proper regard for the legal nature of the negatory claim, its statute of limitations, or the legal requirements for the recovery of property, including from a bona fide acquirer. Although this approach was subject to criticism in legal theory, it remained widespread in judicial practice.

With the adoption of the law amending legislation on the protection of the rights of bona fide acquirers, such legal practice must be revised, which in turn will necessitate generalization and new theoretical research.

Key words: proprietary remedies, possession, factual possession, book possession, negatory claim, recovery of state-owned land.

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.3>**Самілик Людмила Олексіївна,**

кандидат юридичних наук, доцент

Державного податкового університету

ORCID ID: 0000-0002-8912-9147

Паланська Богдана Ігорівна,

здобувач вищої освіти

Державного податкового університету

ORCID ID: 0009-0001-7133-3959

Кучеренко Анастасія Олександрівна,

здобувач вищої освіти

Державного податкового університету

ORCID ID: 0009-0007-7490-7739

ВИКРАДЕННЯ ЧИ ЗАХИСТ: ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ДИТИНИ ОДНИМ ІЗ БАТЬКІВ ВСУПЕРЕЧ ВОЛІ ІНШОГО

Постановка проблеми. Міжнародне переміщення дітей одним із батьків без згоди іншого є однією з найскладніших та найактуальніших проблем сучасного сімейного права. У контексті сімейно-правових відносин це явище породжує фундаментальну дилему: визначення межі між правомірним здійсненням батьківських прав та їх зловживанням, між захистом інтересів дитини та порушенням прав іншого з батьків, тут постає не лише юридичне, але й глибоко етичне питання: чи є такі дії актом викрадення дитини, чи формою захисту її прав, безпеки та добробуту, особливо в умовах воєнного стану, насильства або психологічного тиску. Сімейне право має забезпечити баланс між принципом найкращих інтересів дитини та принципом рівності батьківських прав, що особливо ускладнюється в умовах міжнародного характеру таких спорів.

Аналіз наукових досліджень. Наукові дослідження міжнародного викрадення дітей є досить актуальною темою наукових робіт таких науковців як Кабанов В., Тріпульський Г, Євтушенко О, Червякова О. Спільною рисою таких досліджень є визнання того, що міжнародне переміщення дитини вимагає не лише формального правового аналізу, але й психологічної оцінки ситуації. З огляду на складність правозастосування та зростання кількості транснаціональних сімейних конфліктів, ця тема потребує подальшого дослі-

дження та вдосконалення критеріїв розмежування між викраденням і захистом дитини в міжнародному правовому контексті.

Метою даної статті є аналіз правової природи явища міжнародного переміщення дитини одним із батьків, з акцентом на дотриманні балансу між забезпеченням найкращих інтересів дитини та реалізацією батьківських прав обох сторін, які нерідко вступають у конфлікт у випадках, коли дитина опиняється за межами країни свого постійного проживання. Дослідження спрямоване на виявлення проблемних аспектів та обґрунтування можливих шляхів їх мінімізації, охоплює аналіз міжнародного й національного законодавства та судової практики у даній категорії справ з метою виявлення нормативних підходів до кваліфікації таких випадків.

Виклад основного матеріалу. Відразу варто зазначити, що міжнародне викрадення дитини – не завжди є насильницьким актом у кримінальному розумінні, адже у багатьох випадках мова йде про ситуацію, коли один із батьків, не маючи згоди іншого або порушуючи встановлені правила опіки, вивозить дитину із місця її проживання за кордон, або навпаки, з-за кордону в Україну. З огляду на транснаціональний характер таких дій, правова кваліфікація стає особливо складною, оскільки межа між «незаконним переміщенням» і «забезпеченням найкращих інтересів дитини» є розмитою.

Незважаючи на встановлену кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі та викрадення дитини, суб'єктом цього злочину не можуть бути особи, які відповідно до закону мають право тримати особу в місці, де вона не бажає перебувати, або поміщати її в місце, яке вона не має змоги вільно залишити, але тільки з мотивів піклування про фізичне і психічне здоров'я підопічного чи з інших суспільно корисних мотивів [1, с. 124].

В Україні переважає думка, що батьки не можуть бути суб'єктами у такому кримінальному правопорушенні, адже це б підірвало інститут «первинного та основного осередку суспільства» – сім'ї. Тому в контексті «викрадення» дитини одним із батьків першочергово слід говорити про сімейний спір, який, вирішується у порядку цивільного судочинства.

Тому такого поняття як «викрадення дитини одним із батьків» взагалі не існує: викрасти може тільки стороння людина, а батьки хіба що забирають дитину до себе. На кваліфікацію злочину щодо викрадення дитини не впливає сімейний стан батьків: чи проживають вони у зареєстрованому шлюбі, чи розлучення цих осіб є юридично визнаним – це неважливо [2, с. 115].

Частина 1 статті 162 Сімейного кодексу України встановлює, що якщо один з батьків або інша особа самостійно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, або дитячого закладу (установи), в якому за рішенням органу опіки та піклування або суду проживала дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом заінтересованої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини і повернення її за попереднім місцем проживання [3].

Згідно зі статтею 3 Гаазької конвенції, переміщення є незаконним, якщо воно здійснене з порушенням права опіки, що існувало відповідно до законодавства держави проживання дитини, і фактично здійснювалося на момент переміщення.

Крім цього, за цією Конвенцією переміщення дитини вважається незаконним, у випадках, якщо:

- при цьому порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі, установі або іншому органу, колективно або індивідуально, відповідно до законодавства держави, у якій дитина постійно мешкала до переміщення або утримування;
- у момент переміщення або утримування ці права ефективно здійснювалися, колективно або індивідуально, або здійснювалися б, якби не переміщення або утримування [4].

Відповідно, Гаазька конвенція пов'язує міжнародне викрадення дитини в першу чергу з наявністю в особи права піклування про дитину і недотриманням такого права, а не порушенням передбачених законом правил перетину кордону, тому сам факт вивезення дитини без згоди другого з батьків, як це передбачено чинним законодавством, не вважатиметься викраденням і не буде незаконним у світлі Гаазької конвенції.

Одним із найбільш складних питань сучасного міжнародного сімейного права є визначення меж між необхідністю захисту найкращих інтересів дитини та застосуванням принципу примусового повернення дитини при міжнародних спорах. Ця проблема є особливо актуальною з огляду на зростаючу кількість транснаціональних сімей, міграційних процесів, пов'язаних з війною в нашій державі та необхідністю захисту дитини.

Гаазька конвенція встановлює презумпцію обов'язкового повернення дитини до держави її звичайного проживання, виходячи з принципу, що питання опіки повинні вирішуватися судами первинної юрисдикції. Водночас принцип найкращих інтересів дитини може вимагати протилежного рішення, особливо у випадках, коли повернення загрожує безпеці дитини, суперечить її адаптації до нового середовища або ж взагалі не враховує її власну думку.

Наприклад, стаття 13 Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей закріплює, що судовий орган не зобов'язаний видавати розпорядження про повернення дитини, якщо особа, яка заперечує проти її повернення, доведе, що:

- особа, установа або інший орган, що піклуються про дитину, фактично не здійснювали права піклування на момент переміщення чи утримування, або дали згоду на переміщення або утримування, або згодом дали мовчазну згоду на переміщення чи утримування;
- існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму обстановку.

Судовий або адміністративний орган може також відмовити в розпорядженні про повернення дитини, якщо виявить, що дитина заперечує проти повернення і досягла такого віку, і рівня зрілості, при якому слід брати до уваги її думку [4].

Особливо гостро ця проблема проявилася після початку повномасштабної війни в Україні у 2022 році, коли багато сімей були змушені залишити країну з дітьми з міркувань безпеки. В таких

випадках суди обов'язково повинні враховувати не лише формальні правові вимоги, але й реальні загрози для життя та здоров'я дитини.

Аналіз судових рішень дає підстави дійти висновку, що судова практика намагається вирішити цю дилему через застосування винятків із принципу обов'язкового повернення, передбачених статтею 13 Гаазької конвенції, комплексну оцінку обставин справи та залучення мультидисциплінарних експертиз. Ключовим є принцип пропорційності, який дозволяє зважити потенційну шкоду від повернення проти необхідності дотримання міжнародних зобов'язань.

Межа між захистом інтересів дитини та примусовим поверненням визначається через складну взаємодію правових, психологічних та соціальних факторів, що вимагає гнучкого підходу та індивідуальної оцінки кожної ситуації.

Так, наприклад, факт добровільного повернення малолітньої дитини до одного з батьків свідчить про відсутність протиправного впливу чи насильницьких дій з боку останнього. Добровільне повернення дитини також виключає елемент протиправності, що є обов'язковим для кваліфікації дій як викрадення, тому дії того з батьків, до кого повернулася дитина, не підпадають під ознаки викрадення, оскільки не були вчинені всупереч волі дитини, без застосування сили або обману.

Не можна залишати поза увагою і той факт, що за наявності у дитини стійких родинних та соціальних зв'язків у країні перебування та адаптації до нового середовища, примусове повернення дитини до попередньої країни перебування суперечитиме її найкращим інтересам.

Про наявність того, що дитина прижилася у своєму новому середовищі, можуть свідчити наступні факти: дитина відвідує навчальний заклад, різноманітні гуртки; за дитиною здійснюється медичний догляд; у дитини є свої друзі, захоплення; дитина має сталі сімейні зв'язки; зміна мови спілкування та інші факти, які свідчать, що дитина вважає своє місце проживання постійним, комфортним і місцем проживання своєї родини, про що зазначає Верховний Суд у постанові від 04.07.2018 року у справі №640/688/17 [5].

Водночас у постанові Верховного Суду від 06.06.2018 року у справі №686/15274/14-ц зазначено, що «на час розгляду справи дитина прижилася у своєму новому середовищі, а тому існує серйозний ризик того, що її повернення поставить під загрозу заподіяння дитині фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для неї нетерпиму обстановку. За останні три роки проживання

в Україні дитина виявляє виражені ознаки сприятливого адаптування до умов проживання, відвідує різноманітні гуртки, має друзів, захоплення. Відповідно до психологічної характеристики зміна місця проживання дитини є неприйнятною та може призвести до емоційних зрушень, трансформації мотивів дій, що негативно вплине на психологічний та фізичний розвиток дитини і буде становити загрозу психічних порушень у майбутньому» [6].

Необхідно враховувати і тривалість перебування дитини у новій країні, адже тривале перебування дитини в стабільному середовищі створює нові соціальні зв'язки, освітні та емоційні прив'язаності, руйнування яких може завдати більшої шкоди, ніж користі від повернення до первинного місця проживання. Особливу увагу приділяють психологічному стану дитини та її власному ставленню до можливого повернення, особливо у випадках дітей старшого віку.

Звісно, суди підкреслюють, що сам факт тривалого перебування не є автоматичною підставою для відмови у поверненні, особливо якщо затримка була спричинена тактикою зволікання з боку батька-викрадача чи матері-викрадачки. Тому в усіх випадках важливим є встановлення добросовісності дій особи, яка здійснила переміщення та аналіз причин, які призвели до тривалого перебування дитини в новій країні. Такий підхід покликаний запобігти зловживанням конвенційними механізмами та підтримати баланс між захистом інтересів дитини та недопущенням винагородження за незаконні дії.

До того ж, відповідно до постанови Верховного суду від 27.02.2019 року у справі № 752/24280/17, «недоведеність того, що певна держава була місцем постійного проживання дитини на момент її переміщення та враховуючи, що з часу переміщення дитини до часу розгляду справи судом пройшло більше двох років, дитина прижилася в новому середовищі, є підставою для відмови у її поверненні на підставі Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей» [7].

Слід взяти до уваги і взаємовідносини між кожним із батьків та дитиною, адже наприклад, якщо мати неналежним чином піклувалась про дитину, залишала її наодинці, ставлячи свої інтереси над інтересами та потребами дитини, то таку поведінку можна розцінювати як абсолютне та свідоме нехтування своїми материнськими обов'язками.

Згідно з постановою Верховного Суду від 27.02.2019 року у справі №752/24280/17, «відсутність належних та допустимих доказів на під-

твердження здійснення права піклування щодо дитини на момент її виїзду до України є підставою для відмови у її поверненні на підставі Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей» [7].

Інше питання, яке підлягає дослідженню, чи відповідатиме повернення дитини забезпеченню її «найкращих інтересів» та умов розвитку, за яких дитина зможе у майбутньому самостійно реалізувати право на самоідентифікацію - мовну, етнічну, за кровним спорідненням.

Принцип найкращого забезпечення інтересів дитини є одним з чотирьох основних керівних принципів прав дитини, що охоплює право на недискримінацію; найкращі інтереси; право на існування, життя та розвиток; право висловлювати свою думку та на її врахування [8, с.137].

Зокрема у ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини закріплено право дитини на те, щоб її найкращі інтереси оцінювалися та бралися до уваги як першочергове міркування в усіх діях чи рішеннях, що стосуються дитини або впливають на неї, незалежно від того, чи здійснюються вони державними або приватними установами соціального забезпечення, судами, адміністративними органами чи законодавчими органами [9].

Відповідно до постанови Верховного Суду від 10.04.2019 року у справі № 757/51046/17-ц «під найкращими інтересами дитини варто розуміти можливість збереження зв'язків з сім'єю, якщо не буде встановлено небажаність таких зв'язків, і можливість розвитку в здоровому середовищі. Суд повинен детально перевірити сімейну ситуацію і врахувати ряд факторів, зокрема, емоційного, психологічного, матеріального і медичного характеру, та надати розумну оцінку інтересам кожного із батьків та інтересам дитини, які мають найважливіше значення» [10].

Ухвалюючи рішення в справі «М. С. проти України» від 11 липня 2017 року, Європейський суд з прав людини наголосив, що в таких справах основне значення має вирішення питання про те, що найкраще відповідає інтересам дитини. При цьому Європейський суд з прав людини зауважив, що при визначенні найкращих інтересів дитини у кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним [11].

До того ж, суд, запитуваної держави не зобов'язаний видавати розпорядження про повернення дитини, якщо особа, установа або інший орган, що заперечує проти її повернення, доведуть зокрема, що існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму обстановку [4].

Крім цього, судовий орган може відмовити в розпорядженні про повернення дитини, якщо виявить, що дитина заперечує проти повернення і досягла такого віку і рівня зрілості, при якому слід брати до уваги її думку.

Таким чином, суди повинні дуже ретельно досліджувати усі обставини справи, включаючи інтеграцію дитини, її інтереси та думку, зв'язок із кожним із батьків, оскільки примусове повернення та розлучення дитини з батьком чи матір'ю та його звичним оточенням суперечитиме найкращим інтересам дитини, що мають пріоритетне значення, а також порушить право дитини на вільне вираження думки та створить для неї серйозний психологічний дискомфорт.

Для досягнення балансу у кваліфікації міжнародного переміщення дитини одним із батьків всупереч волі іншого суди повинні враховувати низку ключових факторів:

- по-перше, слід з'ясувати, чи мало місце порушення права на опіку або місце проживання дитини, яке на момент переміщення здійснювалося спільно обома батьками;
- по-друге, необхідно врахувати мету переміщення - чи йдеться про свідоме ухилення від участі іншого з батьків у вихованні, чи про дії, спрямовані на захист дитини, зокрема в ситуаціях домашнього насильства або реальної загрози її добробуту;
- по-третє, необхідно оцінити ступінь залучення кожного з батьків до життя дитини, характер їхніх стосунків, а також наявність або відсутність згоди на виїзд;
- по-четверте, необхідно зважати на вік дитини, її прив'язаність до соціального, культурного та освітнього середовища, а також можливість висловити власну думку відповідно до рівня її розвитку;
- насамкінець, суд повинен оцінювати можливі ризики повернення дитини до держави постійного проживання, включаючи психологічну травму, нестабільність або загрозу фізичній чи емоційній безпеці.

Усі ці чинники мають оцінюватися в сукупності, з урахуванням як міжнародних стандартів, зокрема положень Гаазької конвенції 1980 року,

так і національного законодавства, аби досягти справедливого балансу між правами батьків та захистом дитини.

Таким чином, правова кваліфікація міжнародного переміщення дитини одним із батьків всупереч волі іншого вимагає індивідуалізованого, зваженого підходу, що поєднує правову визначеність та гнучкість тлумачення норм. Ключем до досягнення балансу виступає пріоритет найкращих інтересів дитини, які повинні переважати над формальним тлумаченням норм. Важливо, аби суди не зводили такі справи лише до факту наявності чи відсутності згоди іншого з батьків, а враховували обставини конфлікту, безпековий контекст, емоційний стан дитини та її думку.

Висновки. Проблематика міжнародного переміщення дитини одним із батьків – це складне й багатогранне юридичне явище, яке знаходиться на межі між приватним інтересом батьків, публіч-

ним порядком, міжнародними зобов'язаннями держави та правами дитини. Формально таке переміщення часто кваліфікується як «викрадення», однак у реальному житті ситуація може бути глибоко неоднозначною. Той самий акт може бути як спробою захистити дитину від небезпеки чи психологічного тиску, так і грубим порушенням права іншого з батьків на опіку.

У кожному конкретному випадку переміщення дитини між державами судам, при ухваленні рішення, слід виходити не з абстрактної формули порушення опіки, а з комплексного аналізу обставин: хто фактично виконував обов'язки щодо дитини, чи була згода, як діяли обидва батьки до моменту переміщення, чи існує загроза для дитини тощо. Гармонізація міжнародного та національного права, а також розвиток медіаційних механізмів – важливі кроки до створення справедливої системи захисту прав дітей у міжнародних спорах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Смірнова В. Право дитини визначати місце свого проживання. Приватно-правові механізми захисту прав людини. Електронний архів НАІУ. 2021. С. 122–126.
2. Тенешев В., Котис В. Викрадення дитини одним із батьків, проблеми кваліфікації злочину та відповідальність за такі дії. Актуальні проблеми правознавства. 1 (25). 2021. С. 114–119.
3. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 10.06.2025).
4. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980: станом на 29 квіт. 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text (дата звернення: 10.06.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 року у справі №640/688/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75241763> (дата звернення: 15.06.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 06.06.2018 року у справі №686/15274/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74630324> (дата звернення: 15.06.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 27.02.2019 року у справі №752/24280/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80235727> (дата звернення: 15.06.2025).
8. Голубенко І. І. Захист прав батьків і дітей в сучасних умовах є. Юридичний науковий електронний журнал євроінтеграції. № 1/2025. С. 135–138.
9. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 року: станом на 16.11.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 15.06.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 10.04.2019 року у справі №757/51046/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81436871> (дата звернення: 16.06.2025).
11. Рішення ЄСПЛ у справі «М.С проти України» (№ 2091/13) від 11 жовтня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-175140> (дата звернення: 16.06.2025).

Самілик Людмила Олексіївна, Паланська Богдана Ігорівна, Кучеренко Анастасія Олександрівна

Викрадення чи захист: правова кваліфікація міжнародного переміщення дитини одним із батьків всупереч волі іншого

Дана наукова стаття присвячена проблемі правової кваліфікації міжнародного переміщення дитини одним із батьків всупереч волі іншого – одному з найскладніших явищ сучасного сімейного права, що перебуває на перетині національної юрисдикції та міжнародних зобов'язань.

У статті проаналізовано національне законодавство, міжнародні акти (зокрема, Гаазьку конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Конвенцію про права дитини), а також рішення українських судів, у тому числі практику Верховного Суду і на основі проведеного аналізу розкрито проблеми тлумачення та практичного застосування норм у випадках, коли один з батьків переміщує дитину до іншої країни без згоди другого.

Обґрунтовано необхідність індивідуалізованого підходу до кваліфікації таких випадків із урахуванням не лише формальних ознак правопорушення, але й конкретного сімейного та безпекового контексту.

Окрему увагу приділено випадкам, коли переміщення дитини відбулося у зв'язку із загрозою для її життя, здоров'я чи психоемоційного стану. У таких ситуаціях дії одного з батьків не повинні автоматично кваліфікуватися як протиправне викрадення, оскільки вони можуть бути спрямовані на забезпечення безпеки та добробуту дитини.

Акцентовано на необхідності оцінки мотивів переміщення, наявності доказів реальної загрози, попередніх звернень по захист, а також адекватності дій у конкретних обставинах. Підкреслено, що в центрі правового аналізу мають бути не лише права батьків, а насамперед – найкращі інтереси дитини, які повинні стати визначальним орієнтиром для суду.

У роботі сформульовано комплекс критеріїв, які мають враховуватись при прийнятті рішень: наміри батьків, характер опіки, ступінь участі кожного з батьків у житті дитини, її думка, потенційні ризики повернення та стабільність нового середовища. Зроблено висновок про необхідність законодавчого й судового удосконалення механізмів кваліфікації таких ситуацій з урахуванням сучасної практики та динаміки транснаціональних сімейних конфліктів.

Ключові слова: міжнародне переміщення дитини, найкращі інтереси дитини, конфлікт між батьками, захист прав дитини.

Samilyk Liudmyla, Palanska Bohdana, Kucherenko Anastasiia

Abduction or protection: legal qualification of the international movement of a child by one parent against the will of the other

This scientific article is devoted to the problem of legal qualification of international transfer of a child by one of the parents against the will of the other – one of the most complex phenomena of modern family law, which is at the intersection of national jurisdiction and international obligations.

The article analyzes national legislation, international acts (in particular, the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, the Convention on the Rights of the Child), as well as decisions of Ukrainian courts, including the practice of the Supreme Court, and based on the analysis, reveals the problems of interpretation and practical application of norms in cases where one parent transfers a child to another country without the consent of the other.

The need for an individualized approach to the qualification of such cases is substantiated, taking into account not only the formal signs of the offense, but also the specific family and security context.

Special attention is paid to cases when the transfer of a child occurred due to a threat to his life, health or psycho-emotional state. In such situations, the actions of one of the parents should not automatically be qualified as wrongful abduction, since they may be aimed at ensuring the safety and well-being of the child.

The emphasis is on the need to assess the motives for the movement, the presence of evidence of a real threat, previous appeals for protection, as well as the adequacy of actions in specific circumstances. It is emphasized that the focus of legal analysis should be not only the rights of the parents, but first of all the best interests of the child, which should become a determining guideline for the court.

The work formulates a set of criteria that should be taken into account when making decisions: the intentions of the parents, the nature of custody, the degree of participation of each parent in the child's life, their opinion, potential risks of return and the stability of the new environment. The conclusion is made about the need for legislative and judicial improvement of the mechanisms for qualifying such situations, taking into account modern practice and the dynamics of transnational family conflicts.

Key words: international movement of a child, the best interests of the child, conflict between parents, protection of children's rights.

УДК 347.44:004.738.5(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.4>

Стрілець Михайло Ігорович,

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0009-0009-1941-6034

ЗМІСТ ТА ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ФРІЛАНС-ПОСЛУГ

Постановка проблеми. В українському законодавстві термін «фриланс» не має офіційного закріплення. У повсякденному вжитку ним позначають вид зайнятості, за якого особа працює самостійно, без постійного роботодавця, надаючи послуги різним замовникам. Такими замовниками можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. Попри неформальний характер цієї діяльності, її слід юридично оформлювати, щоб убезпечити себе від недобросовісних клієнтів і уникнути податкових ризиків. [1]

Поширення фріланс-діяльності як форми самозайнятості зумовлює необхідність правового осмислення договорів, що укладаються між замовниками та виконавцями поза межами традиційних трудових відносин. Особливої актуальності ця тема набуває в умовах цифровізації, коли значна частина послуг надається дистанційно, з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Враховуючи широке коло питань, які виникають при дослідженні даного питання, вважаємо за необхідне окрему увагу приділити дослідженню змісту та істотних умов договору про надання фріланс-послуг.

Стан дослідження теми. Дослідженню питань приділялася певна увага, зокрема такими вітчизняними науковцями як: Адам В. [2], Андронova В. [3], Гніденко В. [4], Грішнова О. [5], Гусаров О. [6], Заболотна Н. [7], Лєскова Л. [8], Прогонюк Л. [9] та інші. Разом з тим, більшість зазначених досліджень присвячені сфері трудового права. Натомість дане дослідження пропонується присвятити аналізу договору про надання фріланс-послуг як цивільно-правового договору.

Мета статті полягає в аналізі змісту та істотних умов договору про надання фріланс-послуг.

Виклад основного матеріалу. Договір про надання фріланс-послуг за своєю сутністю є цивільно-правовим договором. В науковій літературі найбільш розповсюдженим є твердження, що «правовою природою є договором про

надання послуг, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується надати послугу іншій стороні (замовнику), а замовник зобов'язується оплатити її. У випадку фрілансу йдеться про виконання інтелектуальних, інформаційних, дизайнерських, програмістських та інших робіт на замовлення» [10].

Разом з тим, варто звернути увагу на те, що «залежно від предмета та характеру відносин, він може мати ознаки різних типів договорів, передбачених ЦК України [11], а саме:

- договору про надання послуг (глава 63 ЦК України) – найбільш поширений тип договору, де предметом є вчинення фрілансером певної дії або здійснення певної діяльності на замовлення клієнта (наприклад, консультаційні, інформаційні, маркетингові, освітні послуги), а результат послуги споживається в процесі її надання;

- договору підряду (глава 61 ЦК України) – застосовується, коли результатом роботи фрілансера є матеріалізований об'єкт, створений або перероблений ним (наприклад, написання програмного коду, створення дизайну, написання статті, переклад тексту), ключовим є досягнення конкретного, вимірюваного результату;

- договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт (глава 62 ЦК України) – використовується у специфічних випадках, пов'язаних з науковою та інноваційною діяльністю;

- авторський договір (Закон України «Про авторське право і суміжні права», глава 36 ЦК України) – укладається, коли предметом є створення об'єкта авторського права (літературного твору, комп'ютерної програми, твору образотворчого мистецтва тощо) та/або передача майнових прав на нього» [12].

Досить часто трапляються випадки, коли договори про надання фріланс-послуг мають змішану природу, поєднуючи в собі риси кількох видів договорів. Наприклад, це може бути одночасне виконання робіт зі створення дизайну веб-сайту

(елементи договору підряду) та його подальше технічне обслуговування (елементи договору про надання послуг).

Зміст договору про надання фріланс-послуг охоплює: предмет договору (опис конкретної послуги або результату, який має бути досягнутий); строки надання послуг; вартість та порядок оплати; порядок взаємодії сторін (комунікація, погодження завдань, передача результатів); відповідальність сторін; порядок вирішення спорів.

Особливої уваги потребує чітке формулювання технічного завдання або специфікації до замовлення, що забезпечує однозначне розуміння очікуваного результату.

Важливою характерною рисою будь-якого цивільно-правового договору є визначення його істотних умов. Згідно з цивільним законодавством, істотними умовами є ті, що необхідні для укладення договору. Для договорів про надання фріланс-послуг такими умовами є:

- предмет договору, під яким розуміється конкретна послуга або комплекс послуг, які зобов'язується надати виконавець; предмет договору повинен бути чітко сформульований і мати індивідуалізовані ознаки, що дозволяють ідентифікувати обсяг зобов'язань виконавця (наприклад, розробка вебсайту, написання текстів, створення логотипу тощо);
- строк виконання договору, необхідним є визначення точної дати або періоду, упродовж якого послуга має бути надана. Можуть використовуватись календарні строки або строки, пов'язані з настанням певних подій (наприклад, після погодження замовлення). У разі порушення строків можуть застосовуватись санкції (пені, штрафи);
- розмір і порядок оплати, дана умова повинна включати конкретну суму або механізм її визначення, валюту оплати, порядок (передплата, поетапна оплата, оплата після здачі), строки та спосіб переказу коштів (банківський рахунок, платіжні системи, сервіси фрілансу).

В контексті аналізованого договору важливим є порядок приймання результату послуг. Так, договір має встановлювати процедуру приймання наданих послуг: терміни перевірки, спосіб повідомлення про зауваження, порядок усунення недоліків. У разі відсутності зауважень протягом визначеного часу послуга вважається прийнятою.

Також у практиці укладення фріланс-договорів важливими є умови щодо:

- прав інтелектуальної власності – у договорі необхідно визначити, кому належатимуть майнові права на створений результат (наприклад, про-

грамний код, графічне зображення, текстовий контент), що убезпечить сторони від правових спорів щодо авторства і використання результатів роботи;

- конфіденційності – особливо є актуально для ІТ-сфери, маркетингу, дизайну та копірайтингу; договір може містити положення про нерозголошення інформації, отриманої під час виконання завдання;

- форс-мажорних обставин – умов, які звільняють сторони від відповідальності за невиконання зобов'язань у разі дії непередбачуваних обставин (війна, техногенні катастрофи, перебої в роботі Інтернету тощо); в договорі необхідно передбачити порядок повідомлення про такі обставини.

Окремим аспектом, на який варто звернути увагу, це врегулювання спорів. Умова про юрисдикцію та порядок вирішення спорів (наприклад, переговори, медіація, звернення до суду, арбітражу), а також визначення застосовного права – особливо важливо у випадку міжнародного фрілансу.

Враховуючи те, що фрілансер не є працівником у розумінні трудового законодавства, його правовий статус регулюється нормами цивільного права. Водночас, за певних умов, договір може містити ознаки трудових відносин, що потребує правової обережності для уникнення перекваліфікації договору.

Основними відмінностями фріланс-договорів від трудових договорів є наступне: по-перше, сторонами трудового договору є роботодавець і працівник, сторонами фріланс-договору є замовник і виконавець (фізична особа-підприємець або фізична особа); по-друге, регулювання трудового договору здійснюється Кодексом законів про працю, а регулювання фріланс-договору – Цивільним кодексом України; по-третє, робочий час за трудовим договором визначається роботодавцем, а за фріланс-договором – виконавцем; по-четверте, трудовий договір передбачає такі обов'язкові соціальні гарантії, як пенсія, лікарняні, відпустка, натомість фріланс-договір не передбачає обов'язкових соціальних гарантій; по-п'яте, за трудовим договором має місце підпорядкування на відміну від фріланс-договору; по-шосте, виплата податків по трудовому договору здійснюється роботодавцем, а за фріланс-договором – виконавцем (або як ФОП, або самостійно).

Порівнюючи фріланс-договори з договорами підряду та договорами про надання послуг, слід зазначити, що вони часто ґрунтуються на правових моделях саме цих договорів. Водночас фріланс-договори мають низку характерних рис, які

щенню рівня правового захисту як фрілансерів, так і замовників, а також гармонізації договірної практики в цій сфері.

Тож договір про надання фріланс-послуг є гнучким інструментом цивільно-правового регулювання, який вимагає чіткого формулювання

істотних умов та врахування особливостей дистанційної взаємодії сторін. У контексті цифрової економіки важливим є подальше вдосконалення правового механізму укладення та виконання таких договорів, зокрема з урахуванням потреб захисту прав як замовників, так і виконавців послуг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрілець М.І. До питання про поняття «фрилансу» у вітчизняному правовому полі. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). За заг. ред. проф. Є. Харитоновна, проф. І. Давидової. Одеса: Фенікс, 2025. С. 125–128.
2. Адам В.М. Особливості укладення трудового договору з фрілансером: теорія та практика. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Т. 1. С. 71–75.
3. Андронova В.А. Правове регулювання праці фрілансерів. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса: Гельветика, 2020. Т. 2. С. 184–186.
4. Гніденко В.І. Правове регулювання гнучких форм зайнятості: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, Національний юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2021. 283 с. С. 1.
5. Грішнова О.А., Савченко О.А. Фріланс: нові можливості і проблеми. *Економіка праці та проблеми зайнятості*. 2016. № 10. С. 8–12.
6. Husarov O. Historical and legal analysis of formation and development of the regulatory framework for atypical forms of employment. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2023. № 4. Р. 15–20.
7. Заболотна Н.Я. Фріланс як нова форма зайнятості та трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 143–145.
8. Лєскова Л.Ф. Фріланс та його перспективи на українському ринку праці. *Topical Issues of Science and Education*. 2017. Vol. 3. С. 22–25.
9. Прогонюк Л.Ю. Проблеми правового регулювання дистанційної роботи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 157–160.
10. Цивільне право України: підручн. : в 2 т. Т. 2. За ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 428 с.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
12. Стрілець М.І. Поняття та сутність договорів на надання фріланс-послуг. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 16 травня 2025 р.). За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 122–125.
13. Давидова І.В. Електронні договори в умовах карантину. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту*: монографія: За ред. Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової, К.Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2020. С. 228–239.
14. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19>

Стрілець Михайло Ігорович

Зміст та істотні умови договору про надання фріланс-послуг

Стаття присвячена аналізу змісту та істотних умов договору про надання фріланс-послуг. Встановлено, що договір про надання фріланс-послуг, є відносно новим явищем у правовій практиці, і набуває все більшого поширення в умовах цифрової економіки та зростаючої популярності дистанційної праці. З цивільно-правової точки зору такий договір є різновидом договору про надання послуг або договору підряду (залежно від характеру зобов'язань), що укладається між фрілансером та замовником як між рівноправними суб'єктами цивільних правовідносин.

Аналіз змісту договору про надання фріланс-послуг свідчить про необхідність чіткого визначення його істотних умов, зокрема: предмета договору (який повинен бути конкретизований з урахуванням виду робіт або послуг), строків виконання, розміру та порядку оплати, відповідальності сторін, а також умов щодо передачі результату інтелектуальної праці у випадку виконання творчого завдання. Оскільки такі договори часто укладаються в електронній формі, важливого значення набуває також належна ідентифікація сторін та підтвердження їх волевиявлення.

Зазначено, що з огляду на відсутність спеціального правового регулювання фріланс-договорів у національному законодавстві України, застосування загальних положень Цивільного кодексу України є не лише виправданим, а й необхідним. Розробка та закріплення типових умов таких договорів у майбутньому сприятиме правовій визначеності, підвищенню рівня правового захисту як фрілансерів, так і замовників, а також гармонізації договірної практики в цій сфері.

Зроблено висновок про те, що договір про надання фріланс-послуг є гнучким інструментом цивільно-правового регулювання, який вимагає чіткого формулювання істотних умов та врахування особливостей дистанційної взаємодії сторін. У контексті цифрової економіки важливим є подальше вдосконалення правового механізму укладення та виконання таких договорів, зокрема з урахуванням потреб захисту прав як замовників, так і виконавців послуг.

Ключові слова: фріланс, договір, послуги, істотні умови, правове регулювання, цифрова економіка, самозайнятість, дистанційна робота.

Strilets Mykhailo

Content and essential terms of a freelance services contract

The article is devoted to the analysis of the content and essential terms of the contract for the provision of freelance services. It has been established that the contract for the provision of freelance services is a relatively new phenomenon in legal practice, and is becoming increasingly widespread in the conditions of the digital economy and the growing popularity of remote work. From a civil law point of view, such a contract is a type of contract for the provision of services or a contract for the provision of services (depending on the nature of the obligations), concluded between the freelancer and the customer as between equal subjects of civil legal relations.

Analysis of the content of the contract for the provision of freelance services indicates the need to clearly define its essential terms, in particular: the subject of the contract (which must be specified taking into account the type of work or services), terms of performance, amount and procedure for payment, liability of the parties, as well as conditions for the transfer of the result of intellectual work in the event of the performance of a creative task. Since such contracts are often concluded in electronic form, proper identification of the parties and confirmation of their will also becomes important.

It is noted that given the lack of special legal regulation of freelance contracts in the national legislation of Ukraine, the application of the general provisions of the Civil Code of Ukraine is not only justified, but also necessary. The development and consolidation of standard terms of such contracts in the future will contribute to legal certainty, an increase in the level of legal protection of both freelancers and customers, as well as the harmonization of contractual practice in this area.

It is concluded that a contract for the provision of freelance services is a flexible instrument of civil law regulation, which requires a clear formulation of essential terms and taking into account the peculiarities of remote interaction of the parties. In the context of the digital economy, it is important to further improve the legal mechanism for concluding and executing such contracts, in particular, taking into account the needs of protecting the rights of both customers and service providers.

Key words: freelance, contract, services, essential terms, legal regulation, digital economy, self-employment, remote work.

УДК 347.9(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.5>

Фляжнікова Ярослава Василівна,

доктор філософії,

доцент кафедри соціально-економічних дисциплін

Комунального закладу вищої освіти

«Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»

ORCID ID: 0000-0001-9311-3933

Юзько Тетяна Миколаївна,

доктор філософії,

завідувач кафедри соціально-економічних дисциплін

Комунального закладу вищої освіти

«Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»

ORCID ID: 0000-0001-8368-0862

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЖИТЛОВОГО ПРИМІЩЕННЯ: ВІД ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ДО СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли країна перебуває у стані війни, тема «Правове регулювання договору оренди житлового приміщення: від загальних принципів до судової практики» набуває особливої актуальності. Вона охоплює не лише теоретичні аспекти, а й практичні виклики, з якими щоденно стикаються громадяни. Аналіз судової практики, у свою чергу, дає змогу виявити наявні проблеми, основні тенденції та напрямки вдосконалення як законодавчого регулювання, так і практики укладання орендних договорів. Водночас, актуальність дослідження цього питання зумовлюється низкою важливих аспектів, до яких відносимо такі:

- зростання попиту на оренду житла. У складних соціально-економічних умовах дедалі більше громадян, особливо молодь, внутрішньо переміщені особи та іноземці, обирають оренду як більш доступну альтернативу придбанню житла. Це підвищує значення ефективного та прозорого правового регулювання орендних відносин;
- недостатня нормативна визначеність. Хоча договір оренди регулюється Цивільним кодексом України, багато його положень є надто загальними або суперечливими. Нерідко договори укладаються з порушеннями або взагалі в усній формі, що суттєво ускладнює захист прав сторін у судовому порядку;
- роль судової практики. Через наявні прогалини в законодавстві судові рішення фактично відіграють провідну роль у роз'ясненні й застосу-

ванні норм права, сформовані правові позиції та прецеденти впливають на подальше врегулювання подібних спорів;

– вплив війни та внутрішнього переміщення. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році суттєво зросла кількість осіб, які втратили житло або були змушені змінити місце проживання. Це спричинило додаткове навантаження на ринок житлової оренди й загострило проблеми правового захисту орендарів і орендодавців, водночас виявивши численні прогалини в нормативному регулюванні;

– потреба в реформуванні. В умовах орієнтації України на європейські стандарти житлової політики постає необхідність модернізації законодавства. Йдеться про гармонізацію правових норм, підвищення правової свідомості учасників орендних відносин та розробку типових договорів, які враховують як судову практику, так і сучасні виклики.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання договору оренди житлового приміщення в Україні, що охоплює як його теоретичні основи та загальні принципи, так і особливості їхнього застосування у сучасній судовій практиці.

Стан дослідження проблеми. Проблематика правового регулювання договору оренди житлового приміщення традиційно привертала увагу науковців у сфері цивільного, житлового та господарського права. Теоретичні засади орендних зобов'язань ґрунтовно досліджувалися у працях

українських правознавців, зокрема О. С. Іоффе, В. І. Борисової, Р. А. Майданика, І. В. Спасибо-Фатєєвої, О. О. Кот та інших, які розкривали загальні принципи договору як інституту цивільного права, зокрема свободу договору, добросовісність, диспозитивність. Незважаючи на наявні напрацювання, питання гармонізації загальних принципів договірної регулювання з особливостями житлової оренди залишається недостатньо системно дослідженим. Особливо це стосується практичної реалізації норм Цивільного кодексу України у поєднанні із Житловим кодексом УРСР, а також неузгодженості між правовими підходами в нормативному та судовому рівнях.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві оренда житлових приміщень є однією з найбільш поширених форм задоволення житлових потреб населення. Водночас, цивільно-правове регулювання оренди житла базується на загальних принципах договірної права, закріплених у Конституції України, Цивільному кодексі України та Житловому кодексі України, законах України «Про житловий фонд соціального призначення», «Про забезпечення житлових прав мешканців гуртожитків», «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» та інших нормативно-правових актах. Дані джерела встановлюють основні принципи укладення, зміни, розірвання договору, права та обов'язки сторін, а також процедури захисту порушених прав.

Однак на практиці існує чимало проблем, пов'язаних із неоднозначністю тлумачення законодавчих норм, укладанням неформалізованих або неправомірних договорів, недотриманням правових гарантій сторін. У зв'язку з цим судова практика відіграє важливу роль у формуванні сталого правового підходу до розв'язання конфліктів, що виникають у сфері оренди житлових приміщень [4].

Невипадково, дана тематика зумовлена потребою в комплексному дослідженні цивільно-правових засад договору оренди житла, виявленні ключових проблем у його реалізації та аналізі сучасної судової практики. Такий підхід дозволяє не лише краще зрозуміти правову природу цих правовідносин, але й сприяє виробленню рекомендацій для вдосконалення чинного законодавства та підвищення правової свідомості громадян.

Власне, договір оренди житлового приміщення (найму житла) – це цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (наймодавець) передає іншій стороні (наймачу) у тимчасове користування жит-

лове приміщення за плату з метою проживання. Відповідно до положень Цивільного кодексу України, житло може надаватися в оренду як на короткий, так і на тривалий термін, з урахуванням інтересів сторін [4, ст. 810]. У цьому контексті, важливо відзначити, що до істотних умов договору належать: предмет договору, строк дії оренди (найму) житла, ціна договору.

При чому, особливістю цього договору є його споживчий характер, оскільки він безпосередньо стосується основної потреби людини – забезпечення житлом. Це зумовлює підвищений ступінь правового регулювання та необхідність дотримання соціальних стандартів, зокрема щодо житлової площі, санітарних умов, права користування членів сім'ї наймача тощо.

Більше того, зважаючи на чіткість загальних норм, практика укладання договорів оренди в Україні стикається з низкою проблем: високий рівень неформалізованих (усних) домовленостей, що ускладнює захист прав у разі спору; неповна або нечітка фіксація умов договору; випадки одностороннього розірвання договору без законних підстав; відсутність обов'язкового нотаріального посвідчення або державної реєстрації (хоча для короткострокової оренди це не обов'язково, але рекомендовано); фінансові зловживання: порушення прав наймачів, необґрунтоване підвищення вартості оренди.

Цивільно-правове регулювання договору оренди житлового приміщення є важливою складовою забезпечення реалізації права громадян на житло, захисту їх майнових інтересів та стабільності житлових правовідносин. Договір оренди житла поєднує в собі елементи як приватного, так і соціального характеру, що зумовлює необхідність збалансованого підходу до його правового регулювання.

Проведений аналіз дає підстави зробити такі узагальнення, що нормативна база договору оренди житла в Україні є фрагментарною та містить низку прогалин, що ускладнює ефективне застосування норм на практиці. Діючі положення Цивільного та Житлового кодексів не повною мірою враховують сучасні соціально-економічні умови та реалії ринку нерухомості.

Водночас, основними проблемами реалізації договору оренди на практиці є неформальне оформлення правовідносин, недотримання письмової форми, відсутність чітких умов договору, зловживання з боку орендодавців або орендарів, а також обмежений доступ громадян до правового захисту в разі конфліктів.

Загалом, у цивільному праві України одним із дискусійних питань є співвідношення норм, які регулюють правовідносини найму (оренди) нерухомого майна, що містяться у Цивільному та Господарському кодексах. У зв'язку з цим Р.А. Майданик справедливо зазначає, що для розв'язання штучно створеної проблеми дуалізму у сфері приватного права необхідно відмовитися від самого цього дуалізму [1, с. 37]. Саме тому державна влада України нарешті реалізувала неодноразово озвучену ідею про скасування Господарського кодексу, чинність якого лише поглиблювала правові суперечності у сфері підприємництва.

Власне, правове регулювання договору найму (оренди) в Україні здійснюється на основі комплексу нормативно-правових актів, які визначають права й обов'язки сторін, порядок укладення, зміст, виконання та припинення договору. Основу цього регулювання становить Цивільний кодекс України, доповнений спеціальними законами та підзаконними нормативами, що регламентують орендні відносини щодо різних видів майна. Із розвитком інституту приватної власності в Україні законодавство приділяє все більше уваги особливостям оренди приватного майна, що зумовлює необхідність врахування нових економічних реалій та викликів [3]. Незважаючи на наявність широкої правової бази, чинне регулювання потребує вдосконалення з метою усунення правових колізій і спрощення механізмів правозастосування, особливо у сфері підприємницької діяльності.

Відправною точкою для розуміння судової практики є загальні принципи цивільного законодавства, такі як свобода договору, неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя, судовий захист цивільних прав та інтересів. Проте, при застосуванні цих принципів до орендних відносин, виникають певні складнощі. Наприклад, принцип свободи договору, закріплений у ст. 6 ЦК України, дозволяє сторонам самостійно визначати умови договору. Однак, на практиці це часто призводить до включення дискримінаційних або невігідних для однієї зі сторін умов, що потім стає предметом судового оскарження. Суди змушені балансувати між дотриманням принципу свободи договору та захистом слабшої сторони – як правило, орендаря. Також, значний вплив на судову практику продовжує мати колізія норм ЦК України та застарілого ЖК УРСР. Хоча ЦК України є новішим актом, а його положення, за загальним правилом, мають прі-

оритет, суди нерідко посилаються на норми ЖК УРСР, особливо у питаннях, що стосуються житлового фонду.

Однією з ключових проблем є відсутність чіткого законодавчого розмежування між орендою та безоплатним користуванням житлом. У багатьох випадках суди мають визначати фактичний зміст правовідносин сторін на основі непрямих доказів (квитанцій, переписок, свідчень), оскільки сторони часто не укладають письмових договорів. Наприклад, у постанові Верховного Суду у справі № 522/5955/18 (2021 р.) суд встановив, що відсутність письмового договору не є підставою для заперечення факту орендних відносин, якщо вони підтверджені поведінкою сторін [5].

Проблемним аспектом є також захист прав наймача житла, особливо у випадках, коли орендавець намагається достроково розірвати договір без належних підстав. Судова практика, зокрема Касаційного цивільного суду, свідчить про необхідність дотримання процедурних гарантій для виселення осіб, які користуються житлом на підставі договору. Водночас існує певна суперечність у рішенні про визнання договору припиненим з моменту втрати реєстрації місця проживання, що ставить під сумнів стабільність правового статусу наймача.

Окремої уваги заслуговує вплив строку дії договору не лише на визначення періоду користування житлом, а й на форму його укладення. Згідно зі ст. 793 та ст. 794 ЦК України, якщо договір оренди укладається на строк три і більше років, він підлягає нотаріальному посвідченню, а також державній реєстрації речового права користування. У судовій практиці неодноразово виникали питання щодо юридичної сили договорів, які укладені на невизначений строк, але які фактично діють протягом тривалого періоду.

З цього приводу висловлюється аргументована позиція, що навіть при формальній відсутності визначеного строку, фактична тривалість користування житлом понад три роки свідчить про необхідність укладення договору у формі, передбаченій вимогами ЦК України. Недотримання таких формальних вимог може зумовити недійсність договору, що прямо впливає на можливість захисту прав сторін у судовому порядку.

На підтвердження цього підходу можна навести позицію, висловлену Вищим господарським судом України у постанові від 14 травня 2012 року у справі № 48/234, в якій суд зазначив, що у разі, коли фактичні правовідносини

оренди тривають понад три роки, договір підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації, а його недотримання веде до визнання правочину таким, що не створює юридичних наслідків. Такий підхід підтримується й новітньою практикою Верховного Суду, що все частіше орієнтується на принцип верховенства права та реальної волі сторін [6].

Знайти судову практику щодо незаконного виселення орендарів з найманих приміщень в Україні дуже складно. Причина цього полягає не у відсутності таких випадків, а у тому, що, зіткнувшись із прецедентами на кшталт справи № 761/31436/16-ц, звичайні громадяни просто не звертаються до суду за захистом своїх порушених прав. Вони вважають цю процедуру не лише надто тривалою, а й часто малоефективною [7].

Окремим, вкрай актуальним аспектом є вплив воєнного стану на договірні відносини оренди житла. В умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну значна кількість житлових приміщень були зруйновані або пошкоджені, багато орендарів були змушені покинути свої помешкання. Це породжує нові виклики для судової практики, зокрема щодо форс-мажорних обставин, звільнення від відповідальності за несплату орендної плати, розірвання договорів без застосування штрафних санкцій. Суди змушені адаптуватися до нових реалій, враховувати положення Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [8] щодо засвідчення форс-мажорних обставин. Проте, єдиний підхід до вирішення таких справ ще не сформований, що створює прецеденти для подальших судових спорів. Особливо складною є ситуація, коли житло було знищене, і постає питання про повернення завдатку, сплаченого авансом за оренду.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що правове регулювання договору оренди житлового приміщення в Україні перебуває на порозі застарілих норм житлового законодавства та сучасних положень Цивільного кодексу України, що породжує значну кількість колізій і правозастосовчих труднощів. Аналіз судової практики засвідчив відсутність єдиного підходу до тлумачення прав і обов'язків сторін договору оренди, що негативно впливає на правову визначеність та стабільність орендних правовідносин.

Особливої уваги потребують питання: належного оформлення договірних відносин; забезпечення правової захищеності наймачів у випадку зміни власника житла; тлумачення умов припинення та поновлення договору; дотримання процедури виселення виключно за рішенням суду.

Таким чином, аналіз судової практики засвідчує, що правозастосування у сфері оренди житлових приміщень в Україні залишається фрагментарним, нерідко суперечливим і не завжди справедливим по відношенню до обох сторін договору. Відсутність спеціального закону про житлову оренду, застаріле житлове законодавство та неоднозначне трактування норм ЦК України створюють передумови для численних правових колізій. Судова практика, хоч і поступово формується, часто залежить від конкретних обставин справи та суддівського розсуду.

З урахуванням наведеного, нагальною є потреба в уніфікації підходів до вирішення спорів у сфері оренди житла, розробленні єдиного законодавчого акту, який би врегулював питання оренди житлових приміщень з урахуванням ринкових реалій та європейських стандартів. Також доцільним є створення судових оглядів та узагальнень, які б сприяли формуванню сталої та передбачуваної практики у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ваганова І.М. Договори в римському праві та в сучасному цивільному праві України. URL: http://lsej.org.ua/2_2022/10.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Хассай Є. Оренда житла під час війни : чи можна щось зробити з підвищенням цін. Українська правда. 28 квітня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/28/7342629/> (дата звернення: 19.05.2025).
4. Цивільний кодекс України. Прийнятий 16 січня 2004р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду України 18 березня 2021 року по справі № 522/14416/18. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95616003&red=100003d092bad14e28d00e4c0e6cd08ba4f372&d=5>.
6. Постанова Вищого господарського суду України від 14.05.2012 р. у справі № 48/234. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24053946>.
7. Рішення Шевченківського районного суду міста Києва від 15 лютого 2017 року по справі № 761/31436/16-ц. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/64793652/>.
8. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

Фляжнікова Ярослава Василівна, Юзько Тетяна Миколаївна

Правове регулювання договору оренди житлового приміщення: від загальних принципів до судової практики

У статті розглянуто ключові аспекти правового регулювання договору оренди житлового приміщення в Україні в контексті сучасних викликів, зумовлених воєнними діями, внутрішнім переміщенням населення та підвищеним попитом на орендне житло. Проаналізовано юридичну природу договору найму житла, принципи його укладення відповідно до чинного цивільного та житлового законодавства, а також виявлено основні практичні труднощі, що виникають при реалізації таких правовідносин. Особливий акцент зроблено на аналізі судової практики, яка набуває вирішального значення в умовах прогалин і суперечностей у нормативному регулюванні.

Водночас, у проведеному дослідженні окреслено типові проблеми, що супроводжують реалізацію договорів оренди: укладання угод без належного документального оформлення, нечітке визначення істотних умов, правова невизначеність щодо обов'язків сторін, а також недобросовісна поведінка орендодавців і орендарів. Більше того, наведено приклади судових рішень, що стосуються визнання договорів недійсними, виселення, стягнення боргів, що свідчить про необхідність уніфікації підходів до врегулювання подібних спорів.

При цьому, стаття акцентує увагу на необхідності підвищення правової обізнаності населення щодо укладення та виконання договорів оренди, впровадження просвітницьких ініціатив та надання безоплатної правової допомоги. Такий підхід сприятиме зміцненню правових гарантій у сфері житлових відносин.

До того ж, автори підкреслюють важливість запровадження типової форми договору оренди, створення єдиного державного реєстру орендних угод, а також удосконалення гарантій прав орендарів, зокрема осіб з вразливих соціальних груп. Окрема увага приділяється потребі гармонізації норм цивільного, житлового та господарського законодавства, а також подоланню дуалізму в правовому регулюванні орендних відносин. Тому, на основі вище викладеного у підсумку зроблено висновок про необхідність системного оновлення законодавчої бази та розвиток ефективної правозастосовної практики, що сприятиме посиленню гарантій права на житло і підвищенню правової культури населення.

Ключові слова: договір, договір оренди, договір оренди житлового приміщення, житлове приміщення, принципи, судова практика.

Flyazhnikova Yaroslava, Yuzko Tatyana

Legal regulation of residential lease agreements: from general principles to judicial practice

The article examines key aspects of the legal regulation of a residential lease agreement in Ukraine in the context of modern challenges caused by military operations, internal displacement of the population and increased demand for rental housing. The legal nature of a residential lease agreement, the principles of its conclusion in accordance with current civil and housing legislation, and the main practical difficulties that arise in the implementation of such legal relations are analyzed. Special emphasis is placed on the analysis of judicial practice, which is of decisive importance in the context of gaps and contradictions in regulatory regulation. At the same time, the study outlines typical problems that accompany the implementation of lease agreements: concluding agreements without proper documentation, unclear definition of essential conditions, legal uncertainty regarding the obligations of the parties, as well as unscrupulous behavior of landlords and tenants. Moreover, examples of court decisions are given regarding the recognition of contracts as invalid, eviction, and debt collection, which indicates the need to unify approaches to resolving such disputes.

At the same time, the article focuses on the need to increase the legal awareness of the population regarding the conclusion and execution of lease agreements, the implementation of educational initiatives, and the provision of free legal assistance. Such an approach will contribute to strengthening legal guarantees in the field of housing relations.

In addition, the authors emphasize the importance of introducing a standard form of a lease agreement, creating a single state register of lease agreements, and improving guarantees of the rights of tenants, in particular persons from vulnerable social groups. Special attention is paid to the need to harmonize the norms of civil, housing, and economic legislation, as well as overcoming dualism in the legal regulation of lease relations. Therefore, based on the above, a conclusion was drawn about the need for a systematic update of the legislative framework and the development of effective law enforcement practice, which will contribute to strengthening the guarantees of the right to housing and improving the legal culture of the population.

Key words: agreement, lease agreement, residential lease agreement, residential premises, principles, case law.

УДК 347.65/68:618.112-026.656
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.6>

Харитонов Євген Олегович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
член-кореспондент НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-5521-0839

Актуальність. Поява допоміжних репродуктивних технологій значним чином вплинула на можливість посмертної репродукції, захист права на біологічне посмертне батьківство (материнство), які є наразі, під час війни в Україні, дуже важливим чинником як подолання певним чином демографічної кризи, так і особливим захистом прав тих осіб, які з ризиком для власного життя протидіють агресору – військовослужбовців. Це стало можливим з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22 листопада 2023 року [1]. Законом було запроваджено важливу норму, яка забезпечує реалізацію права військовослужбовців на охорону здоров'я, медичну допомогу та біологічне батьківство (материнство). Зокрема, у ньому йдеться про те, що під час воєнного стану військовослужбовці мають право на отримання медичної послуги, яка включає забір, кріоконсервацію та зберігання репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції під час захисту Вітчизни.

ментальному праву перерахованих у Законі категорій осіб на збереження власного роду [5]. Зокрема, у підпункті 3 пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» було передбачено, що: «у разі загибелі або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією». Отже мова йшла не лише про припинення зберігання за державний кошт репродуктивних клітин, але й безумовне їх знищення.

В Україні навіть почала складатися відповідна судова практика. Так, показовим у цьому сенсі є Рішення Київського районного суду міста Одеси від 18.06.2024 по справі 947/7597/24 про надання дозволу на розпорядження біологічним матеріалом, який ухвалив рішення про задоволення позову [6].

У подальшому, з огляду на широке занепокоєння громадянського суспільства, Рада виправила норму закону щодо військовослужбовців у частині забезпечення їхнього права на біологічне батьківство/материнство. Наразі виправлена норма говорить про те, що у разі смерті або оголошення судом померлою особи, репродуктивні клітини якої зберігаються відповідно до законодавства, їх безоплатне зберігання відповідно до цього Закону здійснюється протягом трьох років з моменту смерті такої особи або оголошення її судом помер-

лою. Після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення її судом померлою (Підпункт 3 пункту 2 розділу II в редакції Закону № 3573-IX від 07.02.2024).

Постановка проблеми. Здійснення штучного запліднення з посмертним використанням кріоконсервованого за життя репродуктивного матеріалу чоловіка/жінки торкається делікатних моральних та етичних питань, а правовий механізм щодо такого розпорядження не врегульований. Наявні нормативні акти у цій сфері свідчать про відсутність правового механізму щодо розпорядження та подальшого посмертного використання кріоконсервованого за життя репродуктивного матеріалу чоловіків і жінок. Крім того, поява нового об'єкту цивільних прав – анатомічних та біологічних матеріалів людини поставила на порядок денний низку питань, пов'язаних із правовим режимом таких об'єктів і можливістю включення або невключення до складу спадщини, можливістю розпорядитися ними після своєї смерті.

Таким чином, є необхідним вирішення питання про унормування права на використання біоматеріалу покійного чоловіка (жінки). Наразі це може бути оформлено за допомогою письмового нотаріального посвідчення на розпорядження (заяву) та/або нотаріально посвідченого заповіту на розпорядження біологічним матеріалом та/або відповідного рішення суду.

Крім цього, зазначений Закон поширює свою дію на конкретно визначений у ньому випадок: на час дії воєнного стану і стосується визначеного кола осіб – військовослужбовців і поліцейських. Але зазначена проблема торкається і інших суб'єктів цивільних прав. Слід зазначити, що вирішенню цієї проблеми і відповідно, розширенню кола осіб, міг би слугувати законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання постмортальної репродукції» № 8097 від 04.10.2022 року [7]. Цим законопроектом пропонується врегулювання реалізації репродуктивного права не тільки для військових, а й для будь-якої фізичної особи. У тексті розглядається питання застосування біологічного матеріалу померлого з метою запліднення та подальшого народження дитини з застереженням про те, що така практика можлива виключно за умови наявності письмової згоди особи, яка надала біологічний матеріал. Однак законопроект і досі не прийнятий.

Метою статті є встановлення правової природи анатомічних та біологічних матеріалів людини у аспекті спадкування, визначення кола спадкоємців.

Виклад основного матеріалу. Проблема, таким чином, стосується, визначення правового режиму анатомічних та біологічних матеріалів з точки зору спадкового права.

Звернімося до чинного законодавства України.

Відповідно до ч. 4 ст. 289 ЦК України фізична особа має право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам. Частина 3 ст. 290 ЦК України встановлює, що фізична особа може дати письмову згоду на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті або заборонити його.

Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» надає визначення таких матеріалів (ст. 1), вказує на безоплатність їх надання (ст. 4), встановлює умови вилучення їх як у живого донора (ст. 14), так і при посмертному донорстві (ст. 17), визначає особливості вилучення окремих анатомічних матеріалів (гемопоетичних стовбурових клітин та інших здатних до регенерації матеріалів) (ст. 15), встановлює заборону їх торгівлі та рекламування (ст. 20), дозволяючи лише обмін на міжнародному рівні (ст. 21) та при перехресному донорстві (ч. 2 ст. 14), не визначаючи при цьому їхній правовий режим [8].

На думку Р.А. Майданика з метою системного і більш гнучкого регулювання відносин щодо анатомічних матеріалів людини в праві України доцільно передбачити їхнє широке (універсальне) трактування як будь-якого біологічного матеріалу тіла людини, включаючи людські тканини та клітини, гамети, ембріони та плоди, а також речовини, видобуті з них, незалежно від ступеня їхнього оброблення [9].

Однак, і ми схилиємося в цьому до позиції Н.М. Квіт і Д.В. Кінаша, «Поняття анатомічних та біологічних матеріалів за змістом мають і спільні, і відмінні елементи. Можна зобразити їх співвідношення схематично таким чином: Хоча деякі об'єкти, щодо яких здійснюється діяльність у сфері трансплантації та біобанкінгу, є спільними і може здатися, що це спричинить проблеми із визначенням їхньої сфери правового регулювання, проте головною ознакою, що розмежовує їх, є саме мета такої діяльності. Метою діяльності з трансплантації є сама трансплантація, яка визначається у ст. 1

Закону як спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнтові, і спрямований на відновлення здоров'я людини. Мета ж діяльності, об'єктом якої виступає біобанк, полягає в переробці (процесінгу), маркуванні (кодуванні), консервуванні, тестуванні (перевірці), зберіганні, наданні (реалізації) та/або клінічному застосуванні продуктів та/або препаратів пуповинної крові, інших тканин і клітин людини. Отже, необхідності вводити єдиний термін не вбачається, з огляду на дві різні сфери, в яких два вищезазначені терміни застосовуються. Навпаки, існування цих двох понять буде інструментом для розмежування сфери застосування трансплантаційного законодавства та законодавства про біобанки» [10, с. 75].

Слід зазначити, що для визначення правового режиму біологічних матеріалів, на наш погляд, вирішальне значення має розподіл біоматеріалів на природні і похідні. Хоча мета використання дозволяє нам визначити приналежність біологічних матеріалів до комерційної або некомерційної сфери, всередині класифікації за цим критерієм об'єкти не є однорідними за правовим режимом. Очевидно, як би цього не хотілося, ми не можемо вводити єдиного розширеного поняття.

Специфічним видом біологічного матеріалу є кріоконсервовані ембріони людини *in vitro* (*in vitro* – техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або у контрольованому середовищі поза живим організмом), щодо правового режиму яких точаться жваві дискусії, а судові спори щодо них все частіше переходять в площину прав людини.

Щодо кріоконсервованих ембріонів людини *in vitro*, вони створені поза межами живого організму і можуть бути застосованими для штучного запліднення. На стадії створення ембріону *in vitro* та його кріоконсервації він є об'єктом цивільних прав, оскільки в стані кріоконсервації ембріон не розвивається, у ньому не відбувається жодних біологічних змін і процесів. Порядком [11] прямо передбачено, що згідно п. 3.12 після завершення циклу запліднення за наявності залишку не використаних ембріонів пацієнтка може прийняти рішення про використання цих ембріонів для лікувальних програм інших пацієнтів [12, с. 39].

Кріоконсервовані ембріони людини *in vitro*, є, на нашу думку, похідним біологічним матеріалом, мають бути визнані об'єктами права з особливим правовим режимом, який дозволяв би використовувати цей об'єкт поза цивільним обігом, з метою і в темпоральних межах, чітко визначених в законі.

На нашу думку, слід внести до ЦК України загальне правило стосовно передання права на використання анатомічних та біологічних матеріалів в залежності від їх правового режиму.

При цьому ми підтримуємо позицію Р.А. Майданика, М.О. Михайлів [13, с. 5] та ін. про необхідність запровадження поняття біологічного заповіту як особистого розпорядження фізичної особи на випадок смерті, спрямованого на передання права на використання кріоконсервованих репродуктивних клітин, ембріона *in vitro* спадкодавцю(ям). У заповіті така особа може бути підпризначена на випадок її смерті або оголошення померлою [9, с. 34]. Ми назвали би частину біологічного заповіту у аспекті визначення долі кріоконсервованих біоматеріалів репродуктивним заповітом. Справа в тому, що біологічний заповіт є поняттям більш широким і включає право особи за життя розпорядитися щодо застосування до неї штучних засобів підтримання життя, інтенсивної терапії тощо, а також і щодо можливості використання її анатомічних/біологічних матеріалів чи тіла загалом після її смерті [14, с. 52].

Так, репродуктивні матеріали (кріоконсервовані репродуктивні клітини, кріоконсервовані ембріони *in vitro*) мають бути визнані об'єктами права специфічного призначення, і можуть бути передані для подальшого застосування в репродуктивних технологіях.

Слід зазначити, що поки що проблема спадкування репродуктивних біоматеріалів, право на розпорядження ними після смерті спадкодавця, не знайшли свого місця у процесі рекодифікації цивільного законодавства, зокрема, Книги 6 ЦК. Так, М.М. Великанова зазначає про те, що автори Концепції оновлення Цивільного кодексу України системне оновлення нормативного масиву Книги шостої «Спадкове право» пропонують здійснювати за такими напрямками [15, с. 33–34]: 1) суб'єктний склад спадкових правовідносин – закріплення можливості спадкування дітьми спадкодавця, зачатими вже після його смерті із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій; 2) удосконалення положень про заповіт з умовою – умова, яка визначена в заповіті, повинна настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, а не існувати на час її відкриття; 3) потребує вирішення проблема невиконання умови спадкоємцем за заповітом, який має право на спадкування за законом, оскільки чинна модель – у разі ненастання умови на час відкриття спадщини спадкоємець за заповітом, щодо якого була встановлена така умова, може

прийняти спадщину як спадкоємець за законом – не відповідає концепції впровадження такого заповіту; 4) заповідальне розпорядження стосовно домашніх тварин – розпорядження стосовно утримання та догляду належних спадкодавцеві домашніх тварин; 5) строк управління спадщиною, який недоцільно обмежувати моментом з'явлення спадкоємців або прийняття ними спадщини. Управління спадщиною повинно тривати щонайменше до оформлення спадкоємцями прав на неї; 6) обов'язкове управління спадщиною – слід окремо передбачити випадки, коли управління спадщиною повинно здійснюватися в обов'язковому порядку, передусім це стосується спадкування частки у статутному капіталі господарських товариств; 7) управління грошовими коштами – наділення управителя правом здійснювати управління грошовими коштами, що входять до складу спадщини; 8) право обирати особу, яка здійснюватиме управління спадщиною – з метою підвищення ефективності застосування механізму управління спадщиною та запобігання можливим спорам між спадкоємцями доцільно надати заповідачеві право обрати особу, яка здійснюватиме управління спадщиною після відкриття спадщини шляхом відповідного застереження в заповіті; 9) потребує упорядкування спадкування майнових прав інтелектуальної власності, зокрема: – порядку отримання свідоцтва при спадкуванні прав та обов'язків, пов'язаних з отриманням охоронного документа на об'єкт права інтелектуальної власності, та здійснення експертизи заявки на отримання охоронного документа; – спадкування майнових прав інтелектуальної власності на певний об'єкт права інтелектуальної власності (торговельну марку, винахід, твір тощо) особами, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, враховуючи неподільність права інтелектуальної власності; – оформлення спадщини на майнові права інтелектуальної власності на твір з урахуванням необов'язковості та добровільності реєстрації авторського права та врахування презумпції авторства; – спадкування особистих немайнових прав у цілому для творців об'єктів права інтелектуальної власності; 10) інші напрями рекодифікації Книги шостої ЦК України, у тому числі уточнення норм щодо основних понять; розширення можливості застосування звичаїв, зокрема місцевих звичаїв, звичаїв національних меншин тощо; удосконалення норм, що стосуються окремих видів заповітів (заповіт подружжя, секретний заповіт тощо); уточнення норм, що стосуються

спадкування за законом (зміна черговості, зміна розміру частки, спадкування окремих категорій спадкоємців, зокрема осіб, які проживали сім'єю зі спадкодавцем, та осіб, які перебували на утриманні спадкодавця, тощо); удосконалення правового регулювання усунення від права на спадкування тощо [16, с. 54–58]. Таким чином, в процесі оновлення цивільного законодавства розглядається лише закріплення можливості спадкування дітьми спадкодавця, зачатими вже після його смерті із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, що також є дуже важливим питанням, але не проблеми спадкування репродуктивних біологічних матеріалів.

Стосовно можливості зазначених матеріалів бути об'єктами спадкового права, а також **визначення кола спадкоємців кріоконсервованих біологічних матеріалів**, існує декілька точок зору. Зокрема, досить широко розуміє коло суб'єктів відносин щодо спадкування репродуктивних біологічних матеріалів Р.А. Майданик. Так, на його думку, розпорядниками отриманих репродуктивних анатомічних матеріалів, ембріонів є повнолітні жінка та/або чоловік, а також подружжя, до яких застосовано допоміжні репродуктивні технології. Повнолітні жінка та/або чоловік, а також подружжя, до яких застосовано допоміжні репродуктивні технології, є розпорядниками отриманих від них репродуктивних біологічних матеріалів, ембріонів на підставі одноосібної чи спільної письмової заяви на їх кріоконсервацію та зберігання для використання у власних потребах. Оскільки ЦК України не містить положень про спадкування репродуктивних анатомічних матеріалів, його варто доповнити положеннями щодо біологічного заповіту (ст. 1243-1), перебігу строку використання репродуктивних клітин (ст. 1243-2), відмови від використання репродуктивних клітин (ст. 1243-3)[9, с. 34].

Без розпорядження щодо кріоконсервованих репродуктивних біологічних матеріалів право на їхнє використання мають другий із подружжя, той, хто залишився живим, чоловік (жінка), з якими спадкодавець проживав однією сім'єю без реєстрації шлюбу останній рік, батьки, повнолітні діти, рідні брат, сестра спадкодавця у порядку та на умовах, передбачених законодавством. Другий із подружжя, той, хто залишився живим, має право першочергового посмертного використання кріоконсервованих репродуктивних матеріалів. Якщо заповідач не перебував у зареєстрованому шлюбі, право першочергового використання кріоконсервованих репродуктивних біологічних мате-

ріалів має жінка (чоловік), які проживали з цією особою однією сім'єю не менше одного року. Особи-спадкоємці набувають право використовувати репродуктивні біологічні матеріали/ембріони *in vitro* не швидше, як через рік від часу відкриття спадщини [9, с. 34].

Якщо ініціатором посмертної репродукції були інші особи, вони набувають прав та обов'язків опікунів дитини, а батьком/матір'ю чи батьками вважається особа/особи, чий репродуктивний біологічний матеріал було використано для посмертної репродукції [9, с.34].

Натомість є й інша точка зору. Так, наприклад, К. Москаленко вважає, що правом на використання кріоконсервованого біоматеріалу потрібно наділити лише партнера / партнерку померлої особи і в жодному разі це право не має надаватися або переходити батькам померлої особи, що впливає з практики Європейського суду з прав людини [17]. Адже вирішувати коли і в який спосіб стати батьками належить лише подружжю і не може переходити до інших осіб.

Проблема визначення кола осіб загострюється ще й тому, що у даному випадку йдеться не лише про подружжя, але й про «партнера/партнерку». І це питання є дуже гострим в аспекті спадкування також. Стосовно реєстрованих партнерств вже складається відповідна практика ЄСПЛ. Так, наразі вже є офіційна інформація, що в січні 2021 року пройшла комунікація по першій судовій справі проти України, яка розглядається в ЄСПЛ та стосується права одностатевих пар на укладення шлюбу [18]. На думку М.В. Менджул, з огляду на попередню прецедентну практику, ЄСПЛ може визнати відсутність порушення через ненадання права на шлюб і водночас наявність такого порушення з позиції відсутності будь-яких правових рамок для одностатевих фактичних союзів в Україні. З огляду на це, науковиця переконана про передчасність гарантування права на шлюб одностатевим парам в Україні, проте враховуючи еволюційність моральних та суспільних поглядів, практику ЄСПЛ фактичні союзи мають право на правову визначеність своїх стабільних відносин у формі надання їм права реєструвати цивільні партнерства та укладення відповідних партнерських договорів.[19, с. 273]

Найбільш болючим та непростим питанням, яке неминує виникає в процесі обговорення прав ЛГБТ-спільноти, є право одностатевих пар мати дітей. Як свідчить досвід інших країн, не завжди легалізація цивільних партнерств чи одностатевих шлюбів приводить до надання права на

усиновлення чи використання репродуктивних технологій для народження дітей в одностатевих шлюбах.

Існує поширена думка, що виховання в одностатевій сім'ї негативно впливає на дитину. Для того, щоб з'ясувати, чи дійсно це так, у США та Німеччині проводилися ґрунтовні дослідження.

Масштабне дослідження з цього приводу проводив, зокрема, Державний інститут вивчення сім'ї при Бамберзькому університеті у співпраці з Інститутом ранньої педагогіки в Мюнхені. Впродовж трьох років вчені проводили опитування представників одностатевих сімей – 1059 батьків та 123 дитини. Крім того, були проведені бесіди з експертами із різних сфер: від юристів та працівників служб у справах дітей та сім'ї до вчителів, вихователів та лікарів [20].

Дослідники дійшли висновку, що діти, які виховуються в одностатевих сім'ях, не зазнають жодної шкоди з боку своїх батьків. Якщо говорити про компетенції та вміння виховувати дітей, то одностатеві батьки нічим не поступаються гетеросексуальним. Як правило, партнери намагаються уникати покарань по відношенню до дітей, жодним чином не тиснути на дитину ані психологічного, ані фізично. Сімейний клімат в одностатевих родинах характеризується дослідниками як позитивний, він вирізняється відкритістю і можливістю говорити на будь-які теми. Як правило, в одностатевих сім'ях батьки проходять непростий шлях до народження дитини або усиновлення, а тому таке батьківство є особливо усвідомленим, виваженим і бажаним. Дослідники з Інституту вивчення сім'ї в Бамберзі дійшли висновку, що самі діти й підлітки, які виховуються одностатевими батьками, у цілому позитивно оцінюють свої родини і не відчують себе чогось позбавленими. Окрім того, діти змальовують переважно позитивні реакції з боку друзів на їхню сімейну ситуацію. Однак деякі діти висловлювали й побоювання з приводу можливих негативних реакцій з боку інших людей і дискримінації.

Що стосується України, то питання батьківства для одностатевих пар так само є актуальним та дискусійним. Скориставшись популярними сьогодні інструментами електронної демократії, активісти зареєстрували петицію №22/150424-еп, яка безпосередньо стосується прав одностатевих пар на виховання дітей. Петиція була зареєстрована 18 липня 2022 року на сайті офіційного інтернет-представництва Президента України. Автор звернення просить дозволити представникам ЛГБТ брати під свою опіку дітей з дитячих будинків, обґрунтовуючи таку ініціативу великою кількістю

дітей-сиріт, позбавлених батьківської турботи та піклування. Петиція не підтримана, бо не набрала необхідної мінімальної кількості голосів.

Як зазначалося, сімейне законодавство України чітко встановлює, що усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі (ч. 3 ст. 211 Сімейного кодексу). Так само, обмежене право одностатевих пар на використання репродуктивних технологій сурогатного материнства, які дозволені лише для сімейних пар (дружини та чоловіка, які мають відповідні медичні показники) [21].

Відповідно, ця частина проблеми також потребує свого законодавчого вирішення.

Проблемним є також вирішення питання про можливість розпорядження кріоконсервованими біоматеріалами для подальшої репродукції не лише одного з подружжя, а й іншими особами, зокрема, батьками загиблої особи.

Так, досить відомою є справа стосовно розпорядження кріоконсервованими біоматеріалами для подальшої репродукції, відповідно до матеріалів якої після смерті сина батьки почали вимагати від невістки онуків, а коли вона відмовилась – то захотіли забрати собі генетичний матеріал. Аби надалі скористатись сурогатною матір'ю. В даному випадку виникає кілька не лише правових, але й етичних проблем. Чи мають право бабуся з дідусем розпоряджатися генетичним матеріалом свого покійного сина? Як бути з правами удови, чий біоматеріал також використаний при створенні ембріонів? Хто буде записаний матір'ю та батьком народженої дитини? (але слід сказати, що позовна вимога вже сформулювала, як «визнати право позивачів на реєстрацію їх як батьків дитини», тобто у разі задоволення позову, біологічна матір буде позбавлена прав відносно своєї ж дитини [22].

Розглядаючи зазначену проблему, не можна не торкнутися такої категорії, як репродуктивні права, оскільки в межах саме цих прав і відбувається вирішення проблеми розпорядження кріоконсервованими біоматеріалами для подальшої репродукції.

Підґрунтям правового регулювання репродуктивних прав на міжнародному рівні стало положення ст. 16 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), де в контексті рівності чоловіків та жінок визначено, що вони мають «однакові права вільно вирішувати питання про кількість дітей, проміжки часу між їхнім народженням; доступ до інформації, освіти, а також засобів, які дозволяють їм здійснити це право» [23]. У вітчизняній правовій доктрині

репродуктивні права розглядають як комплекс загальнолюдських прав та свобод, що забезпечують реалізацію основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду – незалежно від статі, національності, сімейного стану та стану здоров'я, у тому числі права на охорону репродуктивного здоров'я, використання допоміжних репродуктивних технологій [24, с. 150]. Репродуктивні права, як комплексна сукупність можливостей фізичної особи, що спрямовані на забезпечення репродуктивної функції людини щодо відтворення собі подібних [25, с. 68] в українському цивільному законодавстві віднесені до категорії особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування (ст. 281 Цивільного кодексу України) [26, с. 99]. Як зазначається в літературі, невід'ємною складовою репродуктивних прав є право на репродуктивний вибір як визнання права кожної людини приймати вільні і самостійні рішення про своє репродуктивне здоров'я, в тому числі, народження дітей, часу їх народження і проміжках між народженням дітей, включаючи право приймати рішення щодо дітонародження без дискримінації, погроз і насильства [27, с. 118–119]. Тому вирішення питання про подальшу долю кріоконсервованих біоматеріалів має належати тому з подружжя (партнера), хто має відповідне репродуктивне право. І ніхто інший не має права вирішувати питання стосовно народження або ненародження дітей з використанням його (подружжя/партнера) кріоконсервованого біоматеріалу, тим більше з подальшим вирішенням питання материнства/батьківства народженої за допомогою ДРТ дитини. Реалізація репродуктивних прав має на меті визначити межі індивідуальної свободи людини, куди ні держава, ні суспільство ні будь-хто інший не мають прав втручатися [28, с. 122].

Стосовно **строку для використання кріоконсервованого біоматеріалу** (не швидше, як через рік від часу відкриття спадщини), виходять з положень рекомендацій Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, виданих 21 серпня 2006 р., які містять наступні пункти: 1) згода на використання біоматеріалу після смерті має бути оформлена у письмовому вигляді до моменту кріоконсервації або початку циклу ДРТ (допоміжних репродуктивних технологій); 2) у разі смерті одного з подружжя другий із подружжя повинен отримати детальну консультацію щодо використання замороженого біоматеріалу померлого чоловіка/дружини; 3) має бути встановлено мінімальний строк в 1 рік перед

пацієнтів». Тому логічно видається думка про те, що репродуктивні клітини та ембріони є об'єктами права, хоча вони не входять до переліку об'єктів цивільних прав, визначених ст. 177 ЦК (речі, зокрема гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага). Беремо до уваги, що насамперед гаметам та ембріонам крізь призму потенційного народження майбутньої людини на законодавчому рівні має бути наданий статус об'єктів прав, що мають особливі властивості, щоб уможливити реалізацію прав та обов'язків суб'єктів правовідносин із надання послуг допоміжних репродуктивних технологій» [29].

24 січня 2025 року Кабінетом Міністрів України було затверджено «Порядок здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства» (далі – Постанова №78). Дія Постанови №78 поширюється не лише на військовослужбовців, а і на осіб рядового і начальницького складу ДСНС, осіб начальницького складу управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро, осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, поліцейських, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів із національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії, або виконують свої службові завдання в районах воєнних (бойових) дій [35].

Відповідно до п. 12. Постанови № 78 в разі загибелі (смерті) або оголошення судом померлим в установленому порядку військовослужбовця, особи рядового, начальницького складу та поліцейського, репродуктивні клітини якого зберігаються, їх безоплатне зберігання здійснюється протягом трьох років з дати смерті такої особи або оголошення судом її померлою. Після закінчення зазначеного строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної в заповіті військовослужбовця, особи рядового, начальницького складу та поліцейського щодо власних репродуктивних клітин, а в разі відсутності заповіту – за бажанням другого з подружжя або особи, з якою загиблий (померлий) військовослужбовець, особа рядового, начальницького складу та поліцейський

проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою.

Як зазначають у літературі, текст даного пункту не узгоджується із положеннями Закону України № 3496-IX від 22.11.2023 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» [1], відповідно до якого після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення судом її померлою, і не містить жодних вказівок щодо продовження зберігання за бажанням другого з подружжя або особи, з якою військовослужбовець проживав однією сім'єю [36].

Враховуючи вищу силу норм закону перед підзаконним нормативно-правовим актом, проблеми правозастосування є надто очевидними.

Щодо форми розпорядження власним біологічним матеріалом на випадок смерті, слід підтримати точку зору, відповідно до якої форма розпорядження власним біологічним матеріалом на випадок смерті / оголошення особи померлою у вигляді заповіту є неприйнятною та юридично невиправданою опцією для даного роду правовідносин, оскільки заповітом мало би передаватися не право власності на біоматеріал заповідача, а право розпорядження ним із застосуванням ДРТ. Таке право відповідно до ст. 281 СК належить до особистих немайнових прав, а відтак жодним чином не може входити до складу спадщини (ст. 1219 СК) [36].

Щодо статті 281 ЦК слід зазначити про існування Проекту Закону № 10450 від 30.01.2024 р. «Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України щодо збереження генофонду Українського народу», відповідно до якого «з метою врегулювання питання зберігання репродуктивних клітин учасників війни у разі їх загибелі запропоновано доповнити статтю 281 Цивільного кодексу України новою частиною, яка передбачає, що фізична особа, репродуктивні клітини якої зберігаються відповідно до законодавства, має право розпорядитися ними на випадок своєї смерті або оголошення судом її померлою чи безвісно відсутньою. Розпорядження, а також застосування допоміжних репродуктивних технологій із використанням відповідних репродуктивних клітин здійснюється згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством» [37].

Крім того, відповідно до п. 7.2 розділу VII наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787 [38] процедура заморожування та розморожування проводиться ембріологом на підставі заяви встановленої форми на заморожування та розморожування сперми, ооцитів, оваріальної тканини чи біологічного матеріалу, ембріонів та має бути підписана тими, чий матеріал був заморожений. Отже, за відсутності заяви-дозволу або договору із закладом охорони здоров'я, постмортальне використання кріоконсервованого матеріалу є неможливим.

Таким чином, проблеми з правом осіб на використання кріоконсервованого біоматеріалу після смерті його власника є досить гострими, оскільки наразі, відповідно до ч. 1 статті 1219 Цивільного кодексу України, права на репродуктивні клітини після смерті особи не є частиною спадщини, і тому не підлягають передачі іншим особам, в тому числі родичам померлого.

У контексті правової регламентації посмертного батьківства важливим є аналіз справи Ланцман проти Франції, яка розглядалася Європейським судом з прав людини. Справа стосувалася використання сперми померлого чоловіка для запліднення його дружини після його смерті. Чоловік помер від раку, і його дружина звернулася до французької медичної установи з проханням використати заморожену сперму для зачаття дитини. Проте французька влада відмовила, оскільки не була надана письмова згода померлого на використання його репродуктивного матеріалу. Європейський суд з прав людини визнав відмову порушенням права на повагу до приватного і сімейного життя, гарантованого статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Суд звернув увагу на те, що рішення щодо використання репродуктивного матеріалу померлої особи має ґрунтуватися на ясній та чітко вираженій волі цієї особи за життя. Суд також підкреслив, що національні органи не врахували прин-

ципу пропорційності, оскільки не було прийнято до уваги можливе вираження волі померлого, що могло б бути підтверджено наявністю попередньої згоди чи медичних свідчень. Ця справа стала важливим прецедентом у сфері постмортальної репродукції, вказуючи на необхідність чіткого правового регулювання цього питання. Вона підкреслила важливість згоди померлого на використання його репродуктивних клітин після смерті та звернула увагу на юридичні й етичні виклики, які виникають у зв'язку з новітніми технологіями відтворення [39].

Виходячи з реалій сучасного правового регулювання у цій сфері, нотаріуси схиляються до думки, що право на розпорядження кріоконсервованим біоматеріалом варто оформлювати саме у формі нотаріальної заяви на розпорядження кріоконсервованими гаметами та ембріонами на випадок смерті. Попит на посвідчення такого роду заяв зростає постійно, тому нотаріуси на свій страх і ризик практикують саме такий спосіб врегулювання проблеми постмортального розпорядження замороженим біологічним матеріалом.

Висновки. Необхідним є, у контексті зазначеного, внесення змін до Книги 6 ЦК України, а саме: до статті 1217 «Види спадкування», додавши біологічний (репродуктивний) заповіт до інших видів заповітів; статті 1218 «Склад спадщини», додавши до переліку елементів спадщини в тому числі біологічні матеріали, що мають репродуктивні властивості (кріоконсервовані репродуктивні клітини, ембріони *in vitro*). Додати статті 1243-1 «Біологічний (репродуктивний) заповіт», передбачивши у ньому можливість передачі права використання і розпорядження біологічними та анатомічними матеріалами, в тому числі репродуктивного характеру, 1243-2 «Перебіг строку використання репродуктивних клітин», 1243-3 «Відмова від використання репродуктивних клітин».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22.11.2023 № 3496-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20#Text>
2. Сибірцева О., Губін О. Посмертне батьківство: що не так із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)»? URL: <https://pravo.ua/posmertne-batkivstvo-shcho-ne-tak-iz-zakonom-ukrainy-pro-vnesennia-zmin-do-deiakykh-zakoniv-ukrainy-shchodo-zabezpechennia-prava-viiskovoslužbovtiv-ta-inshykh-osib-na-biologichne-batkivstvo-materyns/>
3. Москаленко К. Забезпечення прав учасників війни на біологічне посттравматичне батьківство/материнство. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zabezpecennia-prav-ucasnikiv-viini-na-biologiczne-posttravmaticzne-batkivstvomaterinstvo>
4. Москаленко К. Відкладене батьківство. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/katerina-moskalenko/articles/vidkladene-batkivstvo-advokat-katerina-moskalenko-podililasia-bacenniam-pro-kriokonservaciiu-pid-cas-viini?fbclid=IwAR39nmXSi_FU8YyGo53HsgDgad-es14No15YpUrEqIH7y33MbRZdqnbORaM

5. Чечерський В.І. Постмортальна репродукція як гарантія реалізації права на репродукцію для військовослужбовців та інших осіб. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.27>
6. Рішення Київського районного суду міста Одеси від 18.06.2024 по справі 947/7597/24 про надання дозволу на розпорядження біологічним матеріалом. URL: Рішення № 119924715 від 18.06.2024 по справі 947/7597/24 (opendatobot.ua)
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання постмортальної репродукції. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40588>
8. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 28, ст.232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>
9. Майданик Р.А. Анатомічні матеріали та репродуктивні права людини в контексті рекодифікації приватного (цивільного) права. *Медичне право*, 2025. №1(35). С. 6–37. DOI: <https://doi.org/10.25040/medicallaw2025.01.016>
10. Квіт Н.М., Кінаш Д.В. Правовий режим людських анатомічних/біологічних матеріалів, ембріонів як об'єктів цивільних правовідносин. *Нове українське право*, Вип. 1, 2023. С. 73–80.
11. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 року № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>
12. Крушельницька Г.А. Кріоконсервовані ембріони in vitro як об'єкти цивільних прав. *Часопис цивілістики*. Випуск 37. С. 36–41.
13. Михайлів М. О. Спадкування у міжнародному приватному праві. Дисертація на здобуття...доктора юрид. наук за спеціальністю 12.00.03. Львів, 2022. С. 5 (477с.)
14. Квіт Н.М. Біологічний матеріал як об'єкт цивільних правовідносин щодо створення та використання біобанків в Україні. *Forum Prava*, 2019. 56(3). С. 48–57. URL: http://forumprava.pp.ua/files/048-057-2019-3-FP-Kvit_7.pdf
15. Великанова М.М. Оновлення Книги шостої «Спадкове право Цивільного кодексу України. Рекодифікація речового права : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 200 с. С. 33–34
16. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
17. Москаленко К. Постмортальна репродукція для військових: як було раніше і чи вирішує проблеми новий закон. *ZMINA*. 2024. URL: <https://zmina.info/columns/postmortalna-reprodukciya-dlya-vijskovykh..>
18. ЄСПЛ почав комунікацію у справі про право одностатевих пар на шлюб, яку ведуть адвокати УГСПЛ. URL: <https://helsinkij.org.ua/articles/yespl-pochav-komunikatsiiu-u-spravi-pro-pravo-odnostatevykh-par-na-shliub-iaku-vedutadvokaty-uhsp/>
19. Менджул М. Поступ до рівності у практиці ЄСПЛ та договір про партнерство у фактичних союзах. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. Серія ПРАВО. Вип. 66. С. 273 (271–275). DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.45>
20. Віктор Вейц, Інна Завгородня. Як живеться одностатевим родинам з дітьми у Німеччині. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%B1%D1%96-%D0%B1%D1%83%D0%BC-%D1%8F%D0%BA-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F-%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BC-%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BC-%D0%B7-%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8-%D1%83-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96/a-49996345>
21. Корнієнко М., Кравцова Т. Легалізація цивільного партнерства: світовий досвід та українські перспективи. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/legalizaciya-civilnogo-partnerstva-svitoviy-dosvid-ta-ukrayinski-perspektivi.html>
22. Ембріони: чиї вони після смерті одного з подружжя? URL: <https://womo.ua/embriony-chyyi-vony-pislya-smerti-odnogo-z-podruzzhya/>
23. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 (в ред. від 06.10.1999). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207
24. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 148–151.
25. Стефанчук Р.О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1–2. С. 66–72
26. Майкут Х.В. Репродуктивні права в контексті нормативного забезпечення, правової доктрини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини: окремі аспекти. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгородський національний університет Ужгород 2023. № 2. С. 97–103 DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.16>
27. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2020. 509 с
28. Онишко О., Парасюк В. Репродуктивні права та гарантії їх забезпечення в Україні та в країнах Європи. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгородський національний університет Ужгород 2023. № 2. С. 122 (120-128). DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.20>
29. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану – PRAVO.UA. URL: <https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduksii-v-umovakh-voiennoho-stanu/>
30. Кухарев О.Є. Окремі аспекти правового статусу постмортальних дітей спадкодавця у спадковому праві України. *Вісник Запорізького національного університету* № 1, 2018. С. 50.
31. Чечерський В.І. Використання кріоконсервованих гамет та ембріонів як гарантія реалізації права людини на репродуктивне відтворення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2019. С. 36 (34–37).
32. Пеннінгс Г. Бельгійський закон про медичну допоміжну репродукцію та Розташування надкомплектних зародків і гамет. *Європейський журнал Медичне право*. 2007. Том 14, № 3. Р. 251–260. DOI: <https://doi.org/10.1163/092902707x232971>

33. Ходєєва Н. В. Право людини на репродукцію: посмертне використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 108 (1 (Частина 1)). 123–135 С. 129. DOI: 10.32631/v.2025.1.10
34. Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство | LIGA:ZAKON. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI09095A?an=129>
35. Про затвердження Порядку здійснен... | від 24.01.2025 № 78 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78-2025-%D0%BF#Text>
36. Данченко О. Кріоконсервація, зберігання та використання репродуктивних клітин військових та інших осіб: проблеми практичної реалізації – Юридична Газета. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/kriokonservaciya-zberigannya-ta-vikoristannya-reproduktivnih-klitin-viyskovih-ta-inshih-osib-problem.html>
37. Картка законопроекту – Законотворчість. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43606>
38. Про затвердження Порядку застосу... | від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>

Харитонов Олена Іванівна, Харитонов Євген Олегович

Біологічні матеріали людини, кріоконсервовані ембріони людини in vitro у аспекті спадкування

Стаття присвячена питанням дослідження проблем спадкування біологічних матеріалів людини, кріоконсервованих ембріонів людини in vitro. Встановлено, що здійснення штучного запліднення з посмертним використанням кріоконсервованого за життя репродуктивного матеріалу чоловіка/жінки торкається делікатних моральних та етичних питань, а правовий механізм щодо такого розпорядження не врегульований. Наявні нормативні акти у цій сфері свідчать про відсутність правового механізму щодо розпорядження та подальшого посмертного використання кріоконсервованого за життя репродуктивного матеріалу чоловіків і жінок. Крім того, поява нового об'єкту цивільних прав – анатомічних та біологічних матеріалів людини поставила на порядок денний низку питань, пов'язаних із правовим режимом таких об'єктів і можливістю включення або невключення до складу спадщини, можливістю розпорядитися ними після своєї смерті.

Зроблено висновок, що специфічним видом біологічного матеріалу є кріоконсервовані ембріони людини in vitro (in vitro – техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або у контрольованому середовищі поза живим організмом), щодо правового режиму яких точаться жваві дискусії, а судові спори щодо них все частіше переходять в площину прав людини. Кріоконсервовані ембріони людини in vitro, є, на думку авторів, похідним біологічним матеріалом, мають бути визнані об'єктами права з особливим правовим режимом, який дозволяв би використовувати цей об'єкт поза цивільним обігом, з метою і в темпоральних межах, чітко визначених в законі.

Дослідження існуючих норм ЦК стосовно спадкування дозволило дійти висновку про необхідність запровадження поняття біологічного заповіту як особистого розпорядження фізичної особи на випадок смерті, спрямованого на передання права на використання кріоконсервованих репродуктивних клітин, ембріона in vitro спадкодавцю(ям). У заповіті така особа може бути підпризначена на випадок її смерті або оголошення померлою. Запропоновано частину біологічного заповіту у аспекті визначення долі кріоконсервованих біоматеріалів назвати репродуктивним заповітом, оскільки біологічний заповіт є поняттям більш широким і включає право особи за життя розпорядитися щодо застосування до неї штучних засобів підтримання життя, інтенсивної терапії тощо, а також і щодо можливості використання її анатомічних/біологічних матеріалів чи тіла загалом після її смерті.

Встановлено, що репродуктивні матеріали (кріоконсервовані репродуктивні клітини, кріоконсервовані ембріони in vitro) мають бути визнані об'єктами права специфічного призначення, які можуть бути передані для подальшого застосування в репродуктивних технологіях.

Стосовно можливості зазначених матеріалів бути об'єктами спадкового права, а також визначення кола спадкоємців кріоконсервованих біологічних матеріалів зроблено висновок, що вирішення питання про подальшу долю кріоконсервованих біоматеріалів має належати тому з подружжя (партнера), хто має відповідне репродуктивне право. І ніхто інший не має права вирішувати питання стосовно народження або ненародження дітей з використанням його (подружжя/партнера) кріоконсервованого біоматеріалу, тим більше з подальшим вирішенням питання материнства/батьківства народженої за допомогою ДРТ дитини.

Стосовно строку для використання кріоконсервованого біоматеріалу (не швидше, як через рік від часу відкриття спадщини), зазначено, що тут слід виходити з положень рекомендацій Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, виданих 21 серпня 2006 р., відповідно до яких має бути встановлено мінімальний строк в 1 рік перед початком використання біологічного матеріалу померлої особи.

Стосовно оформлення передання біоматеріалів зроблено висновок, що право на розпоряджання кріоконсервованим біоматеріалом варто оформлювати саме у формі нотаріальної заяви на розпоряджання кріоконсервованими гаметами та ембріонами на випадок смерті.

Запропоновано внесення відповідних змін і доповнень до норм ЦК України стосовно спадкування.

Ключові слова: кріоконсервовані біологічні матеріали, кріоконсервовані ембріони in vitro, спадкування, репродуктивні права, біологічний заповіт, репродуктивний заповіт, посмертна (постмортальна) репродукція, біологічне посмертне батьківство (материнство).

Kharytonova Olena, Kharytonov Yevhen

Human biological materials, cryopreserved human embryos in vitro in terms of inheritance

The article is devoted to the study of issues related to the inheritance of human biological materials, cryopreserved human embryos in vitro. It has been established that artificial insemination with the posthumous use of cryopreserved reproductive material from a man/woman during their lifetime raises sensitive moral and ethical issues, and the legal mechanism for such disposal is not regulated. The existing regulations in this area indicate the absence of a legal mechanism for the disposal and subsequent posthumous use of cryopreserved reproductive material from men and women during their lifetime.

In addition, the emergence of a new object of civil rights—human anatomical and biological materials—has raised a number of questions related to the legal regime of such objects and the possibility of including or excluding them from inheritance, as well as the possibility of disposing of them after death.

It has been concluded that cryopreserved human embryos in vitro (in vitro – a technique for performing experiments or other manipulations in special laboratory vessels or in a controlled environment outside a living organism) are a specific type of biological material, the legal regime of which is the subject of lively debate, and legal disputes concerning them are increasingly moving into the realm of human rights. Cryopreserved human embryos in vitro are, in the authors' opinion, derivative biological material and should be recognized as objects of law with a special legal regime that would allow the use of this object outside civil circulation, for purposes and within time limits clearly defined by law.

A study of existing provisions of the Civil Code regarding inheritance has led to the conclusion that it is necessary to introduce the concept of a biological will as a personal disposition of a natural person in the event of death, aimed at transferring the right to use cryopreserved reproductive cells and in vitro embryos to the heir(s). In the will, such a person may be designated in the event of their death or declaration of death. It is proposed that part of the biological will in terms of determining the fate of cryopreserved biomaterials be called a reproductive will, since a biological will is a broader concept and includes the right of a person during their lifetime to dispose of the use of artificial life support, intensive care, etc., as well as the possibility of using their anatomical/biological materials or body in general after their death.

It has been established that reproductive materials (cryopreserved reproductive cells, cryopreserved in vitro embryos) should be recognized as objects of specific purpose law that can be transferred for further use in reproductive technologies.

With regard to the possibility of these materials being subject to inheritance law, as well as determining the circle of heirs to cryopreserved biological materials, it has been concluded that the decision on the future fate of cryopreserved biomaterials should belong to the spouse (partner) who has the relevant reproductive rights. No one else has the right to decide on the birth or non-birth of children using his (spouse/partner) cryopreserved biomaterial, especially with the subsequent resolution of the issue of motherhood/fatherhood of a child born with the help of ART.

Regarding the period for the use of cryopreserved biomaterial (no earlier than one year after the opening of the inheritance), it is stated that the provisions of the recommendations of the Committee on Ethics and Law of the European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE), issued on August 21, 2006, should be followed, according to which a minimum period of one year must be established before the biological material of a deceased person can be used.

With regard to the formalization of the transfer of biomaterials, it was concluded that the right to dispose of cryopreserved biomaterials should be formalized in the form of a notarized statement on the disposal of cryopreserved gametes and embryos in the event of death.

It is proposed to make appropriate changes and additions to the provisions of the Civil Code of Ukraine regarding inheritance.

Key words: cryopreserved biological materials, cryopreserved in vitro embryos, inheritance, reproductive rights, biological will, reproductive will, posthumous (postmortem) reproduction, biological posthumous paternity (maternity).

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.7>

ORCID ID: 0000-0002-6389-1192

Цивільний кодекс України визначає загальні правила укладення договорів щодо надання послуг, включаючи договори психологічної допомоги. Закон України «Про соціальні послуги» передбачає державну підтримку осіб, які потребують допомоги у зв'язку з соціальними, економічними та психологічними факторами. Також до законодавства, яке регулює питання психологічної допомоги, а особливо – в умовах гібридної війни, слід віднести Закони України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про реабілітацію у сфері охорони

здоров'я», «Про систему громадського здоров'я», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» тощо.

Одним з останніх важливих нормативно-правових актів, що визначає загальні засади системи охорони психічного здоров'я є Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я» від 15 січня 2025 року, введення в дію якого відбудеться 7 лютого 2026 року. Він визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади системи охорони психічного здоров'я в Україні, регулює суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення доступності, якості послуг, дотримання прав людей з психічними розладами, іншими проблемами, що стосуються психічного здоров'я, запобігання виникненню психічних розладів, сприяння досягненню психологічного благополуччя та розвитку людини, усунення факторів, що негативно впливають на психічне здоров'я [7].

Крім того, у сфері надання психологічної допомоги діє Конвенція про права осіб з інвалідністю, ратифікована Україною у 2009 році, яка зобов'язує державу забезпечувати доступність психологічної допомоги для осіб з інвалідністю, вживати належних заходів та сприяти «психологічному відновленню, реабілітації та соціальній реінтеграції осіб з інвалідністю, які стали жертвами будь-якої форми експлуатації, насилля чи наруги» [8].

Таким чином, правове регулювання психологічної допомоги та договорів психологічної допомоги в Україні ґрунтується на низці національних законів та міжнародних норм, що визначають права осіб, які отримують та надають таку допомогу, а також встановлюють механізми її надання, контролю та фінансування.

Якщо звернутися до концептуальних аспектів договору психологічної допомоги, то слід зазначити, що він є важливим правовим механізмом, який забезпечує взаємні права та обов'язки між фахівцем у сфері психологічної допомоги та особою, яка отримує такі послуги. Сутність цього договору полягає в регулюванні відносин між сторонами на основі принципів добровільності, конфіденційності та дотримання етичних стандартів. Відповідно до статті 627 ЦК України, «сторони є вільними в укладенні договору» [9], визначенні його змісту, якщо він не суперечить законодавству, моральним засадам суспільства та правам інших осіб. Особливу увагу слід приділити тому, що психологічна допомога є сферою, що безпосередньо впливає на внутрішній світ особи, її емоційний стан та поведінкові моделі, що зумовлює специфічні вимоги до укладення таких договорів.

Договір психологічної допомоги має низку характерних ознак, які визначають його правову природу, зміст та особливості виконання. До основних ознак такого договору належать:

1. Консенсуальний характер – договір набуває чинності з моменту досягнення згоди між сторонами щодо його істотних умов. Відповідно до статті 638 ЦК України, договір вважається укладеним за наявності згоди обох сторін щодо всіх його істотних умов.

2. Двосторонність – договір передбачає взаємні права та обов'язки для обох сторін. Психолог зобов'язується надавати послуги відповідно до встановлених стандартів, а клієнт – виконувати умови співпраці, зокрема щодо оплати, якщо договір є оплатним, або дотримання регламенту консультацій.

3. Оплатність або безоплатність – договір може передбачати оплату послуг психолога або їх надання на безоплатній основі, що регулюється Законом України «Про соціальні послуги» у разі надання допомоги в рамках державних програм або гуманітарних ініціатив.

4. Особистісний характер – психологічні послуги надаються конкретною особою (клінічним психологом, психологом, психотерапевтом тощо) і не можуть бути передані третій особі без згоди клієнта, що впливає з природи діяльності, пов'язаної з довірою та конфіденційністю.

5. Індивідуальність послуг – зміст договору визначається відповідно до конкретних потреб клієнта, що відображає специфіку психологічної допомоги та підхід, заснований на персоналізації процесу.

6. Добровільність – сторони укладають договір на добровільних засадах, а клієнт має право відмовитися від подальшого отримання послуг у будь-який момент, що відповідає принципу автономії особистості, закріпленому у статті 8 Європейської конвенції з прав людини [10].

7. Можливість дистанційного укладення – договір може бути укладений в електронній формі відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», що дозволяє використання цифрового підпису та дистанційного надання психологічних консультацій.

В умовах війни виникає необхідність адаптації традиційних договірних моделей до реалій воєнного часу. Одним із важливих аспектів є використання дистанційних форматів договорів психологічної допомоги, що дозволяє зменшити фізичну небезпеку для клієнтів та спеціалістів, розширити доступ до фахівців у регіонах, що зазнали руйну-

вань або знаходяться в зонах активних бойових дій. Відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», укладання договорів у цифровому форматі є цілком легітимним і може здійснюватися через кваліфікований електронний підпис (КЕП).

Використання онлайн-платформ для укладання договорів надання психологічної допомоги також відповідає міжнародним стандартам, закріпленим у керівних принципах ВООЗ щодо цифрової охорони психічного здоров'я. У сучасних умовах активно застосовуються моделі надання психологічної допомоги через мобільні додатки, відеоконсультації, телефонні гарячі лінії, що передбачає використання гнучких договірних механізмів для забезпечення прав і безпеки клієнтів.

8. Правова відповідальність сторін – договір повинен передбачати механізми відповідальності психолога у разі неналежного надання послуг або порушення етичних норм, а також відповідальність клієнта за недотримання умов співпраці.

Серед особливих ознак договору психологічної допомоги варто виокремити наступні:

9. Етичні обмеження та спеціальна правосуб'єктність – фахівці, які надають психологічну допомогу, повинні мати відповідну освіту, кваліфікацію та сертифікацію. Важливим аспектом є дотримання стандартів професійної етики та моральних норм під час надання послуг, що є невід'ємною частиною договірних зобов'язань.

Етичні питання при наданні психологічної допомоги в умовах збройного конфлікту пов'язані з необхідністю дотримання принципів конфіденційності, автономії клієнта, недопущення маніпуляцій та використання психологічних методик у політичних цілях.

10. Конфіденційність інформації – відповідно до статті 286 ЦК України та статті 8 Європейської конвенції з прав людини, фахівець не має права розголошувати інформацію, отриману від пацієнта без його згоди, окрім передбачених законом випадків. Це положення є особливо важливим у контексті гібридної війни, коли інформаційна безпека клієнтів може мати критичне значення.

Психологи та психотерапевти зобов'язані діяти в межах професійної етики, що передбачає обов'язок збереження конфіденційності інформації, отриманої під час консультацій, що відповідає вимогам вищезазначеної статті Цивільного кодексу України щодо гарантування права особи на таємницю про її стан здоров'я. Необхідність поваги до автономії клієнта є основоположним принципом у сфері надання психологічних послуг.

Умови договору повинні чітко передбачати такі етико-конфіденційні засади взаємодії між психологом та клієнтом, зокрема питання інформованої згоди, права клієнта на припинення договору, а також механізми вирішення етичних конфліктів.

Окремої уваги заслуговує питання правового врегулювання конфіденційності даних у сфері психологічної допомоги саме під час війни. Відповідно до статті 7 Закону України «Про захист персональних даних», психологи та інші надавачі психосоціальних послуг зобов'язані забезпечувати нерозголошення отриманої інформації без згоди клієнта. Водночас, у випадках, коли особа є, наприклад, військовослужбовцем або потерпілою від воєнних злочинів тощо, правоохоронні органи можуть запитувати відповідні дані для проведення слідчих дій. Це створює потенційний конфлікт інтересів між необхідністю збереження довіри клієнта та юридичними зобов'язаннями психолога.

Також слід звернути увагу на співвідношення приватно-правових та публічно-правових засад у договорі психологічної допомоги, що є особливо актуальним в умовах гібридної війни. Держава зобов'язана забезпечити доступ до психологічної підтримки для осіб, які постраждали від війни, що впливає зі змісту розділу III Закону України «Про соціальні послуги». Водночас договір залишається актом приватного права, оскільки укладається між двома рівноправними сторонами, а відносини між ними ґрунтуються на принципах цивільного законодавства та диспозитивного методу правового регулювання. У той же час у державних програмах надання психологічної допомоги може застосовуватися імперативний метод правового регулювання, що відображається у Постанові Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2022 р. № 1338 «Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб» та Порядку та умовах надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб. Отже, варто зазначити, що правова природа таких договорів є змішаною, з огляду на державні гарантії підтримки населення у кризових ситуаціях.

Договір психологічної допомоги є складним юридичним документом, який врегульовує відносини між психологом та клієнтом, встановлює гарантії безпеки та конфіденційності, а також визначає відповідальність у разі порушення його умов. В умовах гібридної війни його правове значення набуває особливої актуальності, оскільки гарантує належний рівень психосоціальної під-

тримки для осіб, які постраждали від конфлікту. Тому окрему увагу слід приділяти розробці типових договорів надання психологічних послуг, які враховуватимуть спеціальні умови надання такої допомоги в екстремальних ситуаціях, зокрема під час бойових дій, у періоди гуманітарних криз та в умовах вимушеної міграції населення.

Ще однією важливою характеристикою договору психологічної допомоги є те, що психологічна допомога відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні прав людини, особливо в умовах збройного конфлікту та гібридної війни, коли населення зазнає потужного психологічного впливу та травмуючих обставин. Право на психологічну допомогу є складовою права на охорону здоров'я, гарантованого статтею 49 Конституції України, а також впливає з положень Загальної декларації прав людини [11] (стаття 25) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (стаття 12) [12]. Особливо актуальним є забезпечення доступу до психологічної підтримки для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від воєнних злочинів та інших вразливих категорій населення. У контексті гібридної війни психологічна допомога набуває додаткової важливості, оскільки сприяє підтриманню психоемоційної рівноваги громадян, запобігає розвитку психічних розладів та сприяє соціальній реінтеграції постраждалих осіб.

З правової точки зору договір психологічної допомоги відноситься до немайнових правовідносин, оскільки його основним предметом є забезпечення особистих немайнових благ

особи, зокрема її психічного здоров'я. Відповідно до статті 269 Цивільного кодексу України, особисті немайнові права є невідчужуваними та належать кожній людині від народження, що підкреслює особливу значущість цього виду правовідносин.

Договір психологічної допомоги має тісний зв'язок із медичною та соціальною допомогою. Відповідно до Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», психологічна допомога є частиною системи охорони психічного здоров'я, що підтверджує її значення в медичному контексті. Водночас зі статті 1 Закону України «Про соціальні послуги» випливає те, що психологічна допомога – це одна з форм соціальної допомоги, що надається особам, які опинилися у складних життєвих обставинах. Це свідчить про багатовимірність правового регулювання щодо психологічної допомоги, яка одночасно є елементом як медичних правовідносин, так і відносин у сфері соціального права.

Висновки. Таким чином, договір психологічної допомоги є важливим інструментом забезпечення права людини на психологічну підтримку, водночас будучи частиною немайнових правовідносин. Його правове регулювання включає як національні норми, так і міжнародні стандарти, що забезпечують високий рівень захисту осіб, які отримують таку допомогу. В умовах гібридної війни роль цього договору значно зростає, оскільки психологічна допомога стає не лише засобом підтримки окремих осіб, але й вагомим елементом забезпечення суспільної стабільності та національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базика Є.Л. Основи організаційної психології: курс лекцій. Одеса: ОНУ, 2023. 150 с.
2. Булеца С.Б. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми: дис. ... д-ра юрид. Наук. Одеса, 2016. 437 с.
3. Корнілова О.В. Медична допомога як вид соціального забезпечення: дис. ... д-ра філософії: 081. Одеса, 2021. 245 с.
4. Кучеренко О.С. Умови договору про надання психологічних (психотерапевтичних) послуг. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. Вип. 42. С. 82–84.
5. Панок В.Г., Чапак Я.В., Андреева Я.Ф. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультації: навч. Посібн. За заг. ред. В.Г. Панка, І.М. Зварича. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 384 с.
6. Поясник О.С. Цивільно-правове регулювання надання психологічних та психотерапевтичних послуг: авторф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 22 с.
7. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 р. № 4223-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20?find=1&text#Text>
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. Ратифіковано Законом № 1767-VI від 16.12.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71?find=1&text#Text
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=627#Text>
10. Європейська конвенція з прав людини. Ратифіковано Законом № 475/97-BP від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. Ст. 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973 р. Ст. 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

Адамова Олена Семенівна

До питання про особливості договору психологічної допомоги

У статті проаналізовано особливості договору психологічної допомоги, значущість якого суттєво зросла в умовах воєнного стану, оскільки психологічний вимір є ключовим у сучасних загрозах. Психологічна допомога розглядається як засіб індивідуального захисту та елемент безпеки і стійкості суспільства.

Метою дослідження є аналіз специфічних особливостей договору психологічної допомоги. Розглянуто нормативно-правову базу, що регулює надання психологічних послуг, зокрема, норми Цивільного кодексу України, законів «Про соціальні послуги», «Про систему охорони психічного здоров'я», а також міжнародні акти.

Розрізняється поняття «психологічна допомога», яка охоплює надання підтримки особам, які мають труднощі з адаптацією, емоційними станами, стресом, але не обов'язково мають психічні захворювання та «допомога у сфері психічного здоров'я», що включає лікування психічних розладів відповідно до діагностичних стандартів.

Визначено основні ознаки договору: консенсуальність, двосторонність, платний чи безоплатний характер, особистий характер виконання, добровільність та можливість дистанційного укладення. Особлива увага приділяється специфічним особливостям, що визначаються характером психологічної допомоги: дотримання етичних стандартів та вимог до кваліфікації спеціаліста, а також забезпечення суворої конфіденційності інформації, отриманої від клієнта.

Висвітлено виклики, пов'язані з війною, зокрема необхідність адаптації договірних моделей до дистанційних форматів надання допомоги та потенційний конфлікт між обов'язком збереження таємниці та запитом правоохоронних органів щодо даних осіб, потерпілих від воєнних злочинів. Обґрунтовано змішану приватно-правову та публічно-правову природу договору, оскільки він регулює відносини рівноправних сторін, але водночас є інструментом реалізації державних гарантій соціальної підтримки.

Зроблено висновок, що договір психологічної допомоги є важливим інструментом забезпечення права людини на охорону здоров'я та немайнових благ, а в умовах гібридної війни він стає вагомим елементом суспільної стабільності та національної безпеки.

Ключові слова: психологічна допомога, договір, етичні норми, немайнові блага, соціальна допомога, військовий стан, психологічне здоров'я.

Adamova Olena

On the question of the specific features of the psychological assistance contract

The article analyzes the features of the psychological assistance contract, the significance of which has significantly increased in martial law, since the psychological dimension is key in modern threats. Psychological assistance is considered as a means of individual protection and an element of security and stability of society.

The purpose of the study is to analyze the specific features of this contract. The regulatory framework regulating the provision of psychological services is considered, in particular, the norms of the Civil Code of Ukraine, the laws "On Social Services", "On the System of Mental Health Care", as well as international acts. A distinction is made between the concepts of "psychological assistance" and "assistance in the field of mental health".

The main features of the contract are determined: consensuality, bilaterality, paid or unpaid nature, personal nature of performance, voluntariness and the possibility of remote conclusion. Particular attention is paid to the specific features determined by the nature of psychological assistance: compliance with ethical standards and requirements for the qualification of a specialist, as well as ensuring strict confidentiality of information received from the client.

Challenges associated with war are highlighted, in particular the need to adapt contractual models to remote formats for providing assistance and the potential conflict between the obligation to maintain secrecy and requests by law enforcement agencies regarding data of persons who are victims of war crimes. The mixed private-law and public-law nature of the contract is substantiated, since it regulates the relations of equal parties, but at the same time is an instrument for implementing state guarantees of social support.

It is concluded that the psychological assistance contract is an important instrument for ensuring the human right to health protection and non-property benefits, and in conditions of hybrid war it becomes a significant element of social stability and national security.

Key words: psychological assistance, contract, ethical norms, non-material benefits, social assistance, military status, psychological health.

УДК 347.96

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.8>

Бєлкін Марк Леонідович,

кандидат юридичних наук, адвокат,

доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права

Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад

«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID ID: 0000-0003-0805-9923

Юринець Юлія Леонідівна,

доктор юридичних наук,

професор кафедри конституційного та адміністративного права

Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ORCID ID: 0000-0003-0281-3251

Бєлкін Леонід Михайлович,

кандидат технічних наук, адвокат,

адвокат індивідуальної практики

ORCID ID: 0000-0001-8672-8147

ІПОТЕКА НЕРУХОМОГО МАЙНА, ПОБУДОВАНОГО НА ЗЕМЕЛЬНІЙ ДІЛЯНЦІ, ОБТЯЖЕНІЙ ІПОТЕКОЮ

Постановка наукової проблеми. Відповідно до ст. 526 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. При цьому цінність зобов'язання полягає в його виконанні [1, с. 172]. Іпотека – один із найважливіших та найнадійніших правових аспектів, що охороняє права й інтереси кредиторів, забезпечує належне виконання боржником своїх зобов'язань [1, с. 175; 2]. Обумовлено це, головним чином, самим предметом іпотеки – нерухомим майном, яке не треба розшукувати, а зникнути фізично воно може лише у крайніх та виключних випадках [2].

Згідно ст. 1 Закону України «Про іпотеку», іпотека – вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном (неподільним об'єктом незавершеного будівництва, майбутнім об'єктом нерухомості), що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами такого боржника у порядку, встановленому цим Законом. При цьому нерухоме майно (нерухомість) –

земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці і невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення.

Отже, факт того, що об'єкт іпотеки залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, може створити життєву ситуацію, коли на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, може бути побудований інший об'єкт нерухомості. З іншого боку, згідно ст. 377 ЦК України, набуття права власності на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок (крім багатоквартирного), іншу будівлю або споруду), об'єкт незавершеного будівництва, що розміщені на ній, тягне і відповідний перехід права на земельну ділянку. Отже, якщо виходити з того, що право іпотеки оформлене лише на земельну ділянку, то у подальшому виникає колізія щодо співвідношення переходу прав на нерухоме майно, побудоване на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, і саму земельну ділянку. На цю проблему вказується, зокрема, у статті [3, с. 248], а також в публікації [4]. Вказана невизначеність завдає також шкоди правам іпотекодержателя, які (права) також підлягають захисту в іпотечних відносинах [5, с. 32–36].

Отже, проблема співвідношення обтяжень іпотекою нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, і обтяжень самої земельної ділянки є актуальною.

Стан дослідження. Враховуючи значення, яке в сучасних дослідженнях надається питанню іпотеки земельних ділянок, наукових публікацій з цього приводу в науковому інформаційному просторі України явно недостатньо. Так, у дисертаційному дослідженні [6] констатується, що ринок землі є системою економічних й правових відносин між громадянами, юридичними особами та державою, що виникають у процесі купівлі-продажу, оренди, іпотеки та обміну землі для здійснення ефективної господарської діяльності. Зауважено, що купівля-продаж земельних ділянок не є основною формою ринкових операцій із землею, натомість **значно більшу роль** відіграють орендні земельні відносини та **іпотека** [6, с. 1]. Разом із тим, іпотечі земельних ділянок присвячена відносно невелика кількість наукових публікацій [1, 3, 5, 7–9, деякі інші]. Так, у статті [7] узагальнені теоретичні напрями до визначення іпотеки: 1) характеристика іпотеки як застави земельних ділянок та іншого нерухомого майна з метою отримання іпотечного кредиту; 2) визначення іпотеки як фінансового інструмента, що полягає в наданні кредиту під заставу нерухомості; 3) акцентування уваги на іпотечі як правовому інституті, що використовується в усіх правових системах як важливий інструмент ефективного розподілу земельної власності та надійний засіб захисту кредиторів; 4) узагальнення іпотеки як застави основних фондів та оборотних засобів, а також інших цінностей підприємства чи іншого об'єкта разом з відповідною земельною ділянкою чи правом користування нею [7, с. 206].

У статті [3] взаємопов'язаність земельної ділянки і розташованої на ній будівлі розглядається з позиції теорії «складної речі» (ст. 188 ЦК України), де головною річчю вважається будівля, а приналежністю, яка слідує за головною річчю, – земельна ділянка [3, с. 248]. Відповідно до ст. 188 ЦК України, зазначається у статті, річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом, тобто, якщо заставлена головна річ (будівля), то заставленою вважається і приналежність – земельна ділянка. Саме такий порядок передбачає неможливість іпотеки будівлі (споруди) без одночасної іпотеки земельної ділянки (її частини), на якій розташована відповідна будівля (споруда) і яка необхідна для використання цієї будівлі (споруди) для цільового використання, що встановлено в ст. 6 Закону України «Про іпотеку». Якщо ця земельна ділянка

належить іншій особі і була передана іпотекодавцю в оренду (користування), то після звернення стягнення на предмет іпотеки його новий власник набуває права і обов'язки за правочином, яким встановлено умови оренди (користування) [3, с. 248]. Разом із тим, залишається відкритим питання взаємовідносин у випадках: якщо оформлена іпотека земельної ділянки, а будівля побудована згодом, після оформлення вказаної іпотеки, або якщо при оформленні іпотеки земельної ділянки будівля вже існує, але в іпотеку не передавалася. З цього питання відсутні наукові дослідження і має місце дуже обмежена судова практика [2, 4].

Отже, **метою статті** є вирішення, з позицій узагальнення відомої судової практики, проблеми співвідношення обтяжень іпотекою нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, і обтяжень самої земельної ділянки.

Виклад основного матеріалу. Обставини, визначені у згаданій вище роботі [3, с. 248], з посиланням на ст. 6 Закону України «Про іпотеку», щодо слідування іпотеки земельної ділянки за іпотекою будівлі, розташованої на цій земельній ділянці, врегульовані у частинах третьої-четвертої ст. 6 цього Закону. Разом із тим, зворотна ситуація – слідування іпотеки будівлі, розташованої на обтяженій іпотекою земельній ділянці, за іпотекою цієї земельної ділянки – у роботі [3], відповідно до мети цієї роботи – розгляд правових аспектів іпотеки саме земельних ділянок в Україні – не розглядається. Натомість це питання частково врегульовано у частинах п'ятій-шостій ст. 6 цього Закону, а саме¹:

– частина п'ята статті 6: «Якщо в іпотеку передається земельна ділянка, на якій розташовані будівлі (споруди), які належать іпотекодавцю на праві власності, така земельна ділянка підлягає передачі в іпотеку разом з будівлями (спорудами), на якій вони розташовані. Після звернення стягнення на передану в іпотеку земельну ділянку, на якій розташовані будівлі (споруди), що належать іншій, ніж іпотекодавець, особі, новий власник земельної ділянки зобов'язаний надати власнику будівлі (споруди) такі ж умови користування земельною ділянкою, які мав іпотекодавець»;

– частина шоста статті 6: «Об'єкти незавершеного будівництва, розташовані на переданій в іпотеку земельній ділянці, вважаються предметом іпотеки, незалежно від того, хто є власником об'єкта незавершеного будівництва.

¹ У даній редакції запроваджений Законом України від 22.12.2005 року № 3273-IV «Про іпотечні облігації», набрання чинності з 24.01.2006

Буквальне читання цих норм надає підстави для висновку, що якщо частина п'ята припускає безумовне слідування іпотеки будівлі за іпотекою землі («в іпотеку передається земельна ділянка, на якій розташовані будівлі (споруди)», якщо будівля існує **на момент укладання договору іпотеки**, то частина шоста (щодо об'єктів незавершеного будівництва) такої умови не висуває. Так, у Постанові від 07.08.2019 року у справі № 2-2712/12, провадження № 61-6389св18, Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду констатовано²: «Аналіз **частини п'ятої статті 6 Закону України «Про іпотеку»** свідчить про те, що вона регулює правовідносини щодо передачі в іпотеку земельної ділянки, на якій розташовані будівлі. У такому разі передачі разом із земельною ділянкою підлягають і такі будівлі». У Постанові від 02.10.2019 року у справі № 317/2966/13-ц, провадження № 61-11551св18, Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду вказано³: «Аналіз **частини п'ятої статті 6 Закону України «Про іпотеку»** свідчить про те, що вона регулює правовідносини щодо передачі в іпотеку земельної ділянки, на якій розташовані будівлі **на момент укладання договору іпотеки**. У такому разі передачі разом із земельною ділянкою підлягають і такі будівлі». Разом із тим, у Постанові від 18.04.2022 року у справі № 520/1185/16-ц, провадження № 61-28728сво18, Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду⁴ такий висновок узагальнено і на частину шосту статті 6 Закону України «Про іпотеку»:

«– частини п'ята та шоста статті 6 Закону України «Про іпотеку» (у редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин та які були чинними на момент розгляду судами першої і апеляційної інстанції цієї справи) регулювала правовідносини щодо передачі в іпотеку земельної ділянки, на якій **вже були розташовані будівлі чи об'єкт незавершеного будівництва на момент укладання договору іпотеки**. У такому разі предметом іпотеки були і будівлі (споруди) чи об'єкт незавершеного будівництва передачі;

– учасники цивільних відносин за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір **могли встановити в договорі іпотеки, що іпотека поширюватиметься й на будівлю (споруду) чи об'єкт незавершеного будівництва,**

що будуть збудовані після укладення договору іпотеки. У випадку відсутності такої вказівки в договорі іпотеки, що іпотека поширюватиметься й на будівлю (споруду) чи об'єкт незавершеного будівництва, що будуть збудовані після укладення договору іпотеки, **підстави для поширення іпотеки на такі об'єкти відсутні».**

Таким чином, фактично касаційний суд вказує, що визнати на підставі ст. 6 Закону України «Про іпотеку» предметом іпотеки об'єкт нерухомості, який було збудовано на іпотечній земельній ділянці після укладання договору іпотеки, не можна, крім випадку, коли сторони передбачили це у договорі іпотеки. Аналогічної думки, на підставі даного судового рішення, притримуються автори публікацій [2, 4]. При цьому слід додатково зазначити, що Верховний Суд не визнав достатньою для поширення іпотеки на знов створений об'єкт незавершеного будівництва заборону, вказану у договорі іпотеки. Так, Верховний Суд констатував, що «відповідно до пункту 4.1.7 іпотечного договору іпотекодавець зобов'язався протягом дії договору не проводити будь-які будівельні роботи відносно предмета іпотеки без попереднього узгодження з іпотекодержателем». Однак іпотекодавець у порушення вищевказаних положень договору іпотеки **без узгодження з іпотекодержателем** збудував на переданій в іпотеку земельній ділянці житловий будинок. Проте, зазначив Верховний Суд, суди попередніх інстанцій не встановили, що **на момент укладення договору іпотеки** на земельній ділянці був збудований об'єкт незавершеного будівництва чи в договорі іпотеки сторони домовилися про поширення іпотеки на об'єкт незавершеного будівництва, що буде збудований після укладення договору іпотеки. За таких обставин суди попередніх інстанцій зробили помилковий висновок про наявність правових підстав для визнання спірного об'єкта незавершеного будівництва предметом іпотеки за укладеним іпотечним договором.

Підтвердженням правової позиції про те, що сторони договору іпотеки можуть унормувати безпосередньо у такому договорі автоматичне, тобто без додаткового оформлення іпотеки, поширення іпотеки на об'єкт незавершеного будівництва, зведеного на іпотечній земельній ділянці, є висновок, який міститься у Постанові від 15.06.2021 року у справі № 916/585/18 (916/1051/20), провадження № 12-14гс21, Великої Палати Верховного Суду⁵:

«9.27. Абзацом шостим статті 6 Закону України «Про іпотеку» передбачено, що об'єкти незавершеного будівництва, розташовані на переданій

² <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83749302>

³ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84845632>

⁴ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104308921>

⁵ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98391620>

в іпотеку земельній ділянці, вважаються предметом іпотеки, незалежно від того, хто є власником об'єкта незавершеного будівництва.

9.28. Велика Палата Верховного Суду враховує встановлені судами у цій справі обставини, зокрема щодо **внесення сторонами змін до іпотечного договору на підставі відповідного договору передачі додатково до земельної ділянки майнових прав на нерухомість, будівництво якої не завершено**».

Разом із тим, на захист прав іпотекодержателів [5], слід зазначити, що у низці постанов колегій Верховного Суду робиться висновок про те, що «частиною шостою статті 6 Закону України «Про іпотеку» унормовано, що об'єкти незавершеного будівництва, розташовані на переданій в іпотеку земельній ділянці, вважаються предметом іпотеки, незалежно від того, хто є власником об'єкта незавершеного будівництва», – без додаткового застереження про наявність/відсутність таких об'єктів на земельній ділянці на момент укладання договору іпотеки. Такий висновок можна знайти, наприклад, у Постановах Верховного Суду від 04.09.2019 року у справі № 301/660/16-ц, провадження № 61-25352св18⁶; від 02.12.2020 року у справі № 308/9514/13-ц, провадження № 61-2406св20⁷; від 22.01.2025 року у справі № 2-4087/09, провадження № 61-13204св24⁸. У Постанові від 12.02.2021 року у справі № 537/522/15-ц, провадження № 61-22692св19, Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду також зазначено⁹: «Частиною шостою статті 6 Закону України «Про іпотеку» закріплено, що об'єкти незавершеного будівництва, розташовані на переданій в іпотеку земельній ділянці, вважаються предметом іпотеки, незалежно від того, хто є власником об'єкта незавершеного будівництва. З урахуванням наведеного, суд першої інстанції, з висновками якого погодився і суд апеляційної інстанції, **дійшов правильного висновку** про наявність правових підстав для задоволення подання державного виконавця про надання дозволу на звернення стягнення на нерухоме майно боржника, право власності на яке **не зареєстровано** в установленому законом порядку, оскільки

вказане сприятиме належному виконанню рішення суду. При цьому боржник у добровільному порядку не виконував рішення суду протягом тривалого часу».

Разом із тим, на захист прав іпотекодержателів [5], дуже важливо наголосити, що в аналізованій вище Постанові від 18.04.2022 року у справі № 520/1185/16-ц, провадження № 61-28728сво18, Верховний Суд, незважаючи на те, що ані позивач, ані суди на відповідне правове обґрунтування не посилалися, зазначив, що Законом України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування» **статтю 5 Закону України «Про іпотеку» доповнено частиною п'ятою такого змісту:** «У разі якщо іпотекодавцем предмет іпотеки було реконструйовано або щодо нього було проведено **самочинне будівництво** (у тому числі, але не виключно, **споруджено нові будівлі, споруди** тощо на земельній ділянці, що належить іпотекодавцю на праві власності чи перебуває в його користуванні), **всі** реконструйовані, **новостворені об'єкти нерухомості вважаються** предметом іпотеки відповідно до іпотечного договору».

У пунктах 1, 2 Прикінцевих та перехідних положень Закону України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування» встановлено, що цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, та вводиться в дію через три місяці з дня набрання чинності цим Законом. Цей Закон застосовується до відносин, що виникли після введення його в дію, а **також до відносин, що виникли до введення його в дію та продовжують існувати після введення його в дію**, крім частини четвертої статті 36 Закону України «Про іпотеку», що застосовується виключно до договорів і угод, укладених після введення в дію цього Закону.

Верховний Суд зауважив, що суд касаційної інстанції лише перевіряє, зокрема, правильність застосування судами норм матеріального права, а тому підстави для застосування в цій справі норм Закону України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування» відсутні, оскільки як зазначено вище, ані позивач, ані суди на вказане правове обґрунтування не посилалися.

Отже, у Постанові від 18.04.2022 року у справі № 520/1185/16-ц, провадження № 61-28728сво18, Верховний Суд щодо застосування вказаного пра-

⁶ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84344002>

⁷ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93336363>

⁸ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124904056>

⁹ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938638>

вового регулювання далі не просунувся, відповідно це питання не розглядалося і у публікаціях [2, 4], хоча на це і була звернена увага.

Разом із тим, особливості застосування частини п'ятої статті 5 Закону України «Про іпотеку» (в редакції Закону України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування») розглянуто в інших постановках Верховного Суду. Так, у пунктах 92-98 Постанови від 08.07.2021 року у справі № 918/56/20 (918/1185/20) Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду вказано¹⁰:

«**92.** Законом України від 03.07.2018 № 2478-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування», який набрав чинності 04.11.2018 (далі – Закон від 03.07.2018 № 2478-VII), статтю 5 після частини четвертої доповнено новою частиною [п'ятою]...

93. Відповідно до пункту 2 Прикінцевих і перехідних положень вказаного Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII він застосовується до відносин, що виникли після введення його в дію, а також до відносин, що **виникли до введення його в дію та продовжують існувати після введення його в дію**, крім частини четвертої статті 36 Закону України «Про іпотеку», що застосовується виключно до договорів і угод, укладених після введення в дію цього Закону.

94. Отже цією нормою передбачено **правило зворотної дії в часі** положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII до відносин, що **виникли до введення його в дію та продовжують існувати** після введення його в дію, крім частини четвертої статті 36 Закону України «Про іпотеку».

95. Закон від 03.07.2018 № 2478-VIII набрав чинності 04.11.2018 та згідно з пунктом 1 Прикінцевих та перехідних положень його введено у дію через три місяці з дня набрання чинності, **тобто 04.02.2019.**

96. Із встановлених обставин справи вбачається, що станом на **04.02.2019** (дата введення в дію положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII) **іпотека за договором іпотеки від 28.09.2007 не була припиненою**, а рішення Апеляційного суду Волинської області від 22.06.2017 у справі № 166/15783/16-ц мало законну силу та **не було виконано.**

97. За наведеного суд вважає помилковим висновок апеляційного господарського суду щодо непоширення на спірні правовідносини положень Закону України «Про іпотеку» в редакції Закону України від 03.07.2018 № 2478-VIII (див. близький за змістом висновок щодо дії положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII в часі, сформований у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові від **20.02.2020 у справі № 910/2815/19).**

98. Оскільки висновок апеляційного господарського суду про те, що правовідносини, які виникають з договору іпотеки від 28.09.2007, укладеного між боржником (відповідачем 1) та позивачем, врегульовуються нормами Закону України «Про іпотеку» в редакції, яка діяла на дату укладення договору, а не редакцією закону, чинною на сьогоднішній день, з врахуванням змін внесених 03.07.2018, не узгоджується та протирічить пункту 2 Прикінцевих і перехідних положень вказаного Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII, а тому **такий висновок підлягає виключенню із мотивувальної частини оскаржуваної постанови суду апеляційної інстанції**¹¹.

Аналогічно у Постанові від 12.08.2021 року у справі № 3/27/5022-316/2012 Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду вказано¹²:

«**Законом України від 03.07.2018 № 2478-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування», який набрав чинності 04.11.2018 (далі – Закон від 03.07.2018 № 2478-VII), яким статтю 5 після частини четвертої доповнено новою частиною такого змісту: «У разі якщо іпотекодавцем предмет іпотеки було реконструйовано або щодо нього було проведено самочинне будівництво (у тому числі, але не виключно, споруджено нові будівлі, споруди тощо на земельній ділянці, що належить іпотекодавцю на праві власності чи перебуває в його користуванні), всі реконструйовані, новостворені об'єкти нерухомості вважаються предметом іпотеки відповідно до іпотечного договору».**

Відповідно до пункту 2 Прикінцевих і перехідних положень вказаного Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII він застосовується до відносин, що виникли після введення його в дію, а також до відносин, що виникли до введення його в дію та продовжують існувати після введення його в дію,

¹⁰ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98560700>

¹¹ Напівжирним шрифтом виділено Судом

¹² <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123133>

крім частини четвертої статті 36 Закону України «Про іпотеку», що застосовується виключно до договорів і угод, укладених після введення в дію цього Закону.

Отже цією нормою передбачено правило зворотної дії в часі положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII до відносин, що виникли до введення його в дію та продовжують існувати після введення його в дію, крім частини четвертої статті 36 Закону України «Про іпотеку».

Закон від 03.07.2018 № 2478-VIII набрав чинності 04.11.2018 та згідно з пунктом 1 Прикінцевих та перехідних положень його введено у дію через три місяці з дня набрання чинності, тобто 04.02.2019.

Відтак, для вирішення питання щодо поширення/непоширення на спірні правовідносини положень Закону України «Про іпотеку» у редакції Закону України від 03.07.2018 № 2478-VIII необхідно встановити, чи була іпотека за договором іпотеки станом на 04.02.2019 (дата введення в дію положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII) припиненою; чи було належним чином виконано забезпечене іпотекою зобов'язання (аналогічний за змістом висновків щодо дії положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII в часі сформований у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові від 08.07.2021 у справі № 918/56/20, що був сформований після подання касаційної скарги у цій справі).

Висновки. Виконані дослідження свідчать про таке.

1. В контексті слідування іпотеки нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, за іпотекою цієї земельної ділянки, правове регулювання за частинами п'ятою-шостою статтею ст. 6 Закону України «Про іпотеку», враховуючи також непослідовну судову практику з цього питання, не забезпечує належного захисту прав іпотекодержателя. Разом із тим, у судовій практиці вироблений консенсус з приводу того, що для забезпечення такого слідування необхідно у договорі іпотеки передбачити, що іпотека поширюватиметься й на будівлю (споруду) чи об'єкт незавершеного будівництва, що будуть збудовані після укладення договору іпотеки.

2. В контексті слідування іпотеки нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, за іпотекою цієї земельної ділянки, більш надійні гарантії захисту прав іпотекодержателя надає правове регулювання, передбачене частиною п'ятою ст. 5 Закону України «Про іпотеку» (в редакції Закону України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування»), при цьому таке правове регулювання буде застосовним, якщо станом на 04.02.2019 (дата введення в дію положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII) іпотека за договором іпотеки не була припиненою, а зобов'язання, забезпечене іпотекою, не було виконане.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ткачук О.С., Ткачук А.О. Деякі особливості розгляду спорів, пов'язаних із забезпеченням кредитних зобов'язань (іпотека, порука). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 6. С. 172–193.
2. Будьонний В. Поширення іпотеки на інші об'єкти нерухомості та її збереження при реконструкції об'єкта. Огляд практики. URL: <https://budenniy.org.ua/2023/04/02/poшыrennya-ipoteky-na-inshi-ob-yekty-neruhomosti-ta-yiyi-zberezhennya-py-rekonstruktsiyi-ob-yekta-oglyad-praktyky/>
3. Повецьонкова І.І. Іпотека земельних ділянок. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 247-252.
4. Морозов Є. Визнання об'єкта незавершеного будівництва предметом іпотеки. LIGA.net. 18.06.2022. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/45388>
5. Семко І.С. Інститут охорони прав іпотекодержателя у кредитних правовідносинах у системі національного законодавства України. *Часопис цивілістики*. 2024. № 55. С. 32–36.
6. Пришляк К.М. Моделі формування та розвитку ринку сільськогосподарських земель: автореф. дис. ... д. філософ : 051 – Соціальні та поведінкові науки. Економіка. Західноукраїнський національний університет. 2021. 11 с.
7. Поліщук Н.В. Іпотека як елемент механізму кредитування сільськогосподарських підприємств. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. Вип. 1. С. 204–206.
8. Костяшкін І.О. Іпотека землі: проблеми законодавчого регулювання. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 139–142.
9. Бойко В., Шевченко В. Іпотека як спосіб забезпечення зобов'язань: теорія і практика. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1. С. 66–74.

Бєлкін Марк Леонідович, Юринєць Юлія Леонідівна, Бєлкін Леонід Михайлович

Іпотека нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою

В статті розглядається проблема співвідношення іпотеки нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, і іпотеки самої земельної ділянки. У частині шостій ст. 6 Закону України «Про іпотеку» встановлено, що «об'єкти незавершеного будівництва, розташовані на переданій в іпотеку земельній ділянці,

вважаються предметом іпотеки, незалежно від того, хто є власником об'єкта незавершеного будівництва». В контексті слідування іпотеки нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, за іпотекою цієї земельної ділянки, таке правове регулювання, враховуючи також непослідовну судову практику з цього питання, не забезпечує належного захисту прав іпотекодержателя. Разом із тим, у судовій практиці вироблений консенсус з приводу того, що для забезпечення такого слідування необхідно у договорі іпотеки передбачити, що іпотека поширюватиметься й на будівлю (споруду) чи об'єкт незавершеного будівництва, що будуть збудовані після укладення договору іпотеки. З іншого боку, в контексті слідування іпотеки нерухомого майна, побудованого на земельній ділянці, обтяженій іпотекою, за іпотекою цієї земельної ділянки, більш надійні гарантії захисту прав іпотекодержателя надає правове регулювання, передбачене частиною п'ятою ст. 5 Закону України «Про іпотеку» (в редакції Закону України від 03.07.2018 року № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування»), при цьому таке правове регулювання буде застосовним, якщо станом на 04.02.2019 (дата введення в дію положень Закону від 03.07.2018 № 2478-VIII) іпотека за договором іпотеки не була припиненою, а зобов'язання, забезпечене іпотекою, не було виконане.

Ключові слова: іпотека, нерухоме майно, земельна ділянка, іпотекодавець, іпотекодержатель, звернення стягнення на предмет іпотеки.

Belkin Mark, Yuriynets Yulia, Belkin Leonid

Hypothec of real estate built on land encumbered by a hypothec

The article considers the problem of the correlation of the hypothec of real estate built on a land plot burdened with a hypothec and the hypothec of the land plot itself. Part six of Article 6 of the Law of Ukraine «On Hypothec» establishes that «unfinished construction objects located on a land plot transferred for hypothec are considered the subject of a hypothec, regardless of who is the owner of the unfinished construction object». In the context of the subordination of the hypothec of real estate built on a land plot burdened with a hypothec to the hypothec of this land plot, such legal regulation, taking into account also the inconsistent judicial practice on this issue, does not provide adequate protection of the rights of the hypothec. At the same time, in judicial practice, a consensus has been reached that in order to ensure such succession, it is necessary to provide in the hypothec agreement that the hypothec will also extend to a building (structure) or an object of unfinished construction that will be constructed after the conclusion of the hypothec agreement. On the other hand, in the context of the succession of a hypothec of real estate built on a land plot burdened with a hypothec to a hypothec of this land plot, more reliable guarantees for the protection of the rights of the hypothec are provided by the legal regulation provided for in Part Five of Art. 5 of the Law of Ukraine «On Hypothec» (as amended by the Law of Ukraine dated 03.07.2018 No. 2478-VIII «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Resumption of Lending»), while such legal regulation will be applicable if as of 04.02.2019 (the date of entry into force of the provisions of the Law dated 03.07.2018 No. 2478-VIII) the hypothec under the hypothec agreement was not terminated, and the obligation secured by the hypothec was not fulfilled.

Key words: hypothec, real estate, land plot, mortgagor, hypothec, foreclosure on the subject of the hypothec.

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.9>

Національного університету «Одеська юридична академія»

Вашкович В.В., в свою чергу, за результатами аналізу судових справ приходила до висновків «про наявність проблематики в частині отримання волонтерами виплат належної їм одноразової грошової допомоги, а також статусу учасника бойових дій. Додатково зазначала, що такі волонтери мають право на оформлення статусу інваліда війни з відповідними виплатами та пільгами» [7, с. 98, 194].

Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Дробіної І.О. з питання правового забезпечення надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, в межах якого «був проведений історико-правовий аналіз цієї діяльності, правове регулювання волонтерських організацій та волонтерів щодо забезпечення надання допомоги Збройним Силам України та запропоновані шляхи удосконалення такого регулювання. Крім того, складовою правового статусу волонтерів визначено гарантії, які створюють умови для реального здійснення прав та виконання обов'язків у сфері волонтерства». [8, с. 14–15, 78–79].

Крім того, Дробіною І.О. наголошено про внесені до Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-V «Про волонтерську діяльність» зміни щодо «соціального захисту членів сімей загиблих волонтерів чи поранених волонтерів внаслідок контузії, травми або каліцтва, отриманих під час надання волонтерської допомоги в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів з забезпечення національної безпеки і оборони» та зазначено про роль Міністерства у справах ветеранів України в частині призначення одноразової грошової допомоги у перелічених випадках [8, с. 85, 121]. В свою чергу, порядок виплати такої допомоги в межах зазначеної наукової праці Дробіною О.І. детально не досліджувався.

Жука Л.О. «в ході дослідження політологічного виміру волонтерського руху в контексті антитерористичної операції в Україні також зазначала про наявність передбаченої законом матеріальної допомоги пораненим волонтерам та сім'ям загиблих волонтерів» [9, с. 71].

Мазій І.В., в свою чергу, «здійснила класифікацію гарантій волонтерської діяльності, розділивши їх на загальні («діяльність яких пов'язана з наданням волонтерської допомоги в соціальному напрямку») та спеціальні («діяльність яких пов'язана з наданням волонтерської допомоги в безпековому та оборонному напрямку»). До спеціальних гарантій, в свою чергу, відносила належні види одноразової грошової допомоги у випадках загибелі (смерті) або інвалідності волонтера» [10, с. 77].

Поряд з цим, Ольховський М.А. вважав, що «ст. 6 Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі або інвалідності волонтера внаслідок поранення, отриманого саме під час надання волонтерської допомоги в районі проведення АТО, бойових дій та збройних конфліктів є соціально несправедливою, покликаною виключно зекономити державні кошти й виокре-

мити цю категорію волонтерів. Всі добровольці повинні мати рівні права і обов'язки згідно з чинним законодавством, оскільки особи, задіяні, наприклад, у зоні техногенної катастрофи чи надзвичайної ситуації не менше ризикують життям і здоров'ям» [11, с. 153].

Також варто зазначити, що Панченко А.О. досліджувала «правове забезпечення волонтерської діяльності, в ході чого прийшла до висновків про недосконалість нормативно-правової бази у сфері регулювання волонтерської діяльності, а також щодо недостатнього опрацювання її правового забезпечення в спеціальній літературі, зокрема фрагментарного висвітлення проблем, відсутності єдності серед науковців щодо юридичної природи цього явища» [12].

Метою статті є дослідити особливості надання одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, а також запропонувати шляхи покращення стану справ щодо здійснення таких виплат.

Виклад основного матеріалу. Частиною першою статті 6 Закону України від 01 січня 2024 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» передбачено, що «у разі загибелі (смерті) волонтера під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів сім'ї загиблого (померлого), його батькам та утриманцям виплачується одноразова грошова допомога в розмірі 500 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб».

В свою чергу, відповідно до частини другої зазначеної статті, у разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого за аналогічних обставин, йому виплачується одноразова грошова допомога, розмір якої залежить від встановленої групи інвалідності, а саме: «у разі встановлення інвалідності I групи – 250 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб, у разі встановлення інвалідності II групи – 200 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб, у разі встановлення інвалідності III групи – 150

прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб». [3, 6].

Загалом, про наявність вказаних видів грошової допомоги вже зазначали такі українські вчені, як Блоха Я.Є., Дробіна О.І., Жужа Л.О., Мазій І.В..

Відповідно до статті 7 Закону України «Про державний бюджет України на 2025 рік» з 1 січня 2025 року прожитковий мінімум для працездатних осіб складає 3028 гривень. [13, 7].

Таким чином, станом на травень 2025 року, у разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва) за визначених обставин передбачені виплати на користь останнього у розмірі 454,2 тис. грн (III група інвалідності), 605,6 тис. грн (II група інвалідності) та 757,0 тис. грн (I група інвалідності відповідно), у разі його загибелі – виплата у розмірі 1 514,0 тис. грн на користь сім'ї загиблого (померлого), його батьків та утриманців.

Щодо порядку та умов виплат одноразової грошової допомоги зазначаємо.

Виходячи зі змісту частини третьої статті 6 Закону України від 01 січня 2024 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність», вказані види одноразової грошової допомоги виплачуються в порядку, на умовах та за рішенням органу, визначених Кабінетом Міністрів України. Відповідний орган приймає рішення «на підставі звернення набувачів цієї допомоги до нього, довідки судово-медичної експертизи про причини смерті або довідки про характер отриманих поранень в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також, у разі необхідності, свідчень керівника одного з підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів, органів державної влади, який перебуває безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів».

В свою чергу, постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 604 «Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів» (далі – Постанова № 604) затверджено «Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів» (далі – Порядок) [14, 1].

Поряд з цим, пунктом 3 Порядку визначено, що «одноразова грошова допомога призначається у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), якщо смерть/поранення волонтера настали під час надання волонтерської допомоги Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам під час дії особливого періоду, правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України».

Звертаємо увагу, що надання волонтерської допомоги саме Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам стало обов'язковою умовою для виплати зазна-

ченої одноразової грошової допомоги зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2023 року № 310 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604» [15]. До дати набуття чинності цією постановою (11 квітня 2024 року), на отримання вказаних видів одноразової грошової допомоги також мали право волонтери (члени їх сімей – у разі загибелі (смерті) останніх), смерть/поранення яких настали під час надання волонтерської допомоги громадянам, органам державної влади за визначених умов.

Виходячи з аналізу пунктів 6 та 7 Порядку, розуміємо, що для виплати одноразової грошової допомоги волонтером, якому встановлена інвалідність внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), або членами сім'ї, батьками та утриманцями загиблого (померлого) волонтера (їх законними представниками або уповноваженими особами) подаються відповідні письмові заяви згідно з додатками 1 або 2 разом з документами, що додаються до такої заяви.

Вказаний пакет документів подається до Міжвідомчої комісії з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій та виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера, яка утворена Міністерством у справах ветеранів України паперовій формі шляхом надсилання її засобами поштового зв'язку або через центр надання адміністративних послуг.

В свою чергу, у переліку документів, що додаються до таких письмових заяв, зазначені як необов'язкові (наприклад, «копія договору про провадження волонтерської діяльності або договору про надання волонтерської допомоги»), які подаються за наявності, так і обов'язкові, зокрема «свідчення командира (начальника) одного з підрозділів Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, який перебуває безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів, про надання волонтером волонтерської допомоги» (далі – Свідчення командира (начальника)).

Щодо Свідчення командира (начальника) вбачаємо певну проблематику та зазначаємо наступне.

Так, за інформацією Міністерства у справах ветеранів України, зразок такого документа відсутній. Разом з тим, при оформленні командиром військової частини (Збройних Сил України, Нацгвардії або іншого військового формування) свідчення (довідки) обов'язково зазначаються місце, дата та військове формування, якому надавалася волонтерська допомога [4].

Припускаємо, що відсутність єдиного визначеного зразка документа про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера, а також невизначеність процедури звернення для його отримання може призводити до нереалізації права на виплату одноразової грошової допомоги особами, що таке право набули.

Також погоджуємось з Вашкович В.В., яка в ході аналізу судових справ вбачала проблему у виплатах волонтерам належної їм одноразової грошової допомоги та [7, с. 98] та Панченко А.О. яка прийшла до висновків «про недосконалість нормативно-правової бази у сфері регулювання волонтерської діяльності, а також щодо недостатнього опрацювання її правового забезпечення в спеціальній літературі» [12].

В свою чергу, Інструкцією з діловодства у Збройних Силах України, затвердженою наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 31 січня 2024 року № 40 (із змінами) (далі – Інструкція з діловодства у ЗС України) встановлюються «загальні вимоги до документування управлінської інформації та організації роботи з документами, створеними в паперовій та електронній формі в Апараті Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральному штабі Збройних Сил України, командуваннях видів, родів військ (сил) Збройних Сил України, органах військового управління, штабах угруповань військ (сил), військових частинах (установах) Збройних Сил України (далі – військові частини, установи), включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік, зберігання і контроль за виконанням» [16, 1.1].

Отже вбачається, що підготовка такого документа як Свідчення командира (начальника), його реєстрація, облік, зберігання та, в подальшому, надання за запитом волонтеру або батькам та утриманцями загиблого (померлого) волонтера (їх законним представникам або уповноваженим особам) повинно відповідати вимогам Інструкції з діловодства у ЗС України.

В свою чергу, види документів, що створюються у Збройних Силах України, визначені пунктом 2.1.6 Інструкції з діловодства у ЗС України. Такого документа як «Свідчення (командира, начальника)» вказаним переліком не передбачено.

Постає питання щодо документального оформлення такого Свідчення командира (начальника), щодо чого зазначаємо наступне.

Пунктом 2.1.1 Інструкції з діловодства у ЗС України визначено, що «підставою для створення документів у військовій частині (установі) є необхідність у засвідченні наявності та змісту управлінських дій, передача, зберігання і використання інформації протягом визначеного часу».

Вбачається, що саме потреба у зберіганні і подальшому використанні інформації про смерть (загибель)/поранення волонтера з метою подальшого отримання одноразової грошової допомоги особами, що мають на це право, може слугувати підставою створення відповідного документа у військовій частині.

Щодо форми Свідчення командира (начальника) вважаємо, що такі відомості не можуть бути надані у формі довідки, оскільки відповідно до пункту 2.8.4 Інструкції з діловодства у ЗС України, довідки видаються працівникам Збройних Сил України, особам, звільненим із військової служби, членам їх сімей. Вказаний перелік є виключним.

У зв'язку з чим, приходимо до висновку, що у зв'язку з відсутністю затвердженого зразка Свідчення командира (начальника), таке свідчення створюється у довільній формі за видом документа «службовий лист» з обов'язковим зазначенням:

- «обов'язкових реквізитів документа, а саме найменування військової частини – автора документа, дату, реєстраційний індекс, заголовок до тексту, текст, підпис (пункт 2.1.8 Інструкції з діловодства);
- місця, дати та військового формування, якому надавалась волонтерська допомога (відомості з листа Міністерства у справах ветеранів України від 09 травня 2025 року № 9728/1.3/3.1-25)» [16].

Крім того, на нашу думку в реквізиті тексту такого документа обов'язково повинні бути відображені фактичні обставини отримання поранення (контузії, травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомості, які дозволяють однозначно його ідентифікувати.

Разом з тим вбачається, що командир військової частини (підрозділу), відображаючи вищезазначені відомості у своїй свідченні, повинен оперувати достовірними, документально підтвердженими даними з посиланням на відповідні підстави, не допускаючи викривлення її змісту.

Для вирішення цього питання пропонуємо наступний механізм.

Пунктом другим наказу Міністерства оборони України від 05 лютого 2024 року № 80/нм у новій редакції викладено Інструкцію з ведення Історичного

формуляра, Історичної довідки та Журналу бойових дій, затверджену наказом Міністерства оборони України від 06 жовтня 2020 року № 363 [17, 2].

Пунктом 2 розділу IV цієї Інструкції визначено, що «ведення Журналу бойових дій здійснюється у довільній формі на підставі оперативних директив, бойових наказів, розпоряджень, зведень, бойових донесень, тощо, а також усних розпоряджень старших начальників і командирів» [17].

Виходячи з вимог пункту 2 розділу IV зазначеної Інструкції, пропонується:

- «зобов'язати командирів військових частин, в районах відповідальності яких волонтером отримано поранення (контузію, травму або каліцтво) або загинув (помер) волонтер, забезпечити внесення до журналу бойових дій військових частин інформації про місця, дати та військові формування, яким надавалась волонтерська допомога, фактичні обставини отримання поранення (контузії, травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомості, які дозволяють однозначно його ідентифікувати;
- зобов'язати командирів військових частин на підставі внесених записів до журналу бойових дій надавати, за запитом волонтерів або батьків та утриманців загиблих (померлих) волонтерів (їх законних представників або уповноважених осіб), Свідчення командира (начальника) з дотриманням вищенаведених вимог.
- довести такі вимоги до окремих військових частин» [17].

Вказані заходи, на нашу думку, забезпечать можливість отримання Свідчення командира (начальника) особами, які мають право на отримання одноразової грошової допомоги у зв'язку з загибеллю (смертю) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги у визначених районах.

Висновки. Пунктом 6 Закону України від 01 січня 2024 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» та постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 604 передбачені виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам у визначених районах.

За період з лютого 2022 року по листопад 2024 року постраждало (поранено або вбито) як мінімум 50 гуманітарних працівників, але поряд з цим з 2022 року та станом на 09 травня

2025 року міжвідомчою комісією Міністерства у справах ветеранів прийнято лише 10 рішень про призначення та виплату одноразової грошової допомоги на загальну суму 11 531,90 тис грн.

Вбачаємо наявність певних бюрократичних складнощів в ході оформлення та призначення вказаних видів одноразової грошової допомоги, що може бути пов'язано, в тому числі, з невизначеністю процедури отримання обов'язкового документа – свідчення командира (начальника) одного з підрозділів Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів про надання волонтером волонтерської допомоги, зокрема відсутністю єдиного зразка та обов'язку у відповідних командирів (начальників) надавати такий документ.

За результатами системного аналізу вимог Інструкції з діловодства у ЗС України, наказу Міністерства оборони України від 05 лютого 2024 року № 80/нм та відомостей Міністерства у справах ветеранів України, викладених у листі від 09 травня 2025 року № 9728/1.3/3.1-25, нами пропонується зобов'язати відповідних командирів (начальників) вносити до журналу бойових дій військової частини визначений перелік відомостей щодо поранення (контузії, травми, каліцтва) або смерті (загибелі) волонтера та, на їх підставі, надавати відповідні свідчення особам, які мають право на отримання передбачених видів одноразової грошової допомоги з зазначенням обов'язкових реквізитів та відомостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міністерство закордонних справ України. Заява МЗС України з нагоди Всесвітнього дня гуманітарної допомоги. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-z-nagodi-vsesvitnogo-dnya-gumanitarnoyi-dopomogi> (дата звернення: 25.05.2025).
2. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. 2024. 27 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-01/2024-12-31%20HCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf (дата звернення: 25.05.2025).
3. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 25.05.2025).
4. Лист Мінветеранів : від 09.05.2025 № 9728/1.3/3.1-25.
5. Blokha Y. Worldview principles of volunteering in Ukraine during the war. Philosophical horizons. 2023. No. 47. P. 80–88. URL: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578> (date of access: 24.06.2025).
6. Борецька Н. П., Крапівіна Г. О., Марченко І. Ф. Досягнення стабільності розвитку соціуму в глобальних змінах (на прикладі волонтерства). International science journal of management, economics & finance. 2024. T. 3, № 5. С. 29–36. URL: <https://doi.org/10.46299/j.isjmf.20240305.04> (дата звернення: 24.06.2025).
7. Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 220 с.
8. Дробіна І. О. Правове забезпечення надання волонтерської допомоги Збройним Силам України : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київ, 2025. 220 с.
9. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті антитерористичної операції в Україні: політогічний вимір : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Запоріжжя, 2016. 153 с.
10. Мазій І. В. Державне регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні щодо посилення обороноздатності Держави : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.05. Хмельницький, 2019. 251 с.
11. Ольховський М. А. Адміністративно-правовий статус та організація діяльності волонтерських організацій в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 203 с.
12. Panchenko A. Volunteer activity as one of the forms of charity activity in Ukraine. Uzhhorod National university herald. Series: law. 2024. Vol. 2, no. 84. P. 113–117. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.14> (date of access: 24.06.2025).
13. Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
14. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях : Постанова Каб. Міністрів України від 19.08.2015 № 604 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015-p#Text> (дата звернення: 25.05.2025).
15. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604 : Постанова Каб. Міністрів України від 07.04.2023 № 310. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310-2023-p#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
16. Про затвердження Інструкції з діловодства у Збройних Силах України : Наказ Головнокомандувача ЗС України від 31.01.2024 № 40 : станом на 23 верес. 2024 р.
17. Про внесення змін до Інструкції з ведення Історичного формуляра, Історичної довідки та Журналу бойових дій : Наказ М-ва оборони України від 05.02.2024 № 80/нм.

Павленко Микола Вадимович

Деякі особливості виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України

У статті досліджується питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам у визначених районах.

Встановлено, що вказані виплати передбачені пунктом 6 Закону України від 01 січня 2024 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» та постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 604 та частково досліджувались такими українськими вченими, як Блоха Я.Є., Дробіна О.І., Жужа Л.О., Мазій І.В...

Зазначено, що не зважаючи на те, що за період з лютого 2022 року по листопад 2024 року постраждало (поранено або вбито) як мінімум 50 гуманітарних працівників, поряд з цим з 2022 року та станом на 09 травня 2025 року міжвідомчою комісією Міністерства у справах ветеранів прийнято лише 10 рішень про призначення та виплату одноразової грошової допомоги на загальну суму 11 531,90 тис грн.

Висловлена думка, що вказане є наслідком бюрократичних складнощів в ході оформлення та призначення вказаних видів одноразової грошової допомоги, що може бути пов'язано, в тому числі, з невизначеністю процедури отримання обов'язкового документа – свідчення командира (начальника) одного з підрозділів Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів про надання волонтером волонтерської допомоги, зокрема відсутністю єдиного зразка та обов'язку у відповідних командирів (начальників) надавати такий документ.

Зазначено, що щодо вказаної проблематики виплат волонтерам належної їм одноразової грошової допомоги за результатами аналізу судових справ зазначала Вашкович В.В., а, в свою чергу, Панченко А.О. приходила до висновків про недосконалість нормативно-правової бази у сфері регулювання волонтерської діяльності.

За результатами системного аналізу вимог Інструкції з діловодства у ЗС України, наказу Міністерства оборони України від 05 лютого 2024 року № 80/нм та відомостей Міністерства у справах ветеранів України, викладених у листі від 09 травня 2025 року № 9728/1.3/3.1-25, нами пропонується зобов'язати відповідних командирів (начальників) вносити до журналу бойових дій військової частини визначений перелік відомостей щодо поранення (контузії, травми, каліцтва) або смерті (загибелі) волонтера та, на їх підставі, надавати відповідні свідчення особам, які мають право на отримання передбачених видів одноразової грошової допомоги з зазначенням обов'язкових реквізитів та відомостей.

Ключові слова: Збройні Сили України, волонтери, волонтерська діяльність, одноразова грошова допомога, свідчення командира, Міністерство у справах ветеранів України, військова агресія Російської Федерації проти України.

Pavlenko Mykola

Certain features of one-time financial assistance payments in case of death or disability of a volunteer in connection with the russian federation's military aggression against Ukraine

This article examines the issue of one-time financial assistance payments in case of death or disability of a volunteer resulting from wounds (concussion, injury, or mutilation) sustained while providing volunteer aid to the Armed Forces, other military formations, and law enforcement agencies in designated areas.

It has been established that such payments are provided for in Section 6 of the Law of Ukraine dated January 1, 2024 No. 3236-VI "On Volunteer Activities" and Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 19, 2015 No. 604, and have been partially studied by Ukrainian scholars such as Blokha Ya.Ye., Drobina O.I., Zhuzha L.O., Mazii I.V.

It is noted that despite the fact that at least 50 humanitarian workers were affected (wounded or killed) during the period from February 2022 to November 2024, the interdepartmental commission of the Ministry of Veterans Affairs has made only 10 decisions on the assignment and payment of one-time financial assistance totaling 11,531.90 thousand UAH from 2022 to May 9, 2025.

The opinion is expressed that this situation results from bureaucratic difficulties in processing and assigning these types of one-time financial assistance, which may be related, among other things, to the uncertainty of the procedure for obtaining a mandatory document – a certificate from the commander (chief) of one of the units of the Armed Forces, other military formations, or law enforcement agencies confirming the volunteer's provision of volunteer assistance, particularly the absence of a unified template and obligation for the respective commanders (chiefs) to provide such documentation.

It is noted that regarding this issue of paying volunteers their due one-time financial assistance, Vashkovych V.V. highlighted problems based on analysis of court cases, while Panchenko A.O. concluded that the regulatory framework governing volunteer activities is imperfect.

Based on a systematic analysis of the requirements of the Documentation Management Instructions in the Armed Forces of Ukraine, Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated February 5, 2024 No. 80/nm, and information from the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine outlined in letter dated May 9, 2025 No. 9728/1.3/3.1-25, we propose to obligate the respective commanders (chiefs) to enter a specified list of information regarding the wounding (concussion, injury, mutilation) or death of a volunteer into the combat log of the military unit and, based on this information, to provide appropriate certificates to persons entitled to receive the specified types of one-time financial assistance, indicating mandatory details and information.

Key words: Armed Forces of Ukraine, volunteers, volunteer activities, one-time financial assistance, commander's certificate, Ministry of Veterans Affairs of Ukraine, Russian Federation's military aggression against Ukraine.

УДК 347.214.2:347.136

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.10>

Перейман В'ячеслав Юрійович,

здобувач вищої освіти

Міжнародного гуманітарного університету

ORCID ID: 0009-0001-3574-7062

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ МАЙНОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО ТА ДОГОВОРІВ ЩОДО РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО

Постановка проблеми. Питання захисту прав інвесторів є вкрай актуальним в Україні, особливо в період воєнного стану та необхідності стимулювання економіки в кризових умовах. Актуальність теоретичних та процедурних питань реєстрації майнових прав на нерухоме майно підтверджується неодноразовими рекомендаціями та роз'ясненнями, що надаються органами, пов'язаними із здійсненням реєстрації та будівельною сферою, а також кількістю звернень за роз'ясненнями до практикуючих юристів як девелоперами, так й інвесторами будівництва.

Таким чином, вважаємо актуальним для наукового осягнення цивільно-правових відносин в сфері здійснення та розпорядження майновими правами на нерухоме майно, а **метою** даного дослідження є визначення особливостей правового регулювання та практики правозастосування в сфері реєстрації майнових прав на нерухоме майно та договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні прогалини та невирішені питання у цивільному, господарському та адміністративному законодавстві та юридичній практиці щодо процедур здійснення державної реєстрації майнових прав на нерухоме майно та договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно та наслідків порушення законодавчих вимог зумовлюють актуальність наукових досліджень у даному напрямку. Проблематиці правового регулювання особливостей державної реєстрації майнових прав на нерухоме майно та договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно присвячені нещодавні роботи таких дослідників як О. Бунякіна, В. Малютяк, А. Мельник, І. Непом'ящая, В. Павлова, Д. Спесівцев, Г. Трипульський. Однак, аналіз вищезазначених досліджень лише підтверджує актуальність питань проблематики теми та появу значного коли-

питань теоретичного та практичного характеру, які залишаються нагальними для осмислення або набувають додаткової актуальності в умовах зміни законодавства та формування нової правозастосовчої практики.

Виклад основного матеріалу. Правова природа державної реєстрації є досить неоднорідною, що неодноразово відмічалось в юридичній літературі [5, с.49; 18, с.107], а методологічні та процедурні моменти державної реєстрації регулюються широким колом юридичних норм, що застосовуються в різних сферах суспільного життя.

Під державною реєстрацією (пізньолат. *registratio* – внесення до списку, переліку) в юридичній науці розуміють письмовий запис або фіксацію іншим чином фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об'єктів з метою їх державного обліку та контролю, засвідчення дійсності і надання їм законного (легітимного) статусу [3, с. 162]. Державна реєстрація також розглядається як засвідчення факту появи, зміни чи припинення суб'єкта права шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру та здійснення державного обліку і контролю за законністю вищевказаних дій [12, с. 200].

І. Спасибо-Фатєєва виділяє наступні об'єкти державної реєстрації:

- право на об'єкт (наприклад, право власності та інші речові права, право інтелектуальної власності);
- сам об'єкт-майно (автомобіль, судно), цінні папери, майнове право (наприклад, право на частку в статутному капіталі);
- інші неоднорідні об'єкти, що підлягають державній реєстрації, такі як застава; рішення власника про припинення юридичної особи; вихід з ТОВ [13].

Ю. Фетько зазначає, що державній реєстрації за чинним законодавством підлягають юридичні особи незалежно від організаційно-правової

форми, форми власності та підпорядкування, їхня символіка (у випадках, передбачених законом), громадські формування, що не мають статусу юридичної особи, та фізичні особи – підприємці; акти цивільного стану; речові права на нерухоме майно та їх обтяження; рухоме майно та його обтяження; друковані засоби масової інформації [18, с. 107].

Слід відзначити, що будь-який перелік об'єктів державної реєстрації не є вичерпним, а враховуючи вищезазначене можна виділити наступні види об'єктів державної реєстрації:

- одноосібні та колективні суб'єкти права зі спеціальним статусом (наприклад, господарчі суб'єкти, суб'єкти-платники єдиного податку тощо);
- об'єкти матеріального світу з особливим призначенням або соціальною значущістю їх використання (наприклад, лікарські або транспортні засоби);
- юридичні факти (наприклад, акти цивільного стану);
- права суб'єктів та їх обтяження (наприклад, право власності на нерухоме майно або права інтелектуальної власності);
- інші об'єкти, державна реєстрація яких або прав на які, передбачена законодавством.

Слід також відрізнити обов'язок державної реєстрації та можливість такої реєстрації, адже в законодавстві зустрічаємо норми щодо обов'язковості державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності як передумови законного здійснення підприємницької діяльності. В той же час суб'єкт права може мати право на державну реєстрацію певного об'єкта з метою надання додаткового захисту права на даний об'єкт, недопущення перепон у здійсненні прав на такий об'єкт, полегшення доказування тощо. До таких випадків належить реєстрація шлюбу, адже не існує жодних обов'язків державної реєстрації сімейних відносин, а проживання однією сім'єю може бути свідомо незареєстрованим в органах реєстрації цивільного стану.

Враховуючи той факт, що для здійснення державної реєстрації необхідні відповідні дії державних органів, державна реєстрація може розглядатися як юридичний факт або як процедура здійснення дій державного реєстратора як суб'єкта публічної влади. В. Джафарова вважає, що слід відмежовувати юридичний факт державної реєстрації речового права від процедури державної реєстрації, адже у першому випадку виникають приватноправові відносини, у другому – публічно-правові, що в свою чергу зумовлює різницю

при визначенні методів правового регулювання та у випадку встановлення судової юрисдикції, зокрема цивільної або адміністративної [7].

Серед функцій державної реєстрації можна виділити наступні: державна засвідчує право, державна реєстрація породжує право (є підставою його набуття), державна реєстрація підтверджує право [13].

Майновими правами називають права, які відрізняються від права власності, які залежать від майна і передбачають хоча б одну із правомочностей власника, тобто право володіння, користування та розпорядження, а також право вимоги. Державна реєстрація майнових прав на нерухоме майно є невід'ємним атрибутом сучасної правової системи України, оскільки саме вона покликана забезпечувати юридичну визначеність щодо об'єктів, які будуються, захист прав інвесторів будівництва та стабільність ринку нерухомості. Як відзначає В. Малютяк, система державної реєстрації прав відіграє ключову роль у розвитку економіки та суспільства, сприяючи залученню інвестицій, забезпеченню кредитування під заставу нерухомості та правовому регулюванню обороту нерухомого майна. Крім того, в Україні питання державної реєстрації прав на нерухоме майно набуває особливої актуальності в умовах реформування правової системи, європейської інтеграції та діджиталізації адміністративних процесів [9, с. 125].

Згідно законодавства державній реєстрації підлягають такі речові права на нерухоме майно: право власності, а також право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання на майбутній об'єкт нерухомості; спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості.

Також, державній реєстрації підлягають речові права на нерухоме майно, що є похідними від права власності, а саме: право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншою капітальною спорудою (їх окремою частиною), що виникає на підставі договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх

окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки; право довірчої власності на отриманий в управління об'єкт нерухомого майна, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості; інші речові права відповідно до закону.

Загальним принципом державної реєстрації майнових прав є внесення інформації до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно виключно на підставі та в порядку, визначених Законом про реєстрацію прав [9, с. 127].

Слід відзначити, що зміни законодавства в сфері реєстрації прав на нерухоме майно свідчать про зміну підходу до визначення ролі державної реєстрації прав від застарілої пострадянської суто адміністративної до спрямованості на захист прав та інтересів інвесторів та їх правонаступників.

Важливим в даному контексті є прийняття та впровадження положень щодо реєстрації спеціальних майнових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому. Механізм реєстрації спеціальних майнових прав є важливим аспектом захисту прав на об'єкти нерухомості, що створюються в майбутньому. Для практичної реалізації положень постанови КМУ від 13 червня 2023 року № 596 «Деякі питання виконання вимог Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», Порядку поширення дії Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», змін, що були внесені до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» у реєстрі будівельної діяльності запрацював новий розділ «Спеціальне майнове право». До нього вносять дані про майбутні об'єкти нерухомості згідно вимог Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть побудовані в майбутньому». Як зазначає В. Джафарова, відтепер кожен користувач системи може перевірити майбутні об'єкти нерухомості, об'єкти незавершеного будівництва та отримати всю інформацію про них, в тому числі про наявність права на виконання будівельних робіт, проектної документації на будівництво, містобудівних умов та обмежень [8, с. 428], що безумовно свідчить про додатковий рівень захисту прав та інтересів інвесторів будівництва та дає можливість вчасно та ефективно реагувати на спроби порушення їх прав та зловживань, що суперечать інтересам майбутніх власників нерухомого майна.

Г. Трипільський визначає гарантії, передбачені Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 № 2518-IX, як заходи охорони таких прав, що направлені на попередження необхідності застосування судового захисту прав інвесторів, хоча механізм охорони та захисту таких прав є єдиним правовим полем та направлений на створення дієвих можливостей реалізації своїх прав, як для інвесторів так і для забудовників, в кінцевому варіанті за для створення прозорого ринку нерухомості [17, с. 106].

Міністерство юстиції України підтверджує значимість державної реєстрації спеціальних майнових прав на об'єкти незавершеного будівництва та майбутні об'єкти нерухомості для захисту вкладів інвесторів у нове житло, уникнення можливих шахрайських схем і створення бази доброчесних забудовників [2].

В. Павлова визначає наступний перелік умов державної реєстрації спеціального майнового права на подільний об'єкт незавершеного будівництва, яка проводиться вперше:

- умова одночасної державної реєстрації спеціального майнового права на всі майбутні об'єкти нерухомості, які є складовими частинами такого подільного об'єкта незавершеного будівництва;
- умова одночасної державної реєстрації обтяження гарантійної частки, умови, визначені пунктами 1–5, 7 частини першої статті 27-2 Закону № 1952-IV;
- наявність у складі об'єкта незавершеного будівництва майбутніх об'єктів нерухомості [6].

Слід відзначити що початкова реєстрація можлива лише після внесення/створення/отримання визначених документів у Єдиній державній електронній системі у сфері будівництва (ЄДЕССБ): отримання технічних умов; отримання містобудівних умов та обмежень; внесення завдання на проектування; внесення проектної документації з ідентифікаторами; несення експертного звіту; затвердження проектної документації; отримання документа, що дає право на виконання будівельних робіт; отримання рішення щодо адреси на кожен будівлю та складові частини в разі подільності об'єкта.

В контексті реєстрації майнових прав на нерухоме майно важливо також відмітити наступні обов'язкові юридичні факти реєстрації (етапи внесення інформації до ЄДЕССБ):

- реєстрація договору про організацію та фінансування будівництва (за наявності), в якому визначено частку девелопера та замовника будівництва на майбутні об'єкти;

- реєстрація гарантійної частки;
- формування заяви про реєстрацію спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості;
- державна реєстрація спеціального майнового права в ДРРП [6].

Значення державної реєстрації майнових прав на нерухоме майно може також розкриватися через оборотоздатність та відчужуваність окремого об'єкта майнових прав. Так, відповідно до ст.2 Закону «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» неподільний об'єкт незавершеного будівництва може перебувати у цивільному обороті лише за умови державної реєстрації права власності або спеціального майнового права, або обтяження на користь особи, яка сплатила частково ціну такого об'єкта, у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [8].

Як відзначає Д. Спесівцев, реєстрація за інвестором спеціального майнового права його надає йому право вільного відчуження такого права, адже в такому сенсі не може бути перешкод із боку замовника (девелопера) будівництва, оскільки останній не бере участі в процесі розпорядження відповідним правом. Якщо ж таке право зареєстроване, однак не забезпечене повним виконанням інвестором своїх обов'язків, зокрема й щодо фінансування будівництва, то у відповідних правовідносинах інвестор перебуває одночасно в статусі боржника і кредитора, тому його заміна (відповідно до статті 520 ЦК України) потребує погодження кредитора. Водночас останнє, на думку автора, лише підкреслюватиме зобов'язально-правову природу спеціального майнового права і, відповідно, унеможливлуватиме його захист речово-правовими способами, характерними для захисту права власності [14, с.100].

Окремо слід відзначити особливості посвідчення договорів в сфері обігу майнових прав на нерухоме майно. Для цілей даного дослідження свідомо визначено нотаріальне посвідчення договорів щодо відчуження майнових прав на нерухоме майно як форму їх реєстрації з метою комплексного дослідження меж державного впливу на приватноправові відносини в даній сфері як з метою забезпечення додаткового захисту прав суб'єктів даних відносин, так і з метою контролю та недопущення правопорушень і зловживань правом, що шкодять суспільним інтересам.

Положення договорів між забудовником та інвестором завжди були предметом невдоволення, адже зазвичай забудовник пропонував

покупцю схвалено саме забудовником редакцію договору. Відтак в договорах на відчуження майнових прав, наслідком укладення яких є придбання об'єкта нерухомості в будинку, що будується, встановлювались всі можливі права та захищались інтереси забудовника, в той же час майже не передбачалась відповідальність забудовника за вчинені ним порушення умов договору та в мінімальному обсязі визначались права покупця. За умови виникнення спірних питань між забудовником та покупцем, у останнього майже не залишалось засобів впливу на забудовника, наявність яких забезпечував би договір [16].

Законом «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» було внесено ряд змін з питань суті та форми договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно, зокрема, положення закону визначають два способи «передачі» спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості:

- договори відчуження (купівля-продаж, міна, дарування тощо);
- відступлення прав за договором купівлі-продажу [15].

Покупець за договором купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості, який сплатив частково ціну майбутнього об'єкта нерухомості та на користь якого зареєстровано обтяження речових прав, має право відступити свої права за таким договором іншій особі (особам), а такий договір підлягає нотаріальному посвідченню.

Слід також відзначити, що спеціальне майнове право на майбутні об'єкти нерухомості, зареєстроване за декількома особами, зумовлює необхідність визначення частки кожної з них у неподільному об'єкті незавершеного будівництва шляхом укладення договору, що підлягає нотаріальному посвідченню.

В контексті визначення особливостей реєстрації майнових прав на нерухоме майно слід відзначити, що з 24 лютого 2022 року відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно здійснюється з урахуванням особливостей, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 року № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» [6]. Метою запровадження змін стало забезпечення безперервності процесу та захист інформації (зокрема щодо персональних даних власників або користу-

вачів нерухомого майна) в умовах воєнного стану. Положеннями вищезазначеної постанови також було визначено нові правила державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на підставі договорів, посвідчених нотаріусом під час воєнного стану.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що зміни в правовому регулюванні реєстрації майнових прав на нерухоме

майно свідчать про зміну підходу до визначення ролі державної реєстрації прав від застарілої пострадянської суто адміністративної до спрямованості на захист прав та інтересів інвесторів та їх правонаступників. Обов'язок нотаріального посвідчення договорів щодо розпорядження відповідними майновими правами також свідчить про формування практики впорядкування даної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алгоритми реєстрації спеціального майнового права на об'єкти незавершеного будівництва: роз'яснення. URL: <https://ualaw.org/algorithmu-reestracziyi-speczialnogo-majnovogo-prava-na-obyekty-nezavershenogo-budivnytstva-rozysnennya/>
2. Алгоритми реєстрації спеціального майнового права на об'єкти незавершеного будівництва або майбутні об'єкти нерухомості. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/algorithmi-reestratsii-spetsialnogo-majnovogo-prava-na-obekti-nezavershenogo-budivnitstva-abo-maybutni-obekti-neruhomosti>
3. Апанасюк О. Г. Державна реєстрація фізичних осіб-підприємців: мета та завдання. Право і безпека. 2006. № 5'1. С. 111–113.
4. Болгар О.В. Сутність державної реєстрації як форми публічного адміністрування. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. №5. С. 336–340.
5. Гудима М. Правова природа державної реєстрації як юридичного факту в механізмі динаміки речових прав. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право. 2020. № 1(45). С.45–51.
6. Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>
7. Джафарова В. Правова природа та особливості державної реєстрації речових прав. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 2. С. 31–37.
8. Дзюма В. Основні аспекти гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні : матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.). С. 425–429.
9. Малютяк В. Правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Наукові записки. Серія: Право 2024. № 16. С. 124–128.
10. Павлова В. Особливості державної реєстрації спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості. Часопис цивілістики. 2023. №48. С.42–47.
11. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>
12. Солонар А.В. Деякі аспекти визначення поняття «державна реєстрація». Міжнародно-правове забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студ. юридичного фак-ту (м. Суми, 25 травня 2013 р.). С. 199–201.
13. Спасибо-Фатєєва І. Державна реєстрація як юридичний факт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Pres_Spasibo_Fateeva.pdf
14. Слесівцев Д. С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 2. С. 99–102.
15. Ткаченко А. Схеми продажу майнових прав на майбутню нерухомість за новим законодавством. Протокол. URL: https://protocol.ua/ua/shemi_prodagu_maynovih_prav_na_maybutnyu_neruhomist_za_novim_zakonodavstvom_1/
16. Топор І. Особливості договору купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/215956_osoblivost-dogovoru-kupvi-prodazhu-maybutnogo-obkta-nerukhomost
17. Тріпільський Г.Я. Перспективи захисту та охорони прав інвесторів житлової нерухомості: судові та позасудові засоби. Науковий вісник Ужгородського Національного університету. 2021. Серія ПРАВО. Вип. 66. С. 103–107.
18. Фетько Ю.Б. Правова природа та сутність державної реєстрації. Київський часопис права. 2022 (2). с. 106–110.

Переїман В'ячеслав Юрійович

Особливості державної реєстрації майнових прав на нерухоме майно та договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно

Статтю присвячено визначенню особливостей правового регулювання та практики правозастосування в сфері реєстрації майнових прав на нерухоме майно та договорів щодо розпорядження майновими правами на нерухоме майно.

Відмічено, що слід відрізняти обов'язок державної реєстрації та можливість такої реєстрації. Враховуючи той факт, що для здійснення державної реєстрації необхідні відповідні дії державних органів, державна реєстрація може розглядатися як юридичний факт або як процедура здійснення дій державного реєстратора як суб'єкта публічної влади.

Визначено особливості посвідчення договорів в сфері обігу майнових прав на нерухоме майно. Для цілей даного дослідження свідомо визначено нотаріальне посвідчення договорів щодо відчуження майнових прав на нерухоме майно як форму їх реєстрації з метою комплексного дослідження меж державного впливу на приватноправові відносини в даній сфері як з метою забезпечення додаткового захисту прав суб'єктів даних відносин, так і з метою контролю та недопущення правопорушень і зловживань правом, що шкодять суспільним інтересам. Визначено, що спеціальне майнове право на майбутні об'єкти нерухомості, зареєстроване за декількома особами, зумовлює необхідність визначення частки кожної з них у неподільному об'єкті незавершеного будівництва шляхом укладенням договору, що підлягає нотаріальному посвідченню.

Зроблено висновок, що значення державної реєстрації майнових прав на нерухоме майно може також розкриватися через оборотоздатність та відчужуваність окремого об'єкта майнових прав.

Зроблено висновок, що зміни в правовому регулюванні реєстрації майнових прав на нерухоме майно свідчать про зміну підходу до визначення ролі державної реєстрації прав від застарілої пострадянської суто адміністративної до спрямованості на захист прав та інтересів інвесторів та їх правонаступників. Обов'язок нотаріального посвідчення договорів щодо розпорядження відповідними майновими правами також свідчить про формування практики впорядкування даної сфери.

Ключові слова: майнові права, нерухоме майно, реєстрація, спеціальне майнове право, воєнний стан, інвестиційні договори.

Pereyman V'iacheslav

Peculiarities of state registration of property rights to real estate and agreements on the disposal of property rights to real estate

The article is devoted to determining the features of legal regulation and law enforcement practice in the field of registration of property rights to real estate and agreements on the disposal of property rights to real estate.

It is noted that it is necessary to distinguish between the obligation of state registration and the possibility of such registration. It was taken into account the fact that state registration requires appropriate actions by state bodies, state registration can be considered as a legal fact or as a procedure for the implementation of actions by the state registrar as a subject of public authority.

The features of certification of agreements in the field of circulation of property rights to real estate are determined. For the purposes of this study, notarization of contracts for the alienation of property rights to real estate was deliberately determined as a form of their registration in order to comprehensively study the limits of state influence on private law relations in this area both to ensure additional protection of the rights of the subjects of these relations, and to control and prevent offenses and abuses of law that harm public interests. It was determined that a special property right to future real estate objects, registered under several persons, necessitates the determination of the share of each of them in an indivisible object of unfinished construction by concluding an agreement subject to notarization.

It is concluded that the importance of state registration of property rights to real estate can also be revealed through the turnover and alienability of a separate object of property rights.

It was concluded that changes in the legal regulation of registration of property rights to real estate indicate a change in the approach to determining the role of state registration of rights from the outdated post-Soviet purely administrative to a focus on protecting the rights and interests of investors and their successors. The obligation to notarize agreements regarding the disposal of relevant property rights also indicates the formation of a practice of streamlining this area.

Key words: property rights, real estate, registration, special property law, martial law, investment contracts.

ПОРІВНЯЛЬНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.5;346.3

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.11>

Богданова Валерія Володимирівна,

аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

ORCID: 0009-0002-1956-7632

ФОРС-МАЖОР ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. У контексті сучасної глобальної нестабільності, обумовленої ескалацією збройних конфліктів, пандемічними загрозами, економічними турбуленціями та кліматичними трансформаціями, проблема кваліфікації та застосування форс-мажорних обставин набуває особливої теоретичної та практичної значущості. Розмаїття правових підходів, що сформувалися в правових системах іноземних держав, зумовлює неоднорідність у тлумаченні критеріїв непередбачуваності, невідворотності та непереборності таких обставин, а також у визначенні їх юридичних наслідків для виконання договірних зобов'язань. Ускладнення виникає передусім у сфері міжнародного приватного права, де сторони контракту нерідко походять із різних правових сімей з відмінними доктринальними та практичними підходами до форс-мажору. За таких умов відсутність уніфікованого розуміння форс-мажору породжує ризики правової невизначеності, суперечливого судового тлумачення та нерівномірного розподілу договірних ризиків. Отже, виникає об'єктивна потреба у системному науковому дослідженні ключових аспектів тлумачення та застосування форс-мажорних положень у правових системах іноземних держав з метою виявлення спільних рис, ідентифікації концептуальних розбіжностей з українським законодавством з метою обґрунтування перспектив гармонізації правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями тлумачення форс-мажорних обставин у контексті міжнародних правових актів активно займалися низка провідних науковців і практиків, зокрема К. Кесседжян, А. Венеціано, Г.Б. Прадо,

Дж. Перілло, Дж. Бакхаус та інші. Зокрема, Кетрін Касседжян у своїх працях аналізує застосування положень про форс-мажор у рамках Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), акцентуючи увагу на судовій практиці та еволюції підходів до тлумачення статті 79. Габрієла Б. Прадо розкриває гнучкість Принципів УНІДРУА у тлумаченні перешкод до виконання зобов'язань. Джозеф М. Перілло, один із провідних американських дослідників контрактного права, у своїх роботах аналізує співвідношення між форс-мажором, доктриною frustration та положеннями CISG, пропонуючи глибокий аналіз судової практики США.

Постановка завдання. З огляду на відсутність уніфікованого підходу до тлумачення форс-мажорних обставин у правових системах різних держав, виникає необхідність у комплексному аналізі нормативних підходів до визначення сутності форс-мажору, його ознак, правових наслідків та меж застосування. Особливу роль відіграє аналіз положень міжнародних актів, зокрема Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) та Принципів УНІДРУА, їх порівняння з українськими нормами задля подальшого запозичення позитивного досвіду іноземних держав у цій царині та гармонізації українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. На увагу заслуговують положення Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods ("CISG")) в аспекті тлумачення форс-мажор-

Відповідно до статті 8:108 Принципів європейського договірної права (PECL) питання форс-мажору врегульовано в статті, яка має назву “Impediment beyond Control” (Перешкода поза контролем), Сторона звільняється від відповідальності за невиконання, якщо доведе, що невиконання пов’язане із перешкодою, яка знаходиться поза її контролем, і таку перешкоду обґрунтовано не можна було передбачити під час укладення контракту, або уникнути чи подолати перешкоду, чи її наслідки. Якщо перешкода існує лише тимчасово, звільнення від відповідальності, передбачене цією статтею, діє лише на період, протягом якого перешкода існує. Однак, якщо затримка є такою, що становить суттєве невиконання, кредитор може діяти відповідно [6]. Наведене трактування обставин, які можуть слугувати підставою для звільнення від договірної відповідальності кореспондуються із підходами, закріпленими у Конвенції Організації Об’єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (CISG) та Принципах УНІДРУА.

Окрім іншого, згідно з усіма розглянутими міжнародними актами, сторона зобов’язана проінформувати іншу сторону про існування перешкоди та її наслідки для виконання договору.

Проаналізувавши вищезазначені міжнародні акти, можна узагальнити їх трактування та особливості, належні правовому інституту звільнення від договірної відповідальності внаслідок настання форс-мажорних обставин. По-перше, наявність перешкоди для належного виконання зобов’язання. Всі перелічені вище акти оперують терміном «перешкода» за відсутності чіткого визначення вказаної дефініції. Йоганнес Хайлу Тессема зазначає, що «перешкоди – це ситуації, які призводять до повної неможливості виконання умов договору. Отже, щоб звільнити сторону від обов’язку дотримання принципу *pacta sunt servanda* на підставі форс-мажору, виконання має бути абсолютно неможливим» [7].

Досліджуючи питання неможливості виконання, Річард Бакхаус зазначає, що «деякі зобов’язання залишаються фізично неможливими для виконання, однак технічний прогрес дозволяє реалізовувати те, що раніше вважалося неможливим. З урахуванням економічних ресурсів, часу та технічних засобів, об’єктивна неможливість має дуже вузьке застосування. Втім, як свідчить приклад банкрутства, йдеться не про об’єктивну, а про суб’єктивну оцінку неможливості. Необхідно з’ясувати, чи здатен конкретний боржник вико-

нати зобов’язання. Але навіть така неможливість охоплює лише випадки «істинної неможливості». Коментар до статті 8:108 PECL обмежує її застосування лише тими ситуаціями, де перешкода фактично унеможливує виконання, і прямо виключає надмірну обтяжливість виконання» [8]. Тобто, думку Р. Бакхауса, врахуванню підлягає не тільки об’єктивна неможливість виконання зобов’язання а й вирішальним є рівень спроможності конкретного боржника.

По-друге, така перешкода має бути поза контролем особи, яка не може виконати зобов’язання, тобто виникає за відсутності вини боржника, та відповідно, не спричинена діями або бездіяльністю сторони.

По-третє, перешкода має бути непередбачуваною та невідворотною. Непередбачуваність містить у собі об’єктивний критерій, за якого при нормальному, за звичних умов, виконанні умов договору, особа не могла спроектувати виникнення такої перешкоди на момент укладання договору. Невідворотність, у свою чергу, свідчить про неможливість відвернення стороною, ані самої перешкоди, ані її наслідків для зобов’язальних правовідносин.

По-четверте, у Принципах УНІДРУА, Конвенції CISG та PECL закріплено, що сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов’язань внаслідок форс-мажору лише за умови своєчасного (протягом розумного строку) повідомлення контрагента про настання перешкоди. У випадку порушення цього обов’язку сторона, яка не виконала повідомлення, по суті, позбавляється права посилається на наявність форс-мажорних обставин як умови звільнення від відповідальності за неналежне/невиконання своїх зобов’язань.

З огляду на сукупність ознак, притаманних правовому механізму звільнення від договірної відповідальності, можна обґрунтовано стверджувати про наявність фундаментальних подібностей у підходах міжнародного та українського законодавства до регламентації наслідків дії надзвичайних і непереборних обставин. Такими подібностями є: наявність зовнішнього об’єктивного чинника, його непередбачуваність, невідконтрольність стороні зобов’язання та причинно-наслідковий зв’язок між цією обставиною та невиконанням зобов’язання. Водночас, визначальною розбіжністю між відповідним національним і міжнародним підходом є критерій «абсолютної неможливості виконання», що чітко простежується у змісті міжнародних правових актів, зокрема статті 79

Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), статті 8:108 Принципів європейського договірної права (PECL), а також статті 23 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA).

Під «абсолютною неможливістю» у зазначених джерелах розуміється повна, об'єктивна та фактична неможливість виконання зобов'язання, яка не допускає існування альтернативних способів реалізації зобов'язання – навіть із додатковими витратами, часовими витратами або за зміни умов виконання зобов'язання.

Окрім теоретичного аналізу, варто звернутись до практичного аспекту, а саме тлумачення категорії абсолютної неможливості виконання зобов'язання у практиці арбітражних судів в контексті застосування статті 79 Конвенції Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG).

Так, в одному з рішень було використано формулювання, згідно з яким «перешкода» має бути «некерованим ризиком або абсолютно винятковою подією, такою, зокрема, як форс-мажор» (Справа CLOUT № 166 Арбітражний суд Торгово-промислової палати м. Гамбург, Німеччина, 21 березня та 21 червня 1996 року). Вищий земельний суд м. Гамбург, Німеччина, 4 липня 1997 року, Торговий суд м. Хасселт, Бельгія, 2 травня 1995 року, у справі 277 вказує на те, що продавець може бути звільнений від відповідальності за непоставку товару лише у випадку, якщо відповідний товар більше не був доступний на ринку; висновки цивільного суду м. Монца, Італія, 14 січня 1993 року у справі CLOUT № 54 свідчать про те, що звільнення від відповідальності за статтею 79 Конвенції вимагає дотримання стандарту, подібного до «неможливості виконання». Ще один суд виснував про те, що відсутність засобів для запобігання або виявлення невідповідності товару може становити достатню «перешкоду» для звільнення продавця відповідно до статті 79 (Справа CLOUT № 271 (Федеральний суд Німеччини (Bundesgerichtshof), 24 березня 1999 року). За змістом рішення Арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті Болгарії, від 24 квітня 1996 року вказувало, що заборона на експорт, запроваджена державою продавця, може бути визнана «перешкодою» у розумінні статті 79 для продавця, який не поставив повну кількість товару; однак суд відмовив у звільненні, оскільки така перешкода була передбачуваною на момент укладення договору [9].

Таким чином, абсолютність неможливості виконання виступає центральним критерієм для кваліфікації події як «перешкоди», що звільняє сторону від відповідальності. Арбітражна правозастосовна практика свідчить, що не будь-яке утруднення чи економічна невигода відповідає цьому стандарту – необхідно довести, що виконання стало об'єктивно нездійсненним за всіма обставинами, незалежно від волі сторони. Ознака абсолютності – це межа, яка відділяє звичайний комерційний ризик від «перешкоди»: лише ті події, які впливають на саму здатність сторони виконати зобов'язання, можуть слугувати підставою для звільнення від відповідальності.

Висновки. Дослідження правозастосування та доктринального тлумачення інституту звільнення від договірної відповідальності внаслідок настання форс-мажорних обставин є надзвичайно важливим як з теоретичного, так і з практичного погляду. Таке дослідження дозволяє не лише глибше осмислити механізми дії форс-мажору в контексті міжнародного комерційного обігу, а й сприяє формуванню ефективних правових інструментів адаптації договірних зобов'язань до надзвичайних та непередбачуваних умов.

Міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та Принципи Європейського договірної права (PECL), формують уніфіковані підходи до регламентації форс-мажору. Вони пропонують чотири ключові критерії – наявність перешкоди, її непередбачуваність, неконтрольованість та неможливість уникнення, – що слугують основою для визначення меж застосування інституту звільнення від відповідальності. Вказані акти не лише сприяють гармонізації договірної права, а й формують загальні стандарти правозастосування, які можуть бути використані як модель для удосконалення національного законодавства.

В арбітражній практиці зарубіжних країн, поняття «перешкоди» трактується вузько і фактично зводиться до абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Така неможливість характеризується: 1) об'єктивністю (виконання неможливе в принципі, незалежно від волі сторони); 2) непередбачуваністю та непереборністю причин; 3) унеможливленням виконання у будь-який спосіб, навіть альтернативний. У цьому підході чітко простежується концептуальне розмежування між перешкодами комерційного характеру (наприклад, збитковість виконання) та

фактичною неможливістю реалізувати договірне зобов'язання

На відміну від уніфікованих міжнародних підходів, українське законодавство не оперує категоріями «абсолютної» неможливості виконання зобов'язання. Відповідно до статей 607 та 617 Цивільного кодексу України, звільнення від відповідальності допускається при наявності обставин, що об'єктивно унеможливають виконання (форс-мажор або випадок), однак законодавець не встановлює критеріїв «ступеня» неможливості. Це відкриває шлях для довільного тлумачення – від технічної неможливості до економічної нецільності – залежно від судової практики. Крім

того, в українському правозастосуванні досі бракує уніфікованого підходу до того, чи має неможливість бути остаточною, тимчасовою, об'єктивною чи лише суб'єктивною. У деяких рішеннях суди визнають навіть ускладнення виконання (затримки, зміни ринку, девальвацію) як підставу для звільнення, що було б неможливо в практиці застосування арбітражних судів іноземних держав. Таким чином, зарубіжний підхід зосереджений на суворій «абсолютності» неможливості як межі відповідальності, тоді як українське право досі не визначає системну класифікацію цієї категорії, що ускладнює правозастосування і створює прогалини в прогнозованості договірної ризику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11 квітня 1980 р. *Офіційна інтернет-сторінка Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003.
2. Кесседжіан, К. Конкуруючі підходи до форс-мажору та надмірних труднощів. *Міжнародний огляд права та економіки*. 2005. Т. 25, № 3. С. 415–433. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0144818806000081>.
3. Лау С., Ляо Т. Форс-мажор: новий аналіз після локального впровадження Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG). Hong Kong International Arbitration Centre (HKIAC). 2022. URL: <https://hkiac.org/content/force-majeure-new-analysis-post-local-enactment-united-nations-convention-contracts>
4. Міжнародний інститут уніфікації приватного права (UNIDROIT), «Принципи міжнародних комерційних договорів», 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>.
5. Прадо Г. Б. Принципи УНІДРУА з міжнародних комерційних контрактів і пандемія COVID-19. Есе, конкурс UNIDROIT, 2021. URL: <https://www.unidroit.org/english/news/2021/210224-covid19-essay-competition/gabriella-boger-prado.pdf>.
6. Принципи європейського договірної права (PECL). Глава 8: Невиконання та загальні положення щодо засобів захисту. *LawAnalytics*. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/nonperformance>
7. Тессема Й. Х. Форс-мажор та доктрина frustration за Принципами УНІДРУА, CISG, PECL та Ефіопським правом продажу: порівняльний аналіз. *Journal of Law, Policy and Globalization*. 2017. Т. 58. С. 1–20. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/234650983.pdf>
8. Бакгаус Р. Межі обов'язку виконання зобов'язань у Принципах європейського договірної права. *Електронний журнал порівняльного права*. 2004. Т. 8, № 1. URL: <https://studylib.net/doc/8489078/-electronic-journal-of-comparative-law>.
9. Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL), Добірка судової практики щодо Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), видання 2016 року, с. 394–405. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/cisg_digest_2016.pdf

Богданова Валерія Володимирівна

Форс-мажор як підстава звільнення від відповідальності: міжнародні стандарти та національні підходи

У статті здійснено комплексне дослідження підходів до тлумачення форс-мажорних обставин у праві іноземних держав крізь призму сучасних викликів міжнародного договірної права. З урахуванням пандемій, військових дій, економічних криз та глобальних змін клімату акцент зроблено на необхідності гармонізації правозастосовної практики щодо звільнення сторін від відповідальності за невиконання зобов'язань. Особливу увагу приділено аналізу уніфікованих міжнародних джерел права – Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), Принципів УНІДРУА (UNIDROIT) та Принципів європейського договірної права (PECL) – які закріплюють чотири основні критерії форс-мажору: наявність перешкоди, її непередбачуваність, неконтрольованість та неможливість уникнення. У статті проаналізовано тлумачення поняття “перешкоди” у сенсі статті 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) як форми абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Автор наголошує, що міжнародна практика визначає “перешкоду” як виключну, непередбачувану та об'єктивно непереборну подію, яка унеможливає виконання незалежно від волі сторони. Водночас українське право не містить чіткої типології неможливості виконання (абсолютної, відносної, тимчасової) і не встановлює критеріїв для її юридичної оцінки, що створює прогалини у правовій визначеності. Проведено порівняльний аналіз, який висвітлює суворість міжнародного стандарту на тлі гнучкої, але менш передбачуваної української доктрини. Обґрунтовано важливість використання міжнародних правових актів як інструмента для тлумачення та доповнення національного законодавства, особливо в умовах правової невизначеності або відсутності прямого нормативного регулювання.

Ключові слова: форс-мажор, зобов'язання, відповідальність, CISG, Принципи УНІДРУА, PECL, перешкода, непередбачуваність, правозастосування, порівняльне право, національне законодавство.

Bohdanova Valeriia

Force majeure as a basis for exemption from liability: international standards and national approaches

The article provides a comprehensive analysis of how force majeure is interpreted in the legal systems of various foreign jurisdictions, focusing on the evolving challenges of international contract law. Against the backdrop of global crises such as pandemics, armed conflicts, economic disruptions, and climate change, particular emphasis is placed on the necessity to harmonize the legal frameworks applied to the exemption of parties from liability due to non-performance. Special attention is paid to key international instruments – the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), the UNIDROIT Principles, and the Principles of European Contract Law (PECL) – which define four essential elements of force majeure: the presence of an impediment, its unforeseeability, its uncontrollability, and the impossibility of avoidance. The article explores the interpretation of “impediment” in Article 79 CISG, emphasizing its character as an instance of absolute impossibility of performance. It demonstrates that international practice views such impediments as exceptional, unforeseeable, and objectively insurmountable events that make performance impossible regardless of the party’s conduct or intent. In contrast, Ukrainian law lacks a developed typology of impossibility – it does not distinguish between absolute, relative, or temporary impossibility, nor does it clearly define the legal criteria for such assessment, which creates inconsistencies and legal uncertainty in domestic judicial practice. The comparative analysis reveals the relative rigidity and conceptual clarity of the international standard vis-à-vis the more flexible but less predictable Ukrainian approach. Finally, the study underscores the importance of drawing on international instruments to interpret and complement national legislation, especially where the domestic legal system lacks specific regulation or coherent doctrine concerning force majeure and liability exemptions.

Key words: force majeure, obligations, liability, CISG, UNIDROIT Principles, PECL, impediment, unforeseeability, legal application, comparative law, national legislation.

УДК 347.72:347.736:341.231.14(477)(100)
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.12>

Бурма Сергій Костянтинович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0000-0002-8682-542X

Жвавець Вадим Васильович,

аспірант кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0009-0002-9368-9849

ОКРЕМІ ДУМКИ СУДДІВ У СПРАВАХ ЩОДО КОРПОРАТИВНОЇ ПРОЗОРОСТІ ТА БЕНЕФІЦІАРНОГО ВОЛОДІННЯ: УКРАЇНЬСЬКА ПРАКТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ОРІЄНТИРИ

Актуальність. У сучасних умовах трансформації корпоративного права та зростаючих вимог до прозорості структури власності в Україні особливої ваги набуває інститут бенефіціарного володіння. Посилення контролю за фінансовими потоками, необхідність гармонізації національного законодавства з правом ЄС та вимогами FATF вимагають нового підходу до тлумачення й застосування правових норм, що регламентують корпоративну відповідальність.

На цьому тлі окремі думки суддів у справах про корпоративну прозорість виступають не лише проявом внутрішньосудової незгоди, а й індикатором появи альтернативної юридичної логіки, зорієнтованої на матеріальний зміст правовідносин, а не на їхню формальну оболонку. З огляду на те, що офіційна судова практика не завжди спроможна оперативно адаптуватися до складності корпоративних конфігурацій, суддівська незгода стає механізмом академічного і практичного переосмислення базових категорій відповідальності, контролю та власності.

Дослідження окремих думок як потенційного джерела доктринального оновлення особливо актуальне в контексті зростання кількості спорів щодо зловживання корпоративною структурою, номінального володіння та фіктивних транзакцій. Наявність аналогічних концепцій у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), вищих судів Великої Британії та США дозволяє простежити загальну тенденцію розвитку приватного права у напрямі субстантивного підходу. Отже, аналіз вітчизняної судової практики крізь призму

окремих думок суддів є важливим кроком до формування єдиної та внутрішньо узгодженої доктрини корпоративної прозорості в українському праві.

Постановка проблеми. Сучасне приватне право стикається з дедалі складнішими викликами, пов'язаними з фіктивним володінням, номінальним управлінням активами та розмиттям корпоративної відповідальності. Інститут бенефіціарного володіння відіграє ключову роль у протидії цим явищам, однак його правова природа, критерії доведення та вплив на корпоративні права залишаються предметом дискусій. У цьому контексті особливу увагу привертають судові справи, у яких фігурує бенефіціарна структура власності, а також поява окремих думок суддів, що нерідко демонструють альтернативні підходи до оцінки прозорості, контролю та добросовісності в корпоративних правовідносинах.

Попри те, що в українській правовій традиції інститут окремої думки судді ще не має глибоко усталеного впливу на правотворення, у низці резонансних справ його застосування свідчить про прагнення зберегти правовий плюралізм і зафіксувати потенційно інноваційні підходи, які можуть стати основою подальшої еволюції правозастосування.

Стан дослідження теми. Питання корпоративної прозорості та бенефіціарного володіння посідають важливе місце в сучасній цивілістичній і господарсько-правовій науці. У вітчизняному правовому просторі цій тематичі приділено значну увагу в працях таких науковців, як О. О. Бригінець,

В. В. Володимиров, О. В. Гарагонич, А. С. Довгерт, В. М. Кравчук, Р. А. Майданик, Р. Б. Сабодаш, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка, В. С. Щербина та інші. Їхні дослідження охоплюють як нормативну природу бенефіціарного володіння, так і проблематику встановлення реального контролю в корпоративних структурах.

У зарубіжній доктрині проблеми прозорості, контролю та обмеження корпоративної автономії досліджувалися в працях таких авторів, як Ерік П. М. Вермелен, Генрі Гансман, Лука Енрікес, Рейнієр Краакман, які розглядали концепції бенефіціарного володіння, «зняття корпоративної вуалі» (англ. *piercing the corporate veil*) та фідучіарних обов'язків у контексті англо-американської та континентальної моделей права. Їхні праці сприяли становленню теоретичних підходів до розмежування формального володіння й фактичного контролю над юридичними особами.

Водночас інститут окремої думки судді поки що не здобув належної уваги в межах вітчизняної правової науки. Науковий інтерес здебільшого обмежується загальнотеоретичними питаннями плюралізму правової аргументації, ролі меншості в судових органах та впливу таких думок на розвиток правової доктрини. Проте конкретний зв'язок між окремими думками суддів і розвитком підходів до визначення правової природи бенефіціарного володіння, а також формуванням судової практики у справах, пов'язаних із корпоративною прозорістю, досі не став об'єктом системного аналізу.

Метою статті є з'ясування ролі окремих думок суддів як маркерів альтернативного підходу до визначення правової сутності бенефіціарного володіння, а також як інструменту критики та реформатування практики у справах, пов'язаних із корпоративною прозорістю.

Виклад основного матеріалу. У сучасному цивільному праві інститут бенефіціарного володіння набув нового значення в умовах трансформації корпоративного управління, глобалізації бізнесу та зростання вимог до прозорості структури власності [1, р. 11]. Це явище є реакцією на практики зловживання корпоративною формою – зокрема номінальне (титульне) володіння, приховане управління, зниження податкового навантаження, виведення активів та уникнення відповідальності.

В юридичній науці спостерігається зростаючий інтерес до концепцій «зняття корпоративної вуалі» (англ. *piercing the corporate veil*), бенефіціарного володіння (англ. *beneficial ownership*) і фідучіар-

них обов'язків (англ. *fiduciary responsibility*), які дають змогу оцінювати не лише формальний статус особи (тут і далі підкреслено нами. – С.Б., В.Ж.) як учасника або акціонера, а й її фактичну роль у корпоративному управлінні. Сутність доктрини «зняття корпоративної вуалі» полягає в тому, щоб у виняткових випадках вийти за межі формального сприйняття юридичної особи як відокремленого суб'єкта та покласти відповідальність на фактичного контролера.

У Великій Британії переломною стала справа *Prest v Petrodel Resources Ltd and others* (UKSC, [2013] UKSC 34), у якій Верховний суд сформулював чітке розмежування між випадками «приховування» (англ. *concealment*) та «ухилення» (англ. *evasion*), окресливши надзвичайно вузькі межі застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі». Суд відмовив у трансфері активів компаній лише на тій підставі, що особа повністю їх контролює; натомість вирішальним стало встановлення факту, що ці активи є предметом трасту й належать їй бенефіціарно [2].

Українське право поки що не сформувало системної доктрини бенефіціарного володіння в приватноправовому контексті. Законодавство – на рівні положень Цивільного та Податкового кодексів України, законів України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» і «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», а також спеціальних актів фінансового контролю (зокрема, Положення про структуру власності, затвердженого наказом Мінфіну № 163 від 19.03.2021 р.) – містить низку норм щодо розкриття структури власності, однак не встановлює чіткої процедури доведення бенефіціарного контролю як підстави для суб'єктивного чи процесуального захисту.

У зв'язку з цим особливу увагу слід приділити судовій практиці, де окремі думки суддів – як в Україні, так і в зарубіжних юрисдикціях – виступають каталізаторами доктринального оновлення та індикаторами альтернативного правового мислення, орієнтованого на сутнісний аналіз реальних відносин контролю, довіри й відповідальності.

Подальший аналіз демонструє, як окремі думки суддів формують контури нової юридичної логіки у справах, пов'язаних із корпоративною прозорістю, бенефіціарним володінням та межами застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі».

У цьому контексті особливого значення набуває практика Верховного Суду, в якій окремі думки суддів постають не лише як прояв плюралізму тлумачень, а й як інструмент переосмислення формалізованих підходів до корпоративної відповідальності, юрисдикційної належності та автономії юридичної особи. Зосереджуючись на сутнісному змісті правовідносин контролю та володіння, такі позиції відкривають перспективи доктринальної еволюції у відповідних галузях права.

Нижче розглянуто ключові приклади з практики Великої Палати та касаційних судів у складі Верховного Суду, де окремі думки прямо або опосередковано стосуються таких питань: бенефіціарне володіння, «зняття корпоративної вуалі», процесуальний статус контролюючих осіб і межі відокремленості юридичної особи.

Окремі думки як прояв альтернативної юридичної логіки

Корпоративна відповідальність у банківській сфері: справа № 916/3724/21 (2024)

У справі щодо стягнення понад 95 млн грн шкоди, завданої колишньою заступницею голови правління банку внаслідок фінансових операцій без економічного сенсу, Касаційний господарський суд сформулював домінуючу позицію про відмову в позові через сплив позовної давності. Водночас судді С. В. Бакуліна, Г. О. Вронська, О. Р. Кібенко та О. О. Мамалуй у своїй окремій думці виклали концептуально іншу модель. Вони обґрунтували, що у разі, коли позов подається Фондом гарантування вкладів після ліквідації банку, позовна давність має обчислюватися з моменту початку процедури ліквідації, а не з моменту вчинення правочинів, якими завдано шкоду [3].

Особливого значення набуває акцент на фідучіарних (довірчих) обов'язках посадових осіб банку не лише перед самою юридичною особою, а й перед кредиторами – цей підхід частково перегукується з доктриною фідучіарних обов'язків у США та Великій Британії. Автори окремої думки, спираючись на логіку «зняття корпоративної вуалі», запропонували розглядати дії посадової особи як механізм свідомого виведення активів, що потребує не формального, а матеріального аналізу правосуб'єктності.

Ця окрема думка фіксує зсув від традиційної концепції відповідальності керівника виключно перед компанією до моделі, що враховує інтереси кредиторів як потенційних потерпілих. Такий підхід – з урахуванням доктрини *alter ego* (ототожнення юридичної особи та її учасників) – фактично

формує підґрунтя для перегляду меж юридичної особи у банківських правовідносинах.

Межі сквіз-ауту та корпоративна відповідальність: справа № 910/8714/18 (2025)

Спір між міноритарним акціонером і групою компаній Metinvest стосувався питання справедливої компенсації в процедурі примусового викупу акцій. Основне рішення суду поклало солідарну відповідальність не лише на компанію-заявника вимоги (Barlenco Ltd), а й на афілійовану компанію та фізичну особу – кінцевого бенефіціарного власника.

Судді Н. М. Губенко, І. Д. Кондратова та В. І. Студенець у своїй окремій думці заперечили правомірність такого підходу, вказавши на штучне розширення меж корпоративної відповідальності без доведення недобросовісності або використання корпоративної структури з метою шахрайства. Вони наголосили, що обраний судом шлях є хибною аналогією з деліктом, тоді як правовідносини мають кондикційний характер (пов'язаний із вимогою про повернення безпідставно набутого майна) [4].

Окрема думка сформувала методологічно чітку межу між обґрунтованим «зняттям корпоративної вуалі» та її надмірним застосуванням. Вона закладає підґрунтя для розмежування процедурної відповідальності в сквіз-ауті та класичних зобов'язань із відшкодування шкоди.

Інститут похідного позову у національному контексті: справи № 522/22473/15-ц (2023) та № 910/19274/23 (2025)

У справі № 522/22473/15-ц Велика Палата Верховного Суду розглядала питання допустимості звернення учасника товариства з обмеженою відповідальністю до суду в інтересах самого товариства з метою оскарження правочинів, укладених без його відома. Більшість суддів дотрималися формального підходу, виходячи з принципу незалежності юридичної особи.

Водночас судді І. В. Ткач і К. М. Пільков висловили позицію, що за умов повного контролю над товариством (ототожнення товариства та єдиного його учасника) та за відсутності конкуруючих інтересів учасник має бути процесуально легітимованим діяти в інтересах товариства. Вони послалися на рішення ЄСПЛ у справі *Albert та інші проти Угорщини*, № 5294/14, у якому визнано правомірність звернення акціонера в інтересах юридичної особи за умов фактичної ідентичності сторін [5].

У справі № 910/19274/23, що стосувалася звернення єдиного учасника ТОВ до суду з вимогою визнати недійсними правочини директора,

ситуація була аналогічною: судова більшість відмовила, пославшись на недотримання формальної юрисдикції.

Водночас восьмеро суддів Великої Палати (І. В. Ткач, К. М. Пільков, Ж. М. Єленіна, О. В. Кривенда, С. О. Погрібний, О. В. Ступак, О. С. Ткачук, Н. В. Шевцова) виклали альтернативну позицію [6]. Вони довели, що за умов повного володіння товариством (особа є єдиним учасником товариства з часткою у статутному капіталі 100 % або учасником, який володіє значною часткою, що дозволяє ухвалювати рішення без урахування голосів інших учасників) і фактичного «паралічу» товариства (наприклад, коли директор перевищує повноваження або саботує інтереси компанії) учасник має право на пряме звернення до суду з позовом про визнання правочину недійсним.

У такому разі воля та інтереси учасника повністю збігаються з волею й інтересами самого товариства, а відмова у доступі до правосуддя робить це право ілюзорним. Таке обґрунтування, спираючись на практику ЄСПЛ, наближається до розширеного розуміння похідного позову (англ. *derivative suit*) – позову в інтересах компанії без спеціального законодавчого регулювання.

Рішення у цих справах демонструють еволюцію національної концепції інституту похідного позову [7], яка виходить за межі традиційного корпоративного формалізму (обмеження лише вимогами про відшкодування шкоди). Як наслідок, окремі думки суддів зосереджуються на реальних наслідках корпоративного контролю, а не обмежуються формальними аспектами представництва, що наближує українське право до концепції ефективного захисту економічного інтересу юридичної особи.

Захист міноритаріїв і еволюція фідучіарних обов'язків: справа № 917/542/22 (2024)

У справі № 917/542/22 предметом розгляду стало оскарження міноритарними акціонерами розміру компенсації за акції, викуплені в процедурі примусового викупу (англ. *squeeze-out*) відповідно до статті 65-2 Закону України «Про акціонерні товариства» (у редакції від 01.01.2019 року). Позивачі стверджували, що встановлена вартість акцій була штучно занижена, оскільки визначалася виключно на підставі формального висновку оцінювача, без урахування ринкової вартості контрольного пакета та економічного становища материнської компанії Ferrexpo plc.

Верховний Суд скасував рішення попередніх інстанцій, направивши справу на новий розгляд. Суддя О. Р. Кібенко висловила окрему думку [8],

у якій запропонувала застосувати доктрину «зняття корпоративної вуалі» і прямо визначити розмір доплати за акції відповідно до вартості материнської компанії, акції якої торгуються на Лондонській фондовій біржі. На думку судді, Ferrexpo plc як фактичний бенефіціар та координатор сквіз-ауту діяла у згоді з емітентом (ПрАТ «Полтавський ГЗК») з метою зменшення компенсацій міноритаріям, що є зловживанням контролем.

Суддя О. Р. Кібенко сформулювала низку концептуальних положень, що резонують із сучасною доктриною добросовісного корпоративного управління та матеріального підходу до оцінки шкоди міноритаріям. Зокрема, вона вказала на неприпустимість виключно формального підходу до захисту прав міноритарних акціонерів, наголосивши: «під час проведення сквіз-ауту ціна має бути не лише ринковою, а й справедливою, оскільки у особи без її волі та бажання вилучають майно, яким вона володіла на праві власності і не планувала його відчужувати» [8, п. 6].

У контексті обов'язку контролюючого акціонера діяти добросовісно щодо інших акціонерів суддя зазначила, що «права міноритарного акціонера на отримання справедливої ціни за акції можуть бути порушені емітентом та власником домінуючого контрольного пакета акцій узгодженими, спільними, неправомірними діями таких осіб, які, фактично, діяли як одна особа» [8, п. 13]. Така поведінка, на її думку, обґрунтовує застосування доктрини «підняття корпоративної завіси» (теж саме, що «зняття корпоративної вуалі») та визнання емітента й контролера єдиним суб'єктом відповідальності перед міноритаріями.

Особливої уваги заслуговує позиція щодо методу оцінки: на думку судді, вартість акцій має визначатися з урахуванням повного пакета (100 %), без застосування «контрольних знижок», як це передбачено Національним стандартом № 3 та методикою комплексної оцінки [8, п. 15]. Натомість застосування «розрахункового співвідношення між справедливою вартістю акцій Ferrexpo plc та ПрАТ «Полтавський ГЗК», на якому ґрунтувалися суди нижчих інстанцій, вважається не лише методологічно помилковим, а й таким, що порушує баланс інтересів сторін [8, п. 20].

Таким чином, окрема думка судді О. Р. Кібенко демонструє спробу переосмислення традиційного формалізму в справах про сквіз-аут і вказує на необхідність утвердження в українській правозастосовній практиці підходу, що поєднує корпоративну автономію з матеріальною справедливістю та принципом добросовісності контролера.

Зазначена окрема думка порушує питання доктринального переформулювання меж корпоративної автономії в контексті фідучіарного обов'язку контролера до міноритаріїв. Вона закладає основу для визнання концепції фідучіарних обов'язків не лише у відносинах між керівником і компанією, а й між домінуючим акціонером та іншими власниками. Запропонований підхід зміщує фокус із формальної правосуб'єктності на функціональну відповідальність у випадках корпоративної координації дій, що призводять до економічної шкоди меншості.

«Зняття корпоративної вуалі» в США, Великій Британії та практиці ЄСПЛ: порівняльний підхід

Порівняльно-правовий аналіз демонструє, що в англосаксонській та європейській правових традиціях концепція «зняття корпоративної вуалі» визнається винятковою правовою доктриною, яка застосовується лише у виняткових випадках задля захисту матеріальної справедливості, коли формальна ізоляція юридичної особи використовується для ухилення від відповідальності або обходу правових зобов'язань. Аналогічного підходу дотримується і FATF, яка у своїх Рекомендаціях [9] підкреслює необхідність ідентифікації кінцевого бенефіціарного власника як засобу запобігання зловживанню корпоративною структурою з метою легалізації доходів або уникнення контролю.

У США підходи варіюються залежно від юрисдикції, проте сформовано два основні вектори: 1) доктрина *alter ego* – одна з форм «зняття корпоративної вуалі» (аналог корпоративної оболонки до контролюючої особи), яка застосовується тоді, коли юридичну особу використовують не автономно, а як інструмент фізичної особи (альтер еґо власника) для особистої вигоди без належного корпоративного оформлення; 2) фактор недостатньої капіталізації – як у справі *Walkovszky v. Carlton* (N.Y. 1966) [10], суди вимагають довести, що юридична особа була створена й функціонувала з очевидною неспроможністю покривати зобов'язання, а контролюючий власник зловживав цією формою з метою ухилення від відповідальності перед третіми особами.

Разом з тим, у справі *United States v. Bestfoods* (1998) Верховний суд США встановив [11], що відповідальність материнської компанії може наставати не лише за умов «зняття корпоративної вуалі», а й безпосередньо – у випадку, коли вона прямо керувала шкідливою діяльністю дочірньої компанії. Таким чином, американська модель визнає як пряму, так і похідну відповідальність – залежно від ступеня участі контролера юридичної особи в операційній діяльності.

У Великій Британії підхід до «зняття корпоративної вуалі» є значно стриманішим. У справі *Petrodel Resources Ltd and others* ([2013] UKSC 34) Верховний суд Великої Британії чітко обмежив можливість ігнорування окремої правосуб'єктності (англ. *separate legal personality*) юридичної особи – і, відповідно, «зняття корпоративної вуалі» – лише випадками ухилення від виконання існуючого зобов'язання (*evasion*), на відміну від випадків простого приховування контролю (*concealment*). Суд провів принципове розмежування між ситуаціями, коли бенефіціарний власник використовує компанію для управління майном, не маючи на меті ухилитися від зобов'язань чи обійти закон (як довірений власник), і випадками, коли компанія створена для обходу закону чи уникнення відповідальності – тоді можливе «зняття корпоративної вуалі».

Таким чином, правова система Великої Британії визнає, що повна корпоративна залежність юридичної особи чи контроль над нею самі по собі не є підставою для «зняття корпоративної вуалі»; наполягає на необхідності доведення зловживання формою або використання закону з неправомірною метою (англ. *abuse of rights*); орієнтується на мінімізацію втручання в принцип незалежності юридичної особи.

У практиці ЄСПЛ питання «зняття корпоративної вуалі» розглядається крізь призму захисту прав людини та забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Так, у справі *Agrotexim та інші проти Греції*, № 14807/89 [12], Суд визнав неприпустимим звернення акціонерів до ЄСПЛ, оскільки юридична особа (компанія) зберігала здатність захищати свої права через ліквідатора. ЄСПЛ наголосив, що «зняття корпоративної вуалі» можливе лише тоді, коли компанія фактично втратила здатність діяти, а контролери позбавлені можливості реалізувати свої права іншим чином.

Натомість у справі *Albert та інші проти Угорщини*, № 5294/14 [13], Суд визнав прийнятним звернення контролера від імені компанії у разі повного ототожнення компанії з її учасником – за умов одноосібного володіння та відсутності незалежної корпоративної волі. Формального «зняття корпоративної вуалі» при цьому не здійснювалося, однак матеріальний контроль визнавався вирішальним чинником.

У цьому контексті ЄСПЛ виходить не з корпоративної, а з функціональної логіки: вирішальне значення має реальний контроль, здатність впливати на управління та ефективність засобів доступу до правового захисту, а не лише формальна структура власності компанії чи статус юридичної особи.

Аналіз американської та британської практики демонструє, що для застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі» необхідне суворе доведення зловживання юридичною формою. Контроль над компанією чи формальний статус бенефіціара самі по собі не є достатніми підставами.

Натомість практика ЄСПЛ пропонує м'якішу, функціонально орієнтовану модель, зосереджену на забезпеченні ефективного судового захисту, охороні прав заявників у випадках корпоративної залежності та наявності фактичного контролю.

Для розвитку української доктрини оптимальним є поєднання британської концептуальної чіткості у дотриманні меж корпоративної автономії та європейської чутливості до ефективності захисту прав.

«Зняття корпоративної вуалі»: український контекст

Сформовані у практиці Верховного Суду окремі думки демонструють поступову трансформацію підходів до розуміння корпоративної автономії. Хоча загальна судова практика все ще тяжіє до формального тлумачення меж правосуб'єктності юридичної особи, суддівські позиції у вищенаведених справах відкривають простір для формування матеріального, функціонально орієнтованого підходу.

Ці позиції: апелюють до реального економічного контролю як чинника для подолання формальної обмеженості корпоративної оболонки; обґрунтовують необхідність визнання процесуальної легітимації учасника товариства в інтересах компанії (навіть без похідного позову у формальному вигляді); визнають можливість покладення відповідальності на контролюючих осіб у разі координації дій емітента та бенефіціара всупереч інтересам міноритаріїв; порушують питання рівності доступу до правосуддя і необхідності відступу від суворой процесуальної ізоляції юридичних осіб.

При цьому важливо, що ці концептуальні зрушення розвиваються не на рівні законодавчої реформи, а в межах окремих думок суддів, тобто в межах альтернативної суддівської логіки, яка ще не трансформувалася в обов'язкову для правозастосування позицію.

У світлі порівняння з правом США, Великої Британії та практикою ЄСПЛ перспективним виглядає гібридний підхід, орієнтований на: впровадження похідного позову від імені товариства (англ. *derivative suit*) як окремої форми реалізації корпоративної правосуб'єктності контролюючим учасником; закріплення критеріїв «зняття корпоративної вуалі»

через судову практику – з урахуванням ознак зловживання формою, фіктивності структури, координації дій та блокування механізмів правового захисту; застосування доктрини *alter ego* та економічного контролю у випадках ухилення від відповідальності шляхом зловживання розподілом активів або номінальним володінням.

Загальною тенденцією є перехід від жорсткої автономії юридичної особи до функціонального, матеріально орієнтованого підходу, в якому визначальним стає реальний вплив особи на діяльність компанії та наслідки цього впливу для інших суб'єктів права.

Висновки та пропозиції. Дослідження ролі окремих думок суддів у справах щодо корпоративної прозорості та бенефіціарного володіння засвідчує, що цей інститут в українському правозастосуванні поступово трансформується з формального інструменту фіксації суддівської незгоди на джерело альтернативної судової доктрини. Попри відсутність обов'язкової сили, окремі думки фіксують внутрішній інтелектуальний рух у межах вищих судів та Верховного Суду, формують концептуальну напругу щодо домінуючих підходів і задають напрям критичної переоцінки традиційних правових конструкцій.

В аналізованих справах окремі думки посли-довно артикулюють недосконалість формального підходу до визначення меж правосуб'єктності юри-дичної особи, процесуального статусу учасника, легітимності рішень органів управління та природи корпоративних відносин. Судді демонструють орі-єнтацію на змістовну оцінку правовідносин контр-олю, вигоди та відповідальності, розвиваючи ідеї економічної єдності груп, принципу добросовісно-сті та фідучіарних обов'язків кінцевих бенефіціар-них власників (контролерів).

Суддівська незгода, зафіксована в окремих думках, відображає тенденцію до критичного переосмислення абсолютності принципу майнової відокремленості юридичної особи – особливо у випадках номінального володіння, ухилення від виконання зобов'язань або симулятивної корпоративної поведінки. Такий підхід закладає передумови для визнання та застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі». У цьому контексті постає обґрунтована потреба в розширенні процесуальних механізмів захисту прав міноритаріїв – зокрема, шляхом імплементації інституту похідного позову, а також у нормативному закріпленні фідуціарних обов'язків домінуючого акціонера щодо інших учасників корпоративного утворення.

Порівняння з практикою ЄСПЛ, Великої Британії та США засвідчує, що окремі думки суддів Верховного Суду резонують із провідними тенденціями розвитку корпоративного права: у центрі правового аналізу дедалі частіше опиняється не формальна структура володіння, а фактичний зміст корпоративного впливу; особи, які здійснюють контроль, можуть нести відповідальність незалежно від свого юридичного статусу; корпоративна оболонка втрачає захисний характер у разі її використання для недобросовісного обмеження прав або ухилення від виконання зобов'язань.

Судова практика, попри фрагментарність, демонструє поступове наближення до функціонального тлумачення правових категорій у сфері корпоративного управління. Окремі думки суддів висвітлюють нове розуміння контролю, прозорості та відповідальності в корпоративному середовищі.

Наукова й правозастосовна цінність цієї практики полягає у формуванні доктринального підґрунтя для гармонізації українського корпоративного права з європейською та англо-американською моделями, розвитку концепцій *alter ego*, «зняття корпоративної вуалі», фідучіарних обов'язків, а також у впровадженні матеріального критерію відповідальності за наслідки використання корпоративної форми.

У подальших дослідженнях доцільно зосередитися на вивченні впливу окремих думок суддів на формування уніфікованої доктрини *jurisprudence constante*, застосування концепцій корпоративної відповідальності, потенціалу нормативної імплементації доктрини фідучіарних обов'язків, а також на інструментах гармонізації з правом Європейського Союзу у сфері захисту прав міноритарних учасників – що в перспективі сприятиме зміцненню принципів прозорості, підзвітності та справедливості в корпоративному управлінні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Vermeulen E. P. M. Beneficial Ownership and Control: A Comparative Study – Disclosure, Information and Enforcement. *OECD Corporate Governance Working Papers*. 2013. No. 7. Paris: OECD Publishing. 68 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/5k4dkhwckbzv-en> (дата звернення: 25.06.2025).
2. UK Supreme Court. *Prest v Petrodel Resources Ltd and others*. UKSC 34. 2013. URL: https://supremecourt.uk/uploads/uksc_2013_0004_judgment_5132540ebe.pdf (дата звернення: 25.06.2025).
3. Верховний Суд. Окрема думка суддів Бакуліної С.В., Вронської Г.О., Кібенко О.Р., Мамалуя О.О. у справі № 916/3724/21 від 04 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121104339> (дата звернення: 25.06.2025).
4. Верховний Суд. Окрема думка суддів Губенко Н. М., Кондратової І. Д., Студенця В. І. у справі № 910/8714/18 від 03 лютого 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125342815> (дата звернення: 25.06.2025).
5. Верховний Суд. Окрема думка суддів Ткача І. В., Пількова К. М. у справі № 522/22473/15-ц від 01 березня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231848> (дата звернення: 25.06.2025).
6. Верховний Суд. Окрема думка суддів Ткача І. В., Єленіної Ж. М., Кривенди О. В., Пількова К. М., Погрібного С. О., Ступак О. В., Ткачука О. С., Шевцової Н. В. у справі № 910/19274/23 (провадження № 12-17гс25) від 16 квітня 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127077655> (дата звернення: 25.06.2025).
7. Позняков О. Похідний позов: український та світовий досвід. *Юридична газета*. 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pohidniy-pozov-ukrayinskiy-ta-svitoviy-dosvid.html> (дата звернення: 25.06.2025).
8. Верховний Суд. Окрема думка судді Кібенко О. Р. у справі № 917/542/22 від 03 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120543270> (дата звернення: 25.06.2025).
9. FATF. Guidance to Beneficial Ownership of Legal Persons. FATF, 2023. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-Beneficial-Ownership-Legal-Persons.html> (дата звернення: 25.06.2025).
10. Court of Appeals of the State of New York. *Walkovszky v. Carlton* (N.Y. 1966). URL: https://nycourts.gov/reporter/archives/walkovszky_carlton.htm (дата звернення: 25.06.2025).
11. Supreme Court of the United States. *United States v. Bestfoods*, 524 U.S. 51 (1998). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/524/51/> (дата звернення: 25.06.2025).
12. European Court of Human Rights. *Case of Agrotexim and Others v. Greece* (Application no. 14807/89). 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57951>
13. European Court of Human Rights. *Case of Albert and Others v. Hungary* (Application no. 5294/14). 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203850>

Бурма Сергій Костянтинович, Жвавець Вадим Васильович

Окремі думки суддів у справах щодо корпоративної прозорості та бенефіціарного володіння: українська практика та міжнародні орієнтири

У статті досліджено роль окремих думок суддів у справах, пов'язаних із корпоративною прозорістю та бенефіціарним володінням, як маркерів альтернативної юридичної логіки та потенційного джерела доктринальної еволюції. Основну увагу приділено аналізу рішень Верховного Суду (Україна), в яких окремі думки демонструють інший підхід до оцінки структури власності, корпоративного контролю та меж правосуб'єктності. Обґрунтовано, що такі позиції формують підґрунтя для перегляду традиційно формального розуміння майнової відокремленості

юридичної особи, кваліфікації зловживання корпоративною структурою, визначення процесуального статусу учасників корпоративних відносин і фідучіарних обов'язків кінцевого бенефіціарного власника. Виявлено, що окремі думки українських суддів дедалі більше резонують із загальносвітовими тенденціями, зокрема судовою практикою Великої Британії, США та ЄСПЛ, де ключове значення надається реальному контролю та ефективності правового захисту. Стаття демонструє, що суддівська незгода – попри відсутність обов'язкової сили – сприяє зрушенню у бік функціонального, змістовного підходу до корпоративного управління та відповідальності. Особливу увагу приділено справам, у яких розглядаються похідний позов, сквіз-аут, контроль міноритаріїв і зловживання правосуб'єктністю юридичної особи. Запропоновано шляхи імплементації доктрини «зняття корпоративної вуалі» у вітчизняну практику правозастосування через розвиток інституту похідного позову, фідучіарної відповідальності, застосування змістовного підходу до відповідальності у разі зловживання корпоративною структурою.

Ключові слова: окрема думка судді; корпоративна прозорість; бенефіціарне володіння; кінцевий бенефіціарний власник; зняття корпоративної вуалі; похідний позов; фідучіарні обов'язки.

Burma Sergii, Zhvavets Vadym

Dissenting opinions in cases on corporate transparency and beneficial ownership: Ukrainian practice and international orientations

This article explores the role of judges' dissenting opinions in cases related to corporate transparency and beneficial ownership as indicators of alternative legal reasoning and potential sources of doctrinal evolution. Particular attention is paid to the analysis of decisions by the Supreme Court of Ukraine, in which dissenting opinions demonstrate divergent approaches to evaluating ownership structures, corporate control, and the limits of legal personality. It is argued that such positions lay the groundwork for reconsidering the traditionally formal understanding of legal entity separateness, the classification of corporate form abuse, the procedural standing of participants in corporate relations, and the fiduciary duties of ultimate beneficial owners.

It is found that dissenting opinions of Ukrainian judges increasingly resonate with global legal trends, particularly the case law of the United Kingdom, the United States, and the European Court of Human Rights (ECtHR), where material control and effective legal protection are key factors. The article demonstrates that judicial dissent—despite its lack of binding force—serves as a catalyst for shifting toward a functional and substantive approach to corporate governance and liability.

Special attention is given to cases involving derivative suits, squeeze-out procedures, the protection of minority shareholders, and abuse of corporate legal personality. The article proposes ways to implement the doctrine of “piercing the corporate veil” into Ukrainian legal practice through the development of derivative suits, fiduciary liability, and the application of a substantive approach to accountability in cases of misuse of corporate structures.

Key words: dissenting opinion; corporate transparency; beneficial ownership; ultimate beneficial owner; piercing the corporate veil; derivative suit; fiduciary liability.

УДК 347.15/17:004.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.13>

Давидова Ірина Віталівна,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-5622-671X

Токарева Віра Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-8409-1477

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРИВАТНОСТІ (НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ) У ЗАХІДНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Постановка проблеми. У сучасну епоху цифрових технологій, масової обробки даних та поширення електронної комунікації концепція приватності (недоторканності приватного життя) набуває особливої актуальності. У західній правовій доктрині право на приватність пройшло складний шлях розвитку – від суто фізичного усамітнення до правового визнання контролю над персональними даними. Разом з тим, у контексті глобалізації та зростаючого впливу транснаціональних цифрових платформ виникає необхідність переосмислення традиційного розуміння цього права.

Актуальність дослідження зумовлена не лише стрімким розвитком інформаційних технологій, а й юридичними викликами, які постають перед національними правовими системами у спробах гармонізувати положення щодо приватності з фундаментальними правами людини. Саме тому аналіз еволюції концепції приватності у західній правовій доктрині дозволяє краще зрозуміти теоретико-правові засади цього інституту, а також визначити перспективи його розвитку в умовах нових суспільних реалій.

Метою статті є дослідження питання формування концепції приватності (недоторканності приватного життя) у західній правовій доктрині.

Стан дослідження теми. Питанням приватності, формування розуміння та концептуального розуміння приватності в науковій літературі приділено увагу такими науковцями, як: Л. Брандейс, У. Проссер, А. Солов, С. Уоррен, Дж. Уїтман та ін. Разом з тим, в умовах стрімкого розвитку та практичного впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя, потребують наукового дослідження

питання щодо концептуального розуміння приватності в нинішніх умовах (електронної ідентифікації особи, її автентифікації тощо).

Виклад основного матеріалу. Вперше визначення приватності було сформульовано С. Уорреном та суддею США Л. Брандейсом у 1890 році як «права бути залишеними у спокої» [1].

Цікаво, що в середині 1800 років навіть дзеркало не було універсальним предметом життя Великобританії та США, тому, власне, ідея фотографії сприймалась як «захоплення обліку особи», а те, що стороння особа може скористатися або проконтролювати цей облік викликало занепокоєння та тривожність. Тому поштовхом для формулювання визначення приватності вважається винайдення фото камер Eastman Kodak наприкінці XIX ст., яке поставило питання кваліфікації дій фотографів, які використовували камери та робили фото не отримавши згоду фізичної особи [2]. Формуючи межі приватності С. Уоррен та суддя Л. Брандейс зазначили, що право на приватність не поширюється на тих осіб «які відмовилися від права жити власною життям, прихованим від публічного спостереження». Маючи на увазі кандидатів на державні посади та осіб, які займають державні посади, таким чином, визначивши основу для сучасних винятків для висвітлення у пресі публічного розкриття приватних деліктів. Означене виключення з права на приватність застосовується й у сучасній практиці правозастосування.

Сформульований наприкінці XIX ст. підхід до права на приватність як права на контроль за інформацією про себе був прийнятий більшістю правників, оскільки забезпечував необхідну для

розкриття персональних даних (суд публікує рішення без редагування персональної інформації); спотворення даних шляхом поширення неправдивих даних або таких, що вводять в оману [8].

За твердженням Д. Солова питання приватності покладено в основу особистої ідентичності та особистої свободи, а концепція приватності, постійного розвивається з огляду на еволюцію суспільного життя. Д. Солов зазначає, що «законодавство про захист персональних даних переважно ґрунтується на презумпції управління суб'єктами власною приватністю як засобу забезпечення приватністю з боку держави» [9]. Д. Солов стверджує, що «домінуючий підхід, покладений у правове регулювання США складається з двох ключових елементів: поінформованість суб'єкта та його вибір» [10]. Закон надає фізичним особам права, зокрема згоду на обробку, на які дозволяють приймати рішення з приводу управління їх даними.

На думку К. Кумаями розуміння приватності пов'язано із ідентичністю та свободою особи, розрізняючи в межах категорії дві складові: «інформаційну приватність» та «приватність при прийнятті рішень», де під інформаційною приватністю розуміється право особи обмежувати та контролювати «здатність інших осіб отримувати, поширювати, використовувати інформацію про нього», а приватність при прийнятті рішень включає право особи приймати рішення стосовно свого приватного життя, сім'ї, дітей, особистих відносин тощо [11]. Водночас, судова практика США пропонує переважний захист саме реалізації права на приватність при прийнятті рішень, визнаючи його «фундаментальним правом» [10].

В контексті сьогодення в Інтернет-просторі гостро постає проблема втручання у сферу прийняття рішень через постійний вплив персоналізованих новин та таргетованої реклами на особу які маніпулюють, спонукають до вчинення дій та прийняття рішень (придбання товарів, послуг, голосування за певного кандидата, тощо) [12].

Зокрема, Дж. Уйтман порівнюючи підходи до приватності у доктрині США та ЄС стверджує, що в основі американського підходу покладено раціональне відношення до поваги свободи особи. Європейський підхід основну увагу приділяє приватності як невід'ємної складової гідності особи [13]. Зазначені відмінності пояснюються впливом на обсяг права засад раціональності. З точки зору європейського підходу правове регулювання приватності у США є досить розмежованим та характеризується мінімалізмом. В свою чергу європейський підхід до захисту приватності з американської точки зору є більш широким.

А. Уестін визначає право на інформаційну приватність як право особи приймати рішення, про ступінь відкритості та закритості по відношенню до зовнішнього світу, яку інформацію розкривати або залишити у таємниці. Науковець виділив такі елементи права на інформаційну приватність: право на самотність, право на інтимність, право на анонімність, право контролювати інформацію про себе. При цьому він зазначив, що межі інформаційної приватності динамічні та базуються на бажанні конкретної фізичної особи розкривати данні про себе, включає право на інформаційне самовизначення особи, яке забезпечує особі можливість встановлювати форму використання власних персональних даних [14].

Також важливим в цьому контексті є й дослідження, проведене Університетом Лафборо у Лондоні, в результаті якого було розроблено керівництво з оцінки ризиків, викликаних порушенням недоторканності приватного життя (під редагуванням професора Р. Кларка). Науковець визначив недоторканність приватного життя як право особи на особистий простір, вільний від втручання інших осіб та організацій [15]. У своїх дослідженнях проведених у 90-х роках Р. Кларк сформулював чотири сфери приватності: 1) недоторканість особи як такої (фізична) – захист людини від небажаного впливу на неї, як то катування та пересадка органів, право на відмову від вакцинації, переливання крові, надання біометричних даних тощо; 2) недоторканість поведінки особи (поведінкова) – сексуальні вподобання та звички, політичні та релігійні погляди, захист особистого простору та приватних місць від несанкціонованого спостереження та втручання; 3) недоторканість комунікацій (комунікаційна) – право на свободу комунікації, таємниці листування, в тому числі електронних та телефонних розмов, захист від стеження; 4) недоторканість персональних даних – забезпечення прав громадян в сфері персональних даних, включаючи їх обіг та контроль. Завдяки тісному взаємозв'язку між обчислювальною технікою та комунікаціями, що відбувається з 1980-х років, відносно недоторканості комунікації та недоторканості персональних даних науковець пропонує використовувати термін «недоторканість інформації або інформаційна приватність» для позначення поєднання конфіденційності комунікацій і конфіденційності даних.

Згодом Р. Кларком було сформульовано п'ять сфер недоторканності приватного життя – недоторканність приватного досвіду. Зокрема, дослідник зазначає, що люди набувають досвіду, придбавають, беруть у тимчасове користування літературу, відео, спілкуються один з одним як

особисто так і за допомогою засобів зв'язку (науковець розрізняє масове відеоспостереження та спостереження окремих приватних осіб) і відвідують події в прямому ефірі, кіно із іншими учасниками. Якщо донедавна постійного відеоспостереження, запису розмов не відбувалося, то наразі читання, перегляд відео та зображень в мережі зберігається та контролюється корпораціями; зберігаються всі вчинки; відстежується місцезнаходження та перебування тощо. Ці данні науковець називає «персональним досвідом осіб» який експлуатується зацікавленими суб'єктами.

З огляду на те, що у Конституції США безпосередньо не передбачено право на недоторканність приватного життя та захист персональних даних, розвиток концепції приватності поступово відбувався завдяки провотворчості судів, зокрема Верховного суду США. Водночас для становлення концепції знадобився значний час. У 1928 р. у справі *Olmstead v. United States* з приводу несанкціонованого прослуховування телефонних розмов суд послався на Четверту поправку до Конституції США, яка забороняє несанкціоновані обшуки та затримання, та вимагає щоб будь-які ордери на обшук видавалися лише судом при наявності достатніх підстав, зазначив про можливість поширення її застосування на телефонні розмови та в решті решт застосував законодавств про власність, визнавши недобросовісними віднесення дротів до частини домів та офісів, протягнутих повз дороги. Надалі у справі *Goldman v. United States* суд розширив дію Четвертої поправки. В обох справах суд не дослідив розвиток та вплив технологій у суспільстві. Підхід було змінено Верховним судом у справі *Katz v. United States* лише у 1967 році визнавши, що використання урядом електронних пристроїв для записування всередині телефонної будки без належної ухвали суду порушує Четверту поправку Конституції США, зазначивши, що четверта поправка захищає саме людей, а не місця. Таким рішенням суд істотними чином зрушив тогочасну правозастосовчу практику та зазначив: людина прагне зберігати недоторканність приватного життя, в межах доступних суспільству. Суддя спробував сформулювати концепцію «розумні очікування недоторканності приватного життя», який є прийнятним для застосування у справах, пов'язаних із обшуком та доступом до окремих різновидів даних як то медичних даних, водночас він не надає належних меж в оцінці Четвертої поправки даних якими володіє тертя особа, як це відбуваються в епоху цифрових технологій та було певної мірою прийнята в рішеннях ЄСПЛ в різних інтерпретаціях.

О.С. Керр зазначає з даного приводу, що застосування Четвертої поправки було не ефективним. Серед іншого тому, що користувач не має розумні очікування захисту недоторканності приватного життя відносно даних переданих третій особі (постачальнику послуг Інтернету) [16]. Застосування Четвертої поправки Конституції США по відношенню до листування та відправки повідомлень в Інтернеті вимагали її широкого тлумачення та тому підштовхнули до формування підходу передбаченого Актом про зберігання повідомлень, який є частиною Акта про захист права на недоторканність приватного життя в електронних повідомленнях прийнятого Конгресом США 1986 році для захисту права на недоторканність приватного життя в умовах цифровізації [17].

Відтак Акт про зберігання повідомлень, запровадив заходи аналогічні до Четвертої поправки Конституції США та обмежив можливість запитувати розкривати данні користувачів платформ третім особам та органам державної влади. Саме посилення положення Акту про зберігання повідомлень використовувалися як платформи для відмови у наданні доступу до акаунтів спадкоємцям, так і будь-яким іншим особам.

Враховуючи викладене, у правовій доктрині США не має єдності розуміння права на недоторканність приватного життя. Регулювання індустрії онлайн-збору даних у США є наслідком політичних рішень та переконаності політиків у здатність ринків загалом до саморегулювання. Фрагментованість регулювання США стає очевидною порівняно з правилами ЄС.

Зазначимо, що закріплення права на недоторканність приватного життя отримало своє поширення в конституціях держав континентальної правової системи, які були прийняті після Другої світової війни. Так, ФРН характеризується сталою традицією захисту недоторканності приватного життя та верховенства права. У 1983 р. Федеральний Конституційний суд ФРН ухвалив рішення, яким визнав право на вільний розвиток особи та право на інформаційне самовизначення (можливість встановлювати форми використання даних про особу) [18]. Було здійснено перепис населення згідно із Законом «Про перепис 1983 року», провідною метою якого було отримання актуальної інформації про населення, що складає базу для прийняття федеральними, регіональними та муніципальними органами рішень в області економічної та соціальної політики. В Законі містилося положення про те, що результати перепису можуть бути співставленні із даними інших державних баз для цілей право застосування, яке викликало дискусії та звернення до Конституційного суду ФРН.

Спираючись на ст. 2.1 та ст. 1.1 Конституції ФРН, що захищають право на гідність особи, Конституційний Суд прийняв рішення про неконституційність зазначеного положень, що тогочасні, станом на 1983 рік, технології обробки даних дають змогу зберігати інформацію про осіб, легко отримувати доступ, поєднувати данні із різних баз та створити профілі особи. Суд зазначив, що за відсутності у особи даних про те, хто та якими саме даними володіє, особи можуть утримуватимуться від певної поведінки, побоюючись, про майбутні ризики обмеження їх самовизначення. Суд вказав, що «в контексті сучасних технологій обробки даних, вільний розвиток особи передбачає, захист осіб від необмеженого збору, зберігання, використання та передачі їх персональних даних. Такий захист належить до фундаментальних прав, передбачених у статті 2.1 та ст. 1.1 Конституції» [19].

В контексті досліджуваного питання важливо зазначити, що право на інформаційне самовизначення відображене у ст. 8 Хартії ЄС про основні права від 07.12.2000 р., яка визнає право кожної людини на охорону даних які її стосуються, передбачає право вирішувати, кому, за яких обставини та які данні про себе розкривати, обізнаність про передання персональних даних та їх обробку (прозорість процедури обробки персональних даних), свободу вибору при переданні персональних даних для обробки. Такі дані повинні використовуватися належним чином для певних цілей та на підставі згоди фізичної особи чи інших підстав, встановлених законом. Кожен має право на доступ до персональних даних та право несення виправлень в них через неточності [20].

Висновки. Отже, концепція приватності в західній правовій доктрині формувалась поступово, на основі зміни соціального устрою, філософських поглядів на природу людини, а також технічного прогресу. Від класичної ідеї «права бути залишеним у спокої» до сучасних підходів, які охоплюють цифрову ідентичність, інформаційну безпеку та персональні дані. Розвиток цього інституту засвідчує його гнучкість і водночас необхідність постійної адаптації до нових викликів.

Право на інформаційне самовизначення в цілому розуміється як право особи визначати: хто, яким чином, з якою метою може обробляти персональні дані про фізичну особу та іншу персональну інформацію про особу. Право на самовизначення пронизане ідеєю конституційної заборони на втручання у приватне життя особи, насамперед у її інформаційному вимірі (яке формується за допомогою засобів цифрового зв'язку), без його згоди.

В результаті проведеного дослідження вважаємо за доцільне виділити наступні напрямки роботи щодо розвитку концепції приватності: по-перше, удосконалити законодавства країн щодо захисту персональних даних у цифровому середовищі; впровадити єдину концептуальну модель приватності, яка враховувала б як традиційні, так і новітні виклики, пов'язані з технологіями штучного інтелекту, масовим спостереженням та Big Data.; поглибити міждисциплінарні дослідження на стику права, етики та інформаційних технологій з метою вироблення універсальних стандартів у сфері захисту приватного життя; посилити роль правової освіти та підвищення цифрової обізнаності громадян як важливих елементів забезпечення права на приватність.

ЛІТЕРАТУРА:

- Samuel D. Warren & Louis D. Brandeis, *The Right to Privacy*, 4 HARV. L. REV. 193 (1890).
- Robert E. Mensel *Kodakers Lying in Wait: Amateur Photography and the Right of Privacy in New York*, 43 AM. Q. 24, 28 (1991)
- Gill v. Hearst Publ'g Co., 253 P.2d 441, 446 (Cal. 1953).
- Декларація про свободу політичної дискусії у засобах масової інформації, прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 12.02.2004. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU04357>
- Право на приватність: Резолюція № 1165 (1998) ПАРЕ. URL: <https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-privatnist/>
- William L. Prosser, *Privacy*, 48 CAL. L. REV. 383, 389 (1960).
- Neil M. Richards, Daniel J. Solove, *Privacy's Other Path: Recovering the Law of Confidentiality*, 96 GEO. L.J. 123, 149 (2007).
- Daniel J. Solove A Taxonomy of Privacy, *University of Pennsylvania Law Review* № 154. vol.154. (2006). Available at: https://scholarship.law.upenn.edu/penn_law_review/vol154/iss3/1
- Solove D. J. The Myth of the Privacy Paradox. *George Washington Law Review*. Vol. 89. 1. 5. (2020).
- Solove D. J. Introduction: Privacy Self-Management and the Consent Dilemma. *Harvard Law Review*. Vol. 126. 7. 1883. (2013).
- Neil M. Richards, *The Information Privacy Law Project*, 94 GEO. L.J. 1087, 1105 (2006).
- Z. Zarsky, *Online Privacy, Tailoring, and Persuasion*, in *PRIVACY AND TECHNOLOGIES OF IDENTITY: A CROSS-DISCIPLINARY CONVERSATION* 209, 215.
- James Q. Whitman, *The Two Western Cultures of Privacy: Dignity Versus Liberty*, 113 YALE L.J. 1151, 1208 (2004).
- Westin A. *Privacy and Freedom*. New York : Atheneum. P. 22. (1967).
- Clarke R. What's 'Privacy'? URL: <http://www.rogerclarke.com/DV/Privacy.html>
- Kerr O. S. A User's Guide to the Stored Communications Act, and a Legislator's Guide to Amending It. *The George Washington Law Review*. 72. 6. 1208-1243. (2004).

17. Electronic Communications Privacy Act of 1986. 18 USC 2510. Oct. 21, 1986. URL: <https://www.loc.gov/law/opportunities/PDFs/ElectronicCommunicationsPrivacyAct-PL199-508.pdf>
18. Bundesverfassungsgericht [BVerfG] [Federal Constitutional Court] Dec. 15. 65. (1983). Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts [BVerfGE] 1 (F.R.G.), available at <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv065001.html>.
19. Bennett C. Regulating Privacy: Data Protection and Public Policy in Europe and the United States. Ithaca, NY : Cornell University Press. 20. (1992).
20. Хартії основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>

Давидова Ірина Віталівна, Токарева Віра Олександрівна

До питання формування концепції приватності (недоторканності приватного життя) у західній правовій доктрині

Стаття присвячена аналізу питань формування концепції приватності (недоторканності приватного життя) у західній правовій доктрині. Проаналізовано історичне формування концепції приватності, розглянуто позиції науковців та позиції суду з даного питання.

Зроблено висновок про те, що концепція приватності в західній правовій доктрині формувалась поступово, на основі зміни соціального устрою, філософських поглядів на природу людини, а також технічного прогресу. Від класичної ідеї «права бути залишеним у спокої» до сучасних підходів, які охоплюють цифрову ідентичність, інформаційну безпеку та персональні дані. Розвиток цього інституту засвідчує його гнучкість і водночас необхідність постійної адаптації до нових викликів.

Зазначено, що право на інформаційне самовизначення в цілому розуміється як право особи визначати: хто, яким чином, з якою метою може обробляти персональні дані про фізичну особу та іншу персональну інформацію про особу. Право на самовизначення пронизане ідеєю конституційної заборони на втручання у приватне життя особи, насамперед у її інформаційному вимірі (яке формується за допомогою засобів цифрового зв'язку), без його згоди.

В результаті проведеного дослідження запропоновано виділити наступні напрямки роботи щодо розвитку концепції приватності: по-перше, удосконалити законодавства країн щодо захисту персональних даних у цифровому середовищі; впровадити єдину концептуальну модель приватності, яка враховувала б як традиційні, так і новітні виклики, пов'язані з технологіями штучного інтелекту, масовим спостереженням та Big Data; поглибити міждисциплінарні дослідження на стику права, етики та інформаційних технологій з метою вироблення універсальних стандартів у сфері захисту приватного життя; посилити роль правової освіти та підвищення цифрової обізнаності громадян як важливих елементів забезпечення права на приватність.

Ключові слова: недоторканість приватного життя, особисті немайнові права, цифрові права, приватність, концепція приватності, право на інформаційне самовизначення, інформаційна приватність, право на приватність, фізична особа, інформаційні технології, штучний інтелект, цифрове середовище.

Davydova Iryna, Tokareva Vira

On the issue of forming the concept of privacy (intangibility of private life) in western legal doctrine

The article is devoted to the analysis of the issues of forming the concept of privacy (inviolability of private life) in Western legal doctrine. The historical formation of the concept of privacy is analyzed, the positions of scientists and the court on this issue are considered.

It is concluded that the concept of privacy in Western legal doctrine was formed gradually, based on changes in the social structure, philosophical views on human nature, as well as technical progress. From the classical idea of the "right to be left alone" to modern approaches that encompass digital identity, information security and personal data. The development of this institution demonstrates its flexibility and at the same time the need for constant adaptation to new challenges.

It is noted that the right to informational self-determination is generally understood as the right of a person to determine: who, how, for what purpose can process personal data about an individual and other personal information about an individual. The right to self-determination is permeated by the idea of a constitutional prohibition on interference in a person's private life, primarily in its information dimension (which is formed using digital communication tools), without his consent.

As a result of the study, it was proposed to highlight the following areas of work on the development of the concept of privacy: first, to improve the legislation of countries on the protection of personal data in the digital environment; to introduce a single conceptual model of privacy that would take into account both traditional and new challenges associated with artificial intelligence technologies, mass surveillance and Big Data; to deepen interdisciplinary research at the intersection of law, ethics and information technologies in order to develop universal standards in the field of privacy protection; to strengthen the role of legal education and increasing digital awareness of citizens as important elements of ensuring the right to privacy.

Key words: privacy, personal non-property rights, digital rights, privacy, concept of privacy, right to informational self-determination, informational privacy, right to privacy, individual, information technology, artificial intelligence, digital environment.

UDC 347.77.028:347.785(477+4+73)
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.14>

Bakutin Artem Olehovych,
Postgraduate Student at the Department of Intellectual
Property Law and Patent Justice
National University “Odesa Law Academy”
ORCID ID: 0009-0004-6857-6222

Kharytonova Olena Ivanivna,
Doctor of Science, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Head of the Department of Intellectual Property Law and Patent Justice
National University “Odesa Law Academy”
ORCID ID: 0000-0002-9681-9605

COPYRIGHT PROTECTION FOR SEPARATED ELEMENTS (MOVEMENTS) IN A CHOREOGRAPHIC WORK

Relevance of the research. The issues of copyright protection in the field of choreographic art are becoming increasingly important in the digital age. The boundaries between personal enjoyment, public performance, and the commercialization of choreographic works are now blurred, raising questions about copyright protection. The digital age has elevated choreography to new heights while simultaneously encompassing new and old legal challenges.

The ease of dissemination and copying of digital content via the Internet, particularly through social media, results in small authorial choreographic performances becoming instantly accessible to a vast audience worldwide.

In addition to this, the issue of the use and protection of rights to basic, commonly known dance movements, which form the foundation for creating many choreographic works, remains a related and underexplored matter. This issue is of significant importance for choreographers and all those engaged in the art of dance, as it delineates the boundaries of their rights and responsibilities in the use and creation of choreographic works.

The purpose of the article is: to analyse the legal landscape in Ukraine, the European Union (hereinafter – EU), and the United States of America (hereinafter – USA) concerning the protection of authors’ rights for choreographic works, with a focus on separated elements (movements) of choreographic art. In particular, to emphasize original movements and commonly known movements in the field of choreography; to contemplate where the boundary lies in the concept of “choreographic work” when it comes

to separated dance elements (movements); to investigate the arguments “for” and “against” providing special legal protection for specific elements (movements) in choreographic works.

The state of scientific development of the issue. Although the general question of copyright protection for choreographic works is the subject of scientific research, legal analyses, and discussions, especially in the context of technological development and the digital environment, the problem of legal protection of specific elements of choreography remains under-researched, particularly in Ukraine. At the national level, the issue of copyright protection in artistic works has been the subject of research by scholars such as Ye. O. Kharytonov, O. I. Kharytonova, H. O. Ulianova, O. S. Lahovska, O. V. Rozhon, and others.

The main content. From mesmerizing scenes of ballet to viral social media challenges, the art of choreography remains a vital form of artistic expression and an object of intellectual property. In every dance genre, there are basic, commonly known elements (movements) that serve as the foundation for creating complex original choreography. These basic elements (movements) are implicitly considered part of the public domain, aimed at fostering creativity. From *pliés*, *pas de deux*, and *relevés* in classical ballet to bounces, stomp-touches, and kick-and-steps in hip-hop – such movements in choreography can be compared to notes in music.

Thus, in the legal sphere, the following question arises: can separate dance movements be legally protected as separate objects of copyright

separated dance moves can be protected by copyright. The essence of the case is that choreographer Kyle Hanagami claimed that the video game developer “Epic Games” unlawfully copied part of his registered choreography titled “How Long Choreography” to create an in-game animation (known in English-speaking contexts as an “emote”) titled “It’s Complicated”, which can be purchased in the game “Fortnite”. More specifically, the dispute concerned a short two-second sequence of eight movements that was repeated in the game’s animation [7].

The District Court for the Central District of California initially dismissed the lawsuit, concluding that the movements were too short and simple (“basic poses”, “short sequence”) to qualify for copyright protection as a choreographic work [8]. The court determined that these movements were merely “building blocks” for the creation of choreography.

Hanagami (the author) appealed this decision. The Ninth Circuit Court of Appeals emphasized that ‘the original selection, coordination, and arrangement of various dance movements by the choreographer are subject to copyright protection, even if the separated positions are not’. The court drew an analogy to the potential for copyright protection of combinations of words or figures. Ultimately, the court overturned the lower court’s decision, disagreeing with the notion that ‘choreography’ can be equated with ‘poses’. The court stressed that choreography includes various expressive elements beyond separated movements, such as rhythm, structure, transitions, use of space, and energy. Thus, the Ninth Circuit’s ruling acknowledges that choreography is more than just a series of poses or steps; it is the art of original combination and arrangement of these elements. Subsequently, the decision of the appellate court remanded the case to the district court for further consideration, and in February 2024, it was reported that the parties had reached a settlement, resulting in the closure of the case.

Copyright in the EU is based on a number of directives, the case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU), and international conventions. Directive 2001/29/EC (InfoSoc Directive) establishes the general framework for the protection of works. The document grants authors a number of exclusive rights concerning their works, including the right to reproduction (Article 2), the right to distribution (Article 4), and the right to adaptation (Article 2(a) of the Berne Convention, referred to by the Directive) [9].

EU legislation protects works that are original intellectual creations of the author and meet the criterion of originality. The harmonized EU copyright law provides protection for works that qualify as the author’s ‘own intellectual creation’, a standard referred to as originality. It is important to note that in the EU, the protection for a [choreographic] work arises from the moment of its creation without the need for prior registration [10].

The Court of Justice of the European Union in the Cofemel case stated that for the originality criterion, it is “necessary and sufficient for it [the work] to reflect the personality of its author as an expression of their free and creative choices [11]. Although the case concerned clothing design, the criterion of “originality” is universal for all types of works protected by copyright, including choreographic works.

Although in the EU, the issue of copyright protection for choreography is also a subject of discussion, particularly in the context of harmonizing copyright legislation among member states. Different approaches to defining originality and the scope of protection may lead to discrepancies in the legal regulation of this matter in various EU member countries. For instance, in Germany, the protection of a choreographic work does not depend on its fixation, and improvisation is protected in the same manner as choreographic works featuring complex elements [12]. In contrast, according to French legislation, fixation of a choreographic work is required for protection as stipulated in Article 112-2, Part 4 of the *Code de la propriété intellectuelle* [13].

Choreographic works are explicitly recognized as objects of protection under the Bern Convention [14]. However, in the legal framework of the EU, there is no unified position regarding the definition of choreographic works or concerning the protection of their separated elements (movements). Italian copyright legislation (Law No. 633 of April 22, 1941) explicitly mentions choreographic works as objects of copyright (Article 1) [15]. Analysing this law, one can conclude that copyright protection is granted to the composition of movements, their sequence, and expressiveness, reflecting the creative intention of the author (choreographer).

In most EU countries, there is a consensus that choreographic works are protected by copyright as “works of art”. The primary emphasis is placed on the originality of the movement composition rather than on separated, commonly used elements. At the national level of the member states, there is a lack

of a clear, legislatively established definition of a “choreographic work”, which leaves room for judicial and academic interpretation.

The concept of ‘choreographic work’ and the distinction of its separated authorial dance elements is a topic of discussion in Ukraine as well. According to Article 7 of the Law of Ukraine on Copyright (hereinafter – Law), a work is protected by copyright regardless of its integrity and completeness. And according to Article 9 of the Law, ‘copyright on a work arises from the fact of its creation. A work is considered created from the moment it is given any objective form for the first time’ [16].

Article 11 of the Law guarantees that the author has the right to demand the preservation of the integrity of the work, to oppose any distortion, alteration, or other changes to the work [...] without the author’s consent. Thus, for copyright to arise for a choreographic work in Ukraine, its originality and material embodiment are necessary, whether before an audience or as a fixation on an information carrier. The use of a part of the [choreographic] work without the author’s permission is prohibited. Today, this issue has not yet been fully explored. As Ukrainian legislation does not provide a comprehensive definition of ‘choreographic work’ or its standardized notation, this let alone the question of protecting its separated elements (movements).

Arguments “for” and “against” providing copyright protection to separated elements (movements). There are various arguments regarding granting legal protection to certain elements in choreographic works. On one hand, providing protection for highly original authorship movements could ensure adequate protection and commercial interest for authors (choreographers). Thus, they would be able to grant permissions (licences) for the use of parts of their original choreography under specific conditions. Legal protection would emphasize the intellectual value of choreographic work and contribute to greater respect for copyright in this field.

However, the assessment of highly original and excellent authorship is an evaluative concept and a subjective criterion. The protection of certain elements could significantly restrict creativity, as it would limit the freedom of dance vocabulary for other choreographers. Since dance is largely constructed on a shared language of movements, granting copyright to such elements could hinder the natural evolution and development of this art form. There is a risk that such protection could dis-

proportionately benefit large companies with the material resources to defend such rights, which could monopolize the choreography industry and limit opportunities for small and independent choreographers.

In addition, there exists a concept in copyright law known as fair use, which permits the use of copyrighted materials for purposes such as news reporting, education, scientific research, parodies, and so forth. Thus, the use of choreographic works, whether partially or entirely, for these purposes will be considered authorized without obtaining a licence (permission) from the author.

Comparative analysis of the protection of separated elements in other forms of art. The approach to the protection of separated elements in choreography can be compared to the protection of such elements in other forms of art, such as music and literature. In music, copyright protects original components: melody, lyrics, harmony. Similar to dance, copyright protects the unique arrangement of musical elements, rather than their building blocks. In literature, copyright does not protect names, titles, slogans, or short phrases. Artistic characters may be protected by copyright if they are well-developed, possess distinctive features, and exhibit coherence in content.

It is important to understand the boundary: where copyright begins. If there were a necessity to obtain permission for the use of notes and such basic movements, it would limit the freedom of artists. Therefore, copyright in the context of choreographic works aims to protect unique combinations of movements, rather than the most basic elements themselves.

Conclusions. Understanding the extent to which authors (choreographers) can protect their creativity is crucial for the development of artistry and ensuring that artists are rewarded for their contributions. On one hand, it is important to understand the boundaries of copyright and to recognize that basic dance movements are part of a general dance vocabulary. On the other hand, the question of providing legal protection for separated movements in a choreographic work remains relevant, yet ambiguous.

Legislation in Ukraine provides for the protection of copyright for the original sequence of dance elements, their combinations, and the overall composition. Thus, the object of protection is the unique arrangement and sequence of movements that form a choreographic work. There is no unified position at the supranational level in the EU regarding the pro-

tection of rights to separated elements (movements) in choreographic works. Experience from the USA indicates a trend of not protecting commonly used movements so as not to limit creative freedom and the further development of the choreographic arts. However, judicial practice supports artists, considering the protection of a unique combination and even simple movements to be relevant.

The development of a unified position by the World Intellectual Property Organization regarding the definition of “choreographic work” and the protection of copyright on separated elements could

synchronize protection at the international level. However, while debates continue among scholars and the international community, authors (choreographers) are advised to meticulously document their works using video recordings and modern digital notation systems until a common legislative position is established at the international level. Thus, in the event of disputes, detailed documentation on all possible media can serve as important evidence of authorship of elements (movements) in choreographic works and help prevent their unauthorized use.

BIBLIOGRAPHY:

1. Civil Code of Ukraine. Official Web Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Parkhomenko O. M. The artistic image in choreographic art. *Problems of Art Education: A Collection of Scientific and Methodological Articles*, Issue 4 (Ed. O. Ya. Rostovskyi), Nizhyn: Publishing House of Mykola Gogol Nizhyn State University, 2009. p. 267.
3. *Dance*. Ayn Rand Lexicon. URL: <https://aynrandlexicon.com/lexicon/dance.html>
4. 17 U.S. Code § 102 – Subject matter of copyright: In general. Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/102>
5. U.S. Copyright Office. URL: <https://www.copyright.gov/circs/circ52.pdf>
6. Ibid.
7. Hecht, D. (2022). *Fortnite Infringement of Kyle Hanagami Choreography* [Video]. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vXYDr9o_FJY
8. *Hanagami v. Epic Games, Inc.* Decision of the United States Court of Appeals for the Ninth Circuit, Case No. 22-55890, November 1, 2023. URL: <https://cdn.ca9.uscourts.gov/datastore/opinions/2023/11/01/22-55890.pdf>
9. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. Official Web Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text
10. *Berne Convention, as revised – Article 2*. Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/treaties/berne/2.html>
11. *Judgment of the Court of Justice of the European Union in Case C-683/17 of 12 September 2019 (COFEMEL – Sociedade de Vestuário SA)* [Unofficial translation]. URL: <https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/decision-Cofemel-Sociedade-de-Vestuário-SA.pdf>
12. *Tanzfonds | The Value of Dance: Notes on Copyright*. URL: <https://tanzfonds.de/en/magazin/the-value-of-dance-notes-on-copyright/>
13. *Code de la propriété intellectuelle* [Electronic resource]: Intellectual Property Code, current edition as of May 28, 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006069414/LEGISCTA000006161634/#LEGISCTA000006161634
14. WIPO Lex. World Intellectual Property Organization. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283698>
15. *Law of 22 April 1941, No. 633 on the Protection of Copyright and Other Rights Related to Its Exercise* (as amended by Law No. 142 of 21 September 2022). World Intellectual Property Organization. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21564>
16. On Copyright and Related Rights. Official Web Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>

Бакутін Артем, Харитонova Олена

Захист авторських прав на окремі елементи (рухи) у хореографічному творі

Стаття присвячена актуальним питанням захисту авторського права на окремі елементи (рухи) хореографічних творів у цифрову епоху. В статті аналізується правовий ландшафт в Україні, ЄС та США щодо захисту прав авторів на окремі елементи (рухи). Особлива увага приділяється розмежуванню оригінальних рухів та загальновідомих елементів у хореографії. Визначається, що загальновідомі базові елементи (рухи) в хореографічних творах є основою для створення авторської оригінальної хореографії. Досліджується питання, чи можуть вони бути захищені як самостійні об'єкти авторського права в рамках цілісного хореографічного твору. Запропоновано, що хореографічний твір повинен складатися з мінімальної кількості послідовних оригінальних рухів, які є естетично та візуально збалансованими. Оригінальна авторська комбінація, що базується на цих рухах або без них, повинна підлягати захисту авторським правом. Розглянуто судовий прецедент у справі «Hanagami v. Epic Games», в якому зазначено, що хореографія – це більше, ніж просто серія поз чи кроків; це мистецтво оригінальної комбінації та розташування цих елементів. Досліджено аргументи «за» і «проти» надання правового захисту окремим елементам. Аргументи

ЦИВІЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІТ ПРАВА

УДК 657.1.012.1:336.74

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.15>

Верес Ірина Ярославівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0009-0003-9610-6378

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Україна знаходиться на четвертій позиції у світі в рейтингу глобального індексу сприйняття криптоактивів, йдеться в дослідженні американської аналітичної компанії Chainalysis, опублікованому в серпні 2021 року. За цим показником наша країна випереджає США та Китай, які в рейтингу посідають восьме та тринадцяте місця відповідно. В Україні – найбільший обсяг транзакцій з криптоактивами серед учасників ринку у світі. А ще Україна в топ-10 країн з найбільшим заробітком на біткоїні у 2020 році. Щоденно в Україні обертається криптовалют (або віртуальних активів) на 1 млрд грн [1]. Проте, на даний час в Україні повноцінному функціонуванню та подальшому розвитку ринку віртуальних активів перешкоджає: відсутність правового регулювання відносин, що виникають у сфері обігу віртуальних активів; відсутність правових гарантій захисту права власності учасників ринку віртуальних активів; відсутність механізмів контролю за обігом віртуальних активів, які можуть використовуватись з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення [2]. З метою вирішення вищенаведених проблем, 17 лютого 2022 року прийнято ЗУ «Про віртуальні активи» [3]. Згідно Розділу 6 «Прикінцеві та перехідні положення», цей Закон набирає чинності з дня набрання чинності законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами, але не раніше дня опублікування цього Закону.

Окремі аспекти правового регулювання віртуальних активів стали предметом досліджень Р. А. Майданика, К.Г. Некіт, А. Кудь та інших вчених. Разом з тим, відсутні комплексні дослідження правового режиму віртуальних активів.

Метою наукового дослідження є комплексний аналіз правового режиму віртуальних активів та напрацювання пропозицій щодо нормативно – правового регулювання. Для цього необхідно проаналізувати поняття та види віртуальних активів, правову природу віртуальних активів, особливості віртуальних активів як предмету цивільно-правових договорів, та укладення таких договорів.

Віртуальні активи – це об'єкти, виражені сукупністю даних в електронній формі, які створюються та обертаються на базі технології розподіленого реєстру (блокчейні) та можуть виконувати різні функції (інвестиційні, обмінні тощо). Щодо блокчейну, то для даної мережі характерна децентралізована (розподілена) природа, коли її функціонування підтримується його ж учасниками за допомогою криптографії. Це забезпечує постійність та незмінність записів, які в даній мережі зберігаються, оскільки будь-які дані про транзакції, верифіковані користувачами, зберігаються в блоках і не можуть бути переписані без досягнення консенсусу більшості учасників мережі. Блокчейн є анонімною мережею, користувачі здійснюють транзакції між собою, використовуючи свої криптографічні підписи – унікальні алфавітно-цифрові коди, однак повна ідентифікація учасників при цьому не відбувається [4].

Відповідно до ЗУ ч.1 ст. 1 «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»[5], віртуальний актив – цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей.

Цивільний кодекс України [6] доповнено ст. 179-1, відповідно до якої, цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про віртуальні активи», віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі.

Джерелом міжнародно-правового регулювання віртуальних активів є Регламент ЄС про ринок криптоактивів (надалі – MiCA), який Європарламент ухвалив 20 квітня 2023 року [7]. Згідно Регламенту, криптоактиви – цифрове представлення цінності або прав, які можуть бути передані або збережені в електронному вигляді із використанням технології розподіленого реєстру або подібної технології.

Отже, віртуальні активи – це нематеріальне благо, що має майнову цінність, створюється та існує виключно у цифровому середовищі на базі технології розподіленого реєстру та може бути предметом цивільно-правових договорів.

Відповідно до ЗУ «Про віртуальні активи», віртуальні активи поділяються на:

- забезпечені віртуальні активи – віртуальні активи, що посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Різновидом забезпечуваних віртуальних активів є фінансові віртуальні активи, якими є: забезпечений віртуальний актив, що забезпечений валютними цінностями (ЗВА(ВЦ)); забезпечений віртуальний актив, що забезпечений цінним папером або деривативним фінансовим інструментом ЗВА (ФІ);
- незабезпечені віртуальні активи – віртуальні активи, що не посвідчують майнових прав.

Критерієм даного поділу віртуальних активів згідно із Законом України «Про віртуальні активи» є наявність або відсутність майнових прав, які вони посвідчують.

Регламент ЄС про ринок криптоактивів передбачає види віртуальних активів залежно від функціонального призначення:

1) токени електронних грошей (токен е-грошей, e-money tokens EMT) – це різновид віртуальних активів, що має на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості виключно однієї офіційної валюти;

2) токени з прив'язкою до активів (asset-referenced token або ART) – це віртуальні активи, що не є токенами електронних грошей та мають

на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості будь-якого іншого об'єкта цивільних прав або права на інший об'єкт цивільних прав чи їхнього поєднання, включаючи поєднання з однією чи декількома офіційними валютами чи поєднання декількох офіційних валют;

3) сервісні токени (asset-referenced utility tokens) – віртуальні активи, що призначені виключно для надання права вимоги передачі майна або надання послуги, що постачається емітентом такого токена, відповідно до умов емісії такого токена.

З метою гармонізації українського законодавства до європейського, у Проекті Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні[8], запропоновані такі різновиди, як:

1) токени електронних грошей, які є законним засобом здійснення розрахунків за товари, роботи та послуги на всій території України, який може застосовуватись за спільною згодою учасників таких розрахунків. Емітентами та оферентами токенів електронних грошей в Україні можуть бути виключно банки та небанківські фінансові установи, які є резидентами України;

2) токени, пов'язані з активами. Токени, пов'язані з активами це токени, відносно яких існує правочин, яким їх вартість пов'язана з вартістю інших активів (базових активів).

Емітент токенів, пов'язаних з активами має виключно грошові зобов'язання перед володільцями віртуальних активів, які полягають в обов'язку емітента здійснити погашення токенів, пов'язаних з активами по поточній ринковій вартості;

3) службові токени. Службові токени це токени, відносно яких існує правочин, яким їх вартість пов'язана з вартістю інших активів (базових активів) та які є зобов'язанням фактично передати відповідні базові активи володільцю цих токенів на попередньо визначених умовах.

Модель класифікації віртуальних активів, яка закріплена у ЗУ «Про віртуальні активи», охоплює більш широке коло віртуальних активів. Зокрема, біткоїн можна віднести до незабезпечуваного віртуального активу. Згідно міжнародної класифікації, біткоїн не належить ні до токенів електронних грошей, ні до токенів, пов'язаних з активами, ні до сервісних токенів. MiCA встановлює єдиний правовий режим для криптоактивів у ЄС, але біткоїн та подібні незабезпечувані криптовалюти

не підпадають під основні регуляторні вимоги МіСА щодо емісії та обігу. Водночас, МіСА регулює діяльність постачальників послуг, пов'язаних із такими активами, і встановлює загальні правила для захисту споживачів та ринку. Враховуючи вищенаведене, доцільно у ЗУ «Про віртуальні активи» передбачити двоступеневу класифікацію, яка поєднає критерій правової природи та функціонального призначення. Віртуальні активи можуть бути:

- забезпечуваними (токени електронних грошей, токени, пов'язаними з активами),
- незабезпечуваними (службові або сервісні токени, біткойни).

Щодо правової природи віртуальних активів, то відповідно до ЦК України віртуальні активи є цифровими речами, а до цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі (ч. 2 ст. 179-1 ЦК України).

Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про віртуальні активи», право власності на віртуальний актив набувається за фактом створення віртуального активу, вчинення та виконання правочину щодо віртуального активу, на підставі норм закону або рішення суду і засвідчується володінням ключа такого віртуального активу, крім випадків, передбачених частиною третьою цієї статті (ч. 1). Зміст права власності на віртуальний актив включає: право володіти віртуальним активом, право користуватися віртуальним активом та право розпоряджатися віртуальним активом на свій розсуд, якщо це не суперечить закону, зокрема шляхом передачі права власності на віртуальний актив (ч. 5).

Розуміння «права на віртуальні активи» через право власності, відповідно зміст права на віртуальні активи через правомочності володіння, користування, розпоряджання є дискусійним. Відповідно до ст. 316 ЦК України, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Ця конструкція ґрунтується на ознаках матеріальності, юридичного володіння та абсолютного характеру захисту. Віртуальні активи цим ознакам не відповідають, оскільки: не є матеріальними (немають просторового існування); доступ до них визначається технічними, а не юридичними параметрами (наприклад, через приватний ключ); захист прав часто залежить від умов використання платформи чи програмного коду, а не від державного примусу.

Альтернативною може бути позиція про те, що віртуальні активи (забезпечувані та службові) за своєю правовою природою слід вважати майновими правами, які можуть бути об'єктами цивільних прав, об'єктами зобов'язаних правовідносин. Тобто, більш обґрунтовано вважати віртуальні активи майном в розумінні майнового права, а не речі. Щодо біткойнів, їх слід вважати іншими майновими багами як різновид об'єктів цивільних прав.

Важливо досліджувати права на віртуальні активи як предмет цивільно-правових договорів. Українські науковці також підтримують розуміння криптовалют як товару (речі), який може бути предметом договорів. На думку Р.А. Майданника, будь-який віртуальний актив є цифровим товаром, що є частиною віртуального простору. Цифрові товари є нематеріальними речами, які можуть зберігатися, доставлятися і використовуватися в електронній формі [9,690].

Залежно від виду криптоактивів, договори купівлі продажу цих активів може бути поділено на купівлю-продаж обмінних токенів, утилітарних токенів, забезпечених токенів і токенів електронних грошей. Договори щодо криптоактивів можна класифікувати залежно від виду послуг щодо криптоактивів, відповідно до положень МіСА. За цим критерієм можна виділяти такі договори про надання послуг: зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені третіх осіб; функціонування торговельного майданчика для віртуальних активів; обмін віртуальних активів на грошові кошти; обмін віртуальних активів на інші віртуальні активи; розміщення віртуальних активів; переказ віртуальних активів від імені третіх осіб; отримання і передача замовлень на віртуальні активи від імені третіх осіб; надання консультацій щодо віртуальних активів; діяльність з управління портфелем віртуальних активів.

Доцільно навести приклад з судової практики. ПП «ДОНРЕМСЕРВІС» звернулось до Господарського суду Харківської області з позовом до фізичної особи-підприємця про стягнення з відповідача безпідставно набутих грошових коштів у розмірі 897000,00 грн. які підлягають поверненню позивачу. Обґрунтовуючи позовні вимоги позивач вказує, що 01 жовтня 2019 року в період часу з 13:03 години до 13:08 години з розрахункового рахунку ПП «ДОНРЕМСЕРВІС», списані грошові кошти згідно платіжних доручень на суму 897 000,00 грн та перераховані на розрахунковий рахунок на користь фізичної особи-підприємця. Роздруківка електронного

замовлення титульних знаків (криптовалюти) на сайті, роздруківка про перерахування титульних знаків 01 жовтня 2019 року на електронний гаманець особи, яка подала заявку на купівлю криптовалюти (біткоїн) свідчить про наявність у Приватного підприємства «ДОНРЕМСЕРВІС» волевиявлення на укладення з фізичною особою-підприємцем договору купівлі-продажу криптовалюти (біткоїн) загальною кількістю 3,8837 біткоїн та оплати вартості товару. На підставі викладеного колегія суддів робить висновок про підтвердження матеріалами справи наявності між сторонами договірних правовідносин, у вигляді укладення 01 жовтня 2019 року публічного електронного договору на купівлю криптовалюти (біткоїн) загальною кількістю 3,8837 біткоїн, та перерахування позивачем коштів у розмірі 897 000,00 грн на рахунок фізичної особи-підприємця Білоусова Миколи Олександровича в якості оплати за придбання товару [10].

ЗУ «Про віртуальні активи» передбачає право учасника ринку віртуальних активів самостійно обирати контрагента серед учасників ринку віртуальних активів для здійснення операцій з віртуальними активами (п. 1 ч. 1 ст. 9 Закону) або здійснити публічну пропозицію віртуальних активів (ст. 15 Закону).

Для обороту віртуальних активів може використовуватися смарт-договір. Даний договір ґрунтується на технології блокчейну. Смарт-договір є різновидом електронної форми правочину. У разі укладення смарт-контракту створюється електронний документ, в якому сторони закріплюють істотні умови договору і який може бути візуально бути сприйнятий. Особливістю смарт-договору є те, що він набирає чинності з моменту компіляції програмного коду і розміщенні в Ethereum або іншій системі. Таким чином, етапами «створення» смарт – договору є: 1. оформлення домовленості в електронній формі, яка візуально може бути сприйнята сторонами (протокол); 2. компіляція у програмний код; 3. опублікування у блокчейні Ethereum або іншій системі. Умови смарт-договору можуть бути конкретними, здійсненими та правомірними, можуть передбачати забезпечувальні зобов'язання. Для укладення смарт-договору використовуються типові протоколи. Виконання зобов'язань, передбачених смарт-договором, здійснюється автоматично шляхом здійснення цифрових трансмісій у певній послідовності при настанні певних обставин. З метою розширення сфери застосування смарт-договорів доцільним

було б доступ інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців, громадських формувань та інших реєстрів. Засобом розрахунків (обміну) за смарт-договорами є криптовалюта. Внесення змін до смарт-контракту технологічно є неможливим. Можливим є лише укладення нового смарт-договору, який припинить попередній [11, 15].

Важливо також зазначити, що на сьогодні відсутні законодавчі заборони щодо діяльності криптообмінників та вимоги про ліцензування обмінників криптовалюти. Криптобіржі – це організації надають можливість створити електронний гаманець зі звичною авторизацією і створенням облікового запису на відповідному сайті, обміняти звичайні гроші (фіатну валюту) на віртуальні активи та здійснити подальші трансакції з ними. Це сприяє зловживанню правами, можливим порушенням прав суб'єктів цивільних правовідносин. У ст. 18 ЗУ «Про віртуальні активи» передбачено, що діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, допускається виключно за умови отримання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів відповідного виду, визначеного цим Законом.

Висновки. Використання віртуальних активів в Україні засвідчує нагальну потребу в ефективному правовому регулюванні, оскільки цей ринок функціонує в умовах правової невизначеності. Віртуальні активи – це нематеріальне благо, що має майнову цінність, створюється та існує виключно у цифровому середовищі на базі технології розподіленого реєстру та може бути предметом цивільно-правових договорів. Доцільно у ЗУ «Про віртуальні активи» передбачити двоступеневу класифікацію віртуальних активів, яка поєднує критерій правової природи та функціонального призначення. Віртуальні активи можуть бути: забезпечуваними віртуальними активами (токени електронних грошей, токени, пов'язані з активами), незабезпечуваними віртуальними активами (службові або сервісні токени, біткойни).

Розуміння змісту «права на віртуальні активи» через правомочності володіння, користування, розпоряджання є дискусійним. Альтернативною може бути позиція про те, що віртуальні активи (забезпечувані та службові) за своєю правовою природою слід вважати майновими правами, які можуть бути об'єктами цивільних прав, об'єктами зобов'язаних правовідносин. Щодо біткойнів та інших подібних незабезпечуваних віртуальних

активів, їх слід вважати іншими майновими благами, які є об'єктами цивільних прав.

Віртуальні активи можуть бути предметом цивільно-правових договорів, зокрема купівлі-продажу, міни, зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені третіх осіб; про функціонування торговельного майданчика для віртуальних активів; розміщення віртуальних активів; переказ віртуальних активів від імені третіх осіб; отримання і передача замовлень на віртуальні активи від імені третіх осіб; надання консультацій щодо віртуальних активів; діяльність з управління портфелем віртуальних активів.

Для обороту віртуальних активів може також застосовуватися смарт-договір. Смарт-договір слід розуміти як різновид електронної форми правочину. Вважається укладеним за таких умов: оформлення домовленості в електронній формі, яка візуально може бути сприйнята сторонами (протокол); компіляції у програмний код; опублікування у блокчейні Ethereum або іншій системі.

Посередники, діяльність яких підлягає ліцензуванню, відіграють ключову роль у правовому регулюванні віртуальних активів, особливо в контексті захисту прав користувачів, забезпечення стабільності ринку та запобігання зловживанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Віннічук Юрій Віртуальні активи легалізували, але біткойн так і не став засобом платежу. URL: <https://biz.censor.net/r3287338>
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про віртуальні активи». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/264599>.
3. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
4. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики монографія за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків ЕКУС, 2023. 616 с. С. 341–342.
5. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>
6. Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n6917>
7. Регламент ЄС про ринок криптоактивів. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>
8. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні від 24.04.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56271>
9. Майданик Р. А. Загальні підходи і принципи регулювання речових правовідносин в умовах рекодифікації та європеїзації. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2021. 245–283. 690 с.
10. Постанова Східного Апеляційного Господарського Суду від 02.12.2020 р.у справі N 922/95/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93327784>.
11. Верес І.Я. Правова природа смарт-договору. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 9. С.15. С.15–18.

Верес Ірина Ярославівна

Правовий режим віртуальних активів

Стаття присвячена комплексному аналізу правового режиму віртуальних активів та напрацювання пропозицій щодо нормативно – правового регулювання. Для цього проаналізовано поняття та види віртуальних активів, правову природу віртуальних активів, особливості віртуальних активів як предмету цивільно-правових договорів, особливості укладення таких договорів.

У статті віртуальні активи визначаються як нематеріальне благо, що має майнову цінність, створюється та існує виключно у цифровому середовищі на базі технології розподіленого реєстру та може бути предметом цивільно-правових договорів. Запропонована двоступенева класифікація віртуальних активів, яка поєднує критерій правової природи та функціонального призначення. Запропоновано віртуальні активи класифікувати на: забезпечувані віртуальні активи (токени електронних грошей, токени, пов'язаними з активами), та незабезпечувані (службові або сервісні токени, біткойни). Автором зазначається, що розуміння змісту «права на віртуальні активи» через правомочності володіння, користування, розпоряджання є дискусійним. Відповідно, законодавча позиція про «право власності на віртуальні активи» потребує критичного аналізу. Запропоновано віртуальні активи (забезпечувані, службові незабезпечувані) вважати майновими правами, які можуть бути об'єктами цивільних прав, об'єктами зобов'язаних правовідносин. Біткойни слід вважати іншими матеріальними благами як різновид об'єктів цивільних прав. У статті досліджуються віртуальні активи як предмет цивільно-правових договорів. Особлива увага присвячена смарт – контракту як різновиду електронної форми правочину, яка використовується у цивільному обороті віртуальних активів. Наголошується також на необхідності посередницької діяльності криптобірж, які відіграють ключову роль у правовому регулюванні віртуальних активів, особливо в контексті захисту прав користувачів, забезпечення стабільності ринку та запобігання зловживанням.

Ключові слова: віртуальні активи, цифрова річ, майнові права, смарт-контракт, біткойн, право власності.

Veres Iryna

The virtual assets legal regulation

The article provides an extensive evaluation of virtual assets' legal framework and presents recommendations for their regulations. The paper investigates virtual assets by defining their concept and types and legal characteristics and their distinctive properties as the subjects of the civil law contract and their unique aspects in contract formation. Virtual assets represent intangible assets with property value that exist solely in digital environments through distributed ledger technology and can be used in civil law contracts. The research introduces a two-level classification system for virtual assets which separates secured virtual assets including electronic money tokens and asset-backed tokens from unsecured virtual assets such as utility tokens and bitcoins. The author challenges the traditional interpretation of virtual asset rights through possession and use and disposal rights and suggests evaluating the legislative definition of virtual asset ownership rights with caution. It is suggested that secured virtual assets and service-related unsecured virtual assets should be treated as property rights which can function as civil rights and obligated legal relations. However, bitcoins should be classified as other material goods under civil law. The article also explores virtual assets as subjects of civil law contracts, paying special attention to smart contracts as a form of electronic transaction used in this context. The article stresses that crypto exchanges play a vital role in virtual asset legal regulation by protecting user rights while maintaining market stability and preventing abuse. The article concludes with an emphasis on the essential role of crypto exchanges in virtual asset regulation.

Key words: virtual assets, digital thing, property rights, smart contract, bitcoin, ownership.

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.16>

Шипков Єгор Олексійович,

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»,

приватний виконавець виконавчого округу Одеської області

ORCID ID: 0009-0005-6247-5612

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЯ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Актуальність статті. Сучасне суспільство на етапі розвитку науки перебуває процес формування цифрової економіки, де ключову роль відіграють інформаційні технології, цифрові платформи та нові правові явища, цифрові об'єкти та віртуальні активи. У наукових дослідженнях дедалі частіше простежуються тенденції інтеграції цифрових об'єктів у різні сфери суспільного життя. Науковці у своїх працях відображають в різних сферах життя процеси інтеграції суспільства з цифровими об'єктами. Як зазначають вчені І. Бочан та І. Михасюк, цифровізація суспільства залишається до теперішнього часу *terra incognita*, що у перекладі з латинської означає «незвідана земля», а науці та державі, що стоять на початку цифрової епохи, треба знайти відповіді на багато питань.

Особливої уваги потребують віртуальні активи, які вперше були нормативно закріплені в Україні у 2021 році.

Регулювання віртуальних активів, зумовлена необхідністю адаптації правових механізмів до нових цифрових реалій, забезпечення правової визначеності у сфері обігу цифрових об'єктів та захисту прав учасників таких правовідносин.

У межах правового поля досі немає детального і уточненого законодавчого закріплення цивільних правовідносин. На рівні національного законодавства досі не сформовано чітке та вичерпне нормативне регулювання цивільних правовідносин у цифровому середовищі. У свою чергу існуючі норми права не мають практичної реалізації (працюючого правозастосування) при цифрових правовідносинах.

Ступінь наукової розробки. Питання правовідносин у цифровому середовищі та ІТ права досліджували різні вчені, серед яких особливий внесок становлять праці: М. Баймуратов, О. Батанов, Н. Пархоменко, Т. Подорожна, О. Скрипнюк, О. Стрельцова, Ю. Тихомиров, Ю. Шемшученко.

Використання цифрових технологій у праві висвітлені в працях науковців: О. Барабаш, Д. Белова, Ю. Бисаги, О. Берназюка, В. Воронкової, І. Гулейков, О. Кармази, Ю. Разметаєвої, Д. Яцків, О. Яворської, Р. Еннан, О. Кулініч, С. Мазуренко, І. Менсо, Л. Романадзе, В. Гура, К. Некіт, О. Харитоновой, Є. Харитонova, О. Харитоновой, С. Савича, Л. Яворської, Л. Тарасенко, В. Мартина, Ю. Самгальської та ін.

Постановка проблеми. Цивільне законодавство України, як і багатьох інших країн Європейського Союзу, не встигає за темпами цифровізації суспільства, що спричинює до появи нових об'єктів прав (зокрема, таких, як віртуальні активи), нових форм правочинів (електронні договори, смарт-контракти), нових суб'єктів (цифрові ідентифіковані особи, автоматизовані системи), які ще не мають чіткого правового регулювання. Що створює прогалини в правозастосуванні, колізії у законодавстві, ускладнює судову практику та обмежує ефективну реалізацію і захист прав у цифровому середовищі.

Ключовими аспектами проблематики є: відсутність належного правового статусу віртуальних активів у Цивільному кодексі України; правова невизначеність цифрової ідентифікації осіб та електронної форми волевиявлення; недостатній захист суб'єктивних цивільних прав у цифровому середовищі через законодавчу невизначеність; розбіжності з правом Європейського Союзу.

Тобто, проблема полягає у необхідності сукупного оновлення цивільного законодавства у відповідності до реалій цифрового суспільства, з урахуванням практичного досвіду Європейського Союзу та новітніх технологічних викликів.

Мета і завдання дослідження. Метою наукової статті є аналіз цифровізації правових відносин, суб'єктів права з урахуванням позицій чинного законодавства та правозастосовної практики в умовах реформи право-цифрової держави.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація дедалі більше впливає на правову систему загалом і цивільне право зокрема, як глобальний соціально-технічний процес. З появою новітніх технологій, таких, як блокчейн, криптовалюта, штучний інтелект, змінюють природу об'єктів цивільних прав, способи укладення правочинів і форми реалізації суб'єктивних прав [1]. Особливої актуальності набуває осмислення цифрових правовідносин, які виникають у межах обігу цифрових об'єктів та застосування електронних форм договірної взаємодії.

Взагалі, цифровізація є процесом запровадження цифрових технологій у різні сфери життя людини. Неабиякий вплив цифровізація справляє на сферу права. Утім, важливо підкреслити, що в умовах цифрового суспільства та цифрової культури формується особливий тип людської поведінки – «цифрова людина» або «homo digital», що володіє набором принципово нових ціннісних орієнтацій [2]. Поява такого типу людської особистості зумовлена збільшенням швидкості та обсягів передачі інформації у світі, тенденціями глобалізації та цифровізації економіки, а також новими умовами соціального, культурного та психологічного розвитку людини [3].

Розглянемо детально нематеріальне благо – віртуальний актив. Згідно із Законом України «Про віртуальні активи», віртуальний актив – це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене у сукупності даних в електронній формі [4]. Вони можуть мати або не мати забезпечення активами, бути використані як засіб платежу, зберігання вартості чи облігація прав (токени, NFT, криптовалюти).

Наразі цивільне законодавство України не містить спеціальної регламентації віртуальних активів у Цивільному кодексі України. Основним спеціальним актом є Закон України «Про віртуальні активи» (2021), який визначає віртуальні активи як об'єкти прав, встановлює умови їх обігу, передбачає державну реєстрацію постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, а також делегує регулювання Національному банку України та Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Станом на сьогодні вищезазначений Закон не набрав чинності. Правовий статус таких активів залишається дискусійним у контексті Цивільного кодексу України [5]. Віртуальні активи не є речами у матеріальному сенсі, однак вони можуть виступати як об'єкт права власності або інших речових прав, що потребує внесення змін до ЦК України. Так,

вчені обґрунтовують необхідність визнання цифрових активів як самостійної категорії нематеріальних об'єктів з особливим правовим режимом [6].

Проте, Закон України «Про віртуальні активи» не має комплексної природи, і не охоплює питання спадкування віртуальних активів, звернення стягнення в рамках виконавчого провадження, регулювання колізій прав на віртуальні активи між різними юрисдикціями.

В порівнянні з країнами Європейського Союзу у праві віртуальні активи також поступово інтегруються у правове поле. Наприклад у 2023 році Європейський парламент прийняв історичне рішення для ринку криптоактивів, схваливши нові загальні правила нагляду та захисту прав споживачів щодо криптовалют – Markets in Crypto assets (MiCA).

Регламент MiCA або (Регламент про ринки крипто-активів) – це комплексний нормативно-правовий акт Європейського Союзу, прийнятий для створення єдиного правового поля для регулювання ринку криптовалют та інших віртуальних активів у країнах-членах ЄС.

Також, вищезазначений регламент окреслює правові засади обігу криптоактивів та запроваджує обов'язкову реєстрацію постачальників послуг з обігу віртуальних активів [7].

Окремі держави-члени Європейського Союзу, такі як Німеччина, Франція, Естонія, Литва мають додаткове регулювання правового статусу криптовалют взагалі.

На прикладі розглянемо правове регулювання криптоактивів, у німецькому законодавстві вперше правовий статус криптовалют був визначений Федеральним управлінням фінансового нагляду Німеччини (нім. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht (BaFin)) як фінансовий інструмент відповідно до розділу 1 Закону про банки Німеччини (нім. Gesetz über das Kreditwesen (Kreditwesengesetz – KWG)) [8].

За роз'ясненням BaFin, виданим на той час, криптовалюти охоплюються категорією «розрахункових одиниць» (нім. Rechnungseinheiten), які становлять собою найособливішу категорію фінансових інструментів, що не охоплюється законодавством Європейського Союзу. Розрахунковою одиницею за банківським законодавством Німеччини, визнається будь-яка одиниця, відмінна від іноземної валюти і законного платіжного засобу, що використовується у взаємних розрахунках та визначається як приватний засіб платежу (нім. private Zahlungsmittel). Такі засоби платежу можуть використовуватися лише у приватних розрахунках за взаємною згодою.

Ще приблизно понад 10 років тому назад BaFin видав додаткове керівництво з криптовалюти, де токени вважались замінниками законного платіжного засобу, бо вони приймалися до оплати на підставі угод приватного права, на відміну від регулювання публічним правом, яке є особливістю офіційних валют.

Перша судова справа щодо криптовалюти в Німеччині розглядалася у 2014 році. BaFin звинуватив платформу, на якій здійснювалася купівля-продаж криптовалюти, у незаконній діяльності, оскільки, згідно з банківським законодавством Німеччини, компанії, які надають фінансові послуги, зобов'язані пройти спеціальну авторизацію. Оскільки криптовалюта визнавалася BaFin розрахунковою одиницею, що є різновидом фінансових інструментів, тому, виходячи зі змісту статті 1 пункту 11 Закону про банки Німеччини, криптовалютна платформа повинна була пройти процедуру реєстрації для легітимності своїх операцій [8].

Досвід Німеччини в питанні законодавства щодо криптоактивів був би доцільним та вагомим внеском у запровадженні в українському законодавстві, наприклад в зобов'язанні пройти спеціальну/обов'язкову авторизацію/ідентифікацію на платформі або біржі при виконанні будь-яких дій з криптоактивами. Цей досвід може бути адаптований до українських реалій із врахуванням принципу правової визначеності та захисту прав учасників цивільного обігу.

Цифрова ідентифікація відіграє ключову роль у встановленні правосуб'єктності учасників цивільних правовідносин. Засоби електронної ідентифікації, електронні підписи та інші довірчі послуги визначають автентичність та волевиявлення осіб при укладенні договорів онлайн. При цьому відкритим залишається питання про можливість визнання за алгоритмами (наприклад, ІІ-системами) певного обсягу правосуб'єктності.

Цифрова ідентифікація є процесом встановлення особи за допомогою електронних засобів, що забезпечують її унікальність і правову достовірність у цифровому просторі. Відповідно до Регламенту ЄС № 910/2014 (eIDAS), електронна ідентифікація – це «процес, за допомогою якого використовуються дані електронної ідентифікації, що дають змогу ідентифікувати фізичну або юридичну особу» [9].

В законодавстві України основи цифрової ідентифікації закладено у Законі України «Про електронні довірчі послуги», де закріплено вимоги до засобів електронного підпису, печатки та електронної ідентифікації [10]. У межах цифрової ідентифікації особа може підтверджувати свою правоздатність та дієздатність через електронний підпис, Mobile ID, Bank ID або Дія.Підпис.

Цифрова ідентифікація дає змогу встановити та підтвердити статус таких суб'єктів як: фізичні особи, які діють у цифровому середовищі самостійно або через електронні сервіси; юридичні особи, які діють через уповноважених представників або електронні платформи; держава та органи влади, які надають електронні публічні послуги (через «Дію» тощо); автоматизовані системи, що здійснюють дії на підставі алгоритмів.

Цифрова ідентифікація виступає вагомим елементом реалізації правосуб'єктності з точки зору юриспруденції, оскільки саме через неї визначається особа учасника правочину, воля якого виявлена в електронному вигляді.

Актуальним у цифровому просторі залишається питання правового захисту – у тому числі, у сфері електронної комерції, цифрових послуг, персональних даних та платформених контрактів. Відсутність територіальної прив'язки сторін, використання цифрових активів як засобу розрахунку, автоматизоване виконання зобов'язань створюють нові юридичні ризики.

Судова практика в Україні лише починає формуватися у цій сфері, тоді як Європейський Союз активно розвиває механізми альтернативного вирішення спорів у цифровому середовищі [11].

Висновки. Цифровізація сьогодні змінює не лише технології, а й правову природу цивільних правовідносин. Поява віртуальних активів, нових форм договорів, цифрових інструментів волевиявлення – усе це вимагає перевизначити базові положення цивільного права. Українське законодавство перебуває на етапі повної трансформації, і подальші реформи повинні бути узгоджені з європейськими підходами та міжнародною практикою. Як вже зазначалось у статті, вагомим внеском буде вважатись досвід Німеччини, який може бути адаптований до українських реалій із врахуванням принципу правової визначеності та захисту прав учасників цивільного обігу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриценко І. С. Цифровізація правовідносин: проблеми та перспективи. *Юридична наука*. 2023. № 2. С. 34–39.
2. Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія*. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.

3. Новікова О. Ф., Амоша О. І., Залознова Ю. С. та ін. *Трансформація соціально-трудової сфери в умовах цифровізації економіки : монографія*. Київ, 2022. 385 с.
4. Про віртуальні активи : Закон України від 07.02.2022 № 2074-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Бобкова О. Ю. Цивільно-правове регулювання віртуальних активів: сучасні тенденції. *Підприємництво, господарство і право*. 2024. № 3. С. 18–22.
7. Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets (MiCA). 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593>.
8. Gesetz über das Kreditwesen (Kreditwesengesetz – KWG). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/BJNR008810961.html>.
9. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910>.
10. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>.
11. European Commission. Online Dispute Resolution. URL: <https://ec.europa.eu/consumers/odr>.

Шипков Єгор Олексійович

Цивільні правовідносини та цифровізація: реалії сьогодення

У статті проводиться аналіз важливих змін цифровізації та трансформації цивільних правовідносин у сучасному правовому середовищі. З появою цифрових технологій у будь-якій сфері приватного та економічного життя перед цивільним правом постає виклик, адаптувати традиційні правові категорії та механізми до реалій цифрової доби.

Проведено дослідження правового статусу цифрових об'єктів, впровадження смарт-контрактів, електронної ідентифікації, а також проблеми кваліфікації віртуальних активів у межах цивільного законодавства України та країн Європейського Союзу.

Значну увагу приділено юридичній кваліфікації віртуальних активів – порівняно новому, але дедалі важливішому елементу цифрової економіки. У статті розглядаються наявні підходи до визначення правової природи віртуальних активів у цивільному законодавстві України, а також порівнюються відповідні нормативні підходи та доктринальні тлумачення, сформовані в окремих країнах Європейського Союзу. Порушується проблема узгодження віртуальних активів із традиційними цивільно-правовими категоріями, такими як речові права, зобов'язання, цінні папери.

Автор аналізує, як цифрові технології впливають на фундаментальні інститути цивільного права, зокрема на категорії речових прав, зобов'язань, цінних паперів. Окремо досліджуються проблеми юридичної природи віртуальних активів у межах чинного цивільного законодавства України, а також проводиться порівняльний аналіз із правовими підходами, сформованими в окремих державах Європейського Союзу.

Порушується питання узгодженості нових цифрових явищ із базовими принципами цивільного права, такими як юридична визначеність, свобода договору, захист прав та інтересів учасників правовідносин. Наголошується на необхідності вироблення комплексного, збалансованого та технологічно адаптивного законодавчого підходу до врегулювання цифрових правовідносин. Результати дослідження свідчать про необхідність збалансованого законодавчого підходу, який би поєднував інновації з дотриманням основоположних принципів цивільного права. Зроблено висновок, що правова доктрина та законодавство мають еволюціонувати синхронно з технологічним розвитком, забезпечуючи правову визначеність, справедливість та ефективний захист учасників цивільних правовідносин у цифровому середовищі.

Ключові слова: цифровізація, цивільне право, цифрові правовідносини, смарт-контракт, віртуальні активи, електронна форма правочину, правовий режим.

Shypkov Yehor

Civil legal relations and digitalization: today's realities

The article analyzes significant changes brought about by digitalization and the transformation of civil legal relations within the modern legal environment. With the proliferation of digital technologies across all areas of private and economic life, civil law faces the challenge of adapting traditional legal categories and mechanisms to the realities of the digital age.

The study examines the legal status of digital objects, the implementation of smart contracts, electronic identification, and the legal classification of virtual assets within the framework of civil legislation in Ukraine and the European Union.

Particular attention is paid to the legal qualification of virtual assets—a relatively new yet increasingly important element of the digital economy. The article explores existing approaches to determining the legal nature of virtual assets in the civil legislation of Ukraine and compares them with relevant regulatory approaches and doctrinal interpretations developed in certain EU countries. The issue of aligning virtual assets with traditional civil law categories, such as property rights, obligations, and securities, is also addressed.

The author analyzes how digital technologies influence fundamental institutions of civil law, particularly the categories of property rights, obligations, and securities. The legal nature of virtual assets under current Ukrainian civil legislation is examined in detail, alongside a comparative analysis of legal approaches adopted in selected European Union countries.

The article raises the issue of harmonizing new digital phenomena with the core principles of civil law, such as legal certainty, freedom of contract, and the protection of the rights and interests of parties to legal relations. Emphasis is placed on the need to develop a comprehensive, balanced, and technologically adaptive legislative approach to the regulation of digital legal relations. The findings indicate the necessity of a well-balanced legislative framework that combines innovation with adherence to the fundamental principles of civil law. It is concluded that legal doctrine and legislation must evolve in parallel with technological development to ensure legal certainty, fairness, and effective protection of participants in civil legal relations in the digital environment.

Key words: digitalization, civil law, digital legal relations, smart contract, virtual assets, electronic form of transaction, legal regime.

УДК 347.77:316.472.4:004.8

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.17>**Омельчук Олександр Сергійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-0082-3619

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Постановка проблеми. На сьогодні перспективи використання штучного інтелекту (ШІ) викликають інтерес не лише в експериментальних та прикладних технічних галузях, соціальній та економічній сфері. Одночасно з тим як наукова спільнота працює над удосконаленням технологій та вирішенням філософських питань стосовно ШІ, національні законодавці та міжнародні організації шукають підходи до визначення юридичної природи ШІ та надання певного правового режиму результатам діяльності ШІ. Як відзначає А. Юшина, на сьогоднішній день в наукових колах актуалізується дискусія навколо правомірності використання ШІ творів для навчання, які охороняються авторським правом, оскільки на основі їх аналізу ШІ створює нові схожі об'єкти, а автори творів не отримують винагороду за таке використання [16]. Крім того, авторка вбачає проблемним питання, чи порушується авторське право під час генерування нового контенту ШІ, адже авторські твори використовуються для машинного навчання.

Сфери та методи використання ШІ виглядають невичерпними на даний момент. Все ширше нейромережі використовуються і в звичайному житті, для спілкування, передачі інформації та створення непрофільного розважального аудіовізуального контенту. Вітчизняні дослідники проблем правового регулювання штучного інтелекту також вказують на проблему ризиків дезінформації, зумовлених поширенням ШІ (приклади останньої можуть з'являтися у текстах, згенерованих за допомогою ШІ), а, поряд з цим, і на проблему потенційного збільшення кількості випадків порушення авторського права. Таким чином, вважаємо актуальним для наукового осягнення використання штучного інтелекту в соціальних мережах в цивільно-правовому аспекті, а **метою даного дослідження є визначення перспектив державного регулювання правових відносин в сфері використання штучного інтелекту в соціальних мережах та мережі Інтернет загалом.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці надання юридичної оцінки діяльності з використання штучного інтелекту в мережі Інтернет присвячені роботи таких дослідників як Н. Авер'янова, О. Баранов, А. Бірюкова, Т. Воропаєва, Ю. Гайдай, Г. Колісникова, І. Колеснікова та багатьох інших. Однак, враховуючи дискусійність, певну фрагментарність та новаторський характер наукових розвідок з проблематики теми слід визнати недостатність наявних таких наукових розвідок, а також перспективність та нагальність наукових розробок чинних та можливих правових механізмів нівелювання або обмеження негативного впливу штучного інтелекту в соціальних мережах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наявного масиву наукових праць дає змогу констатувати відсутність цільного систематизованого дослідження цивільно-правових відносин, що виникають в сфері використання штучного інтелекту в соціальних мережах. Крім того потребують доопрацювання питання відповідальності за шкідливе використання ШІ в соціальних мережах.

Виклад основного матеріалу. ШІ вже сьогодні здатен обробляти велику кількість даних та навчатися, щоб вирішувати задачі, генерувати текст, фото, відео, аудіо, код, інформацію та сукупність цих об'єктів. ШІ вже зараз здатний аналізувати дані, змішувати їх і генерувати на їхній основі новий та неповторний результат [12].

За прогнозами експертів найближчим часом ШІ перейде від узагальнених продуктів до рішень, орієнтованих на розв'язання конкретних завдань. Окрім того, ШІ проникатиме в різні сфери життя й бізнесу – від зміни клімату до охорони здоров'я [1]. Більшість людей не усвідомлюють, що вже зараз використовують технології штучного інтелекту у щоденному житті, в освіті та медицині, комунікаціях та соціальній сфері, економіці та юридичній сфері [9].

Ю. Гайдай визначає наступні ризики етичного характеру щодо використання ШІ в мережі Інтернет:

- ризики для особистих даних і приватності. Мовні моделі, по-перше, можуть робити дуже багато узагальнень, поєднань інформації і висновків з отриманих даних, які можуть бути недоступними для людини, що аналізує інформацію. Наприклад, з наборів даних про поведінку людини у соцмережах та інтернеті загалом, тих же запитів до чатботів великих мовних моделей, можна робити глибокі висновки щодо її психічного стану, звичок, розкладу дня тощо. Поєднання великих масивів даних та їх аналіз ШІ створюють додаткові загрози приватності, які не очевидні для користувачів, бо окремо ці дані не створюють загроз.

- ризики сегрегації – мовні моделі, за рахунок того, як саме і на основі яких даних навчаються, можуть надавати перевагу окремим соціальним групам. Вони будуть краще працювати з цими групами, а іншим приділяти менше уваги і маргіналізувати їх, вилучати певні меншини (етнічні або інші) та відтворювати людські упередження щодо цих меншин;

- ризики неточності і неправдивості інформації – мовні моделі не дуже добре відрізняють факти від вигадок, але при цьому створюють враження, що вони є достовірними співрозмовниками, що може створювати багато загроз;

- безпекові ризики – мовні моделі дуже зручно використовувати для масової дезінформації, причому персоналізованої дезінформації «з людським обличчям», заточеної під конкретні групи людей, наприклад, шляхом коментування у соцмережах та у медіа;

- загроза правам людини через використання штучного інтелекту державними органами – передбачається насамперед здатність опрацьовувати величезні масиви даних, роблячи узагальнення і висновки щодо окремих людей. Це можливості розпізнавання, а отже, відстежування людей як фізично, так і деанонімізація їхньої онлайн-поведінки. Це дає державним органам потужні інструменти втручання у приватність, а безконтрольне застосування ШІ може призвести до ухвалення неправомірних чи хибних рішень стосовно громадян – застосування санкцій, відмови у доступі до послуг, кредиту, працевлаштування тощо [3].

Одним з найбільш поширених і зрозумілих на сьогоднішній день видів ШІ, що на сьогоднішній день використовуються в мережі Інтернет є гене-

ративний штучний інтелект. Генеративний ШІ – це інноваційний напрямок штучного інтелекту, що дозволяє створювати унікальний контент: тексти, зображення та аудіо. Він відрізняється від традиційного ШІ тим, що не просто аналізує або класифікує дані, а генерує новий унікальний контент [15].

«Творчість» штучного інтелекту вже сьогодні широко використовується та непогано монетизується. Однак, слід однак зазначити, що авторські права на творчість алгоритмів – поки сіра зона світу юриспруденції [7].

Два роки тому набрав чинності Закон України «Про авторське право і суміжні права». Згідно положень даного закону результат роботи штучного інтелекту підпадає під правове регулювання як неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, що охороняється правом особливого роду (*sui generis*). Однак, як відмічають дослідники, питання авторських та суміжних прав, пов'язаних з штучним інтелектом, є складними і потребують уточнення у законодавстві. На сьогоднішній день в більшості країн законодавці продовжують вивчати цю проблему і шукати оптимальні рішення, які враховували б потреби розвитку технологій та гарантували захист прав власників інтелектуальної власності [2, с. 14].

Значна частина «побутового» використання ШІ припадає на соціальні мережі. Так, соціальні мережі, з одного боку, є платформою для вільного обміну інформацією та думками, проте, з іншого боку, вони можуть стати засобом поширення ненависті, дискримінації та маніпуляції [13].

Лідером із поширення фейків у соціальних мережах є Facebook. У Facebook найрозгалуженіша інструментальна мережа, що працює в двох напрямках: для збору даних і зміни поведінки людей – впливу чи нав'язування [8].

Наявні діджитал-інструменти дозволяють за допомогою ШІ розрізняти органічне та скоординоване розповсюдження контенту, виявляти автоматизовані системи розповсюдження спаму, оцінювати вплив на аудиторію різних облікових записів користувачів соцмереж, відрізняти ботів від реальних користувачів тощо [14].

Широкого застосування штучний інтелект набув і в основних месенджерах – Telegram, Whatsapp, Viber, Messenger. Серед основних напрямків його використання – створення чат-ботів з різноманітним функціоналом (генерування зображень та відео, збереження графічного та аудіовізуального контенту з окремих інтернет-ресурсів, пошук та підбір інформації тощо), використання можливо-

стей месенджера для генерації запитів до нейромереж та ШІ, використання останніх з метою введення в оману та шахрайських схем.

На сьогоднішній день можливості нейромереж генерувати голосові та відео-повідомлення, які є настільки реалістичними та неможливими для виявлення їх штучного походження, надають зловмисникам можливість використовувати дані технології для введення в оману користувача (або цілої групи користувачів) месенджера. Генеративний ШІ може навіть зробити застарілими найкращі на сьогодні заходи запобігання шахрайству, як-то голосова автентифікація чи «живі перевірки», коли зображення людини у реальному часі має збігатися із тим, що зберігається в системі [11]. На теперішній час значного поширення набрали шахрайські схеми, в яких знайома особа просить грошові кошти в борг або доступ до якогось додатку, але сама така особа не в курсі, що від її імені і, нерідко, її голосом відбувається спроба заволодіти чужими коштами. В умовах же інформаційної війни дані технології використовуються для отримання оперативних військових даних, дезінформації військовослужбовців, що однозначно створює загрозу державній безпеці.

Боротьба ж випадками шкідливого використання генеративного ШІ ускладнюється з наступних причин:

- подальша еволюція технології дозволяє обходити технологічні засоби протидії застосування ШІ – генеративні ШІ вже зараз здатні обманювати детектори ШІ;

- розвиток даної технології напряду пов'язаний з перевагами, які вона надає при створенні ефективного голосового помічника або в допомозі особам, що мають вади мови;

- ефективність боротьби напряду пов'язана з інформаційною гігієною користувачів, а отже й залежить від раніше означеної проблеми наявності значного масиву інформації про людину в соціальних мережах.

Окрім класичних соціальних мереж широке використання штучного інтелекту та нейромереж можемо споглядати й у випадку дейтинг-платформ та додатків. Під дейтингом зазвичай розуміють діяльність спеціалізованих онлайн-платформ, які використовуються користувачами для онлайн-знайомств. Основною метою користувачів дейтинг-платформ є пошук людини на основі своїх уподобань, для чого означені сервіси використовують різні механізми пошуку за певними критеріями.

Вже зараз з метою забезпечення ефективності надання комунікативних послуг дейтинг-сервіси застосовують сучасні технології, в тому числі ШІ. Так, наприкінці 2024 року компанія Match Group, яка володіє такими популярними додатками для знайомств як Tinder та Hinge, оголосила про плани інтегрувати генеративний ШІ у свої сервіси для покращення біографій та профілів користувачів [5]. Крім того ШІ та нейромережі використовуються дейтинг-платформами для оцінки сумісності пари, надання порад в спілкуванні та оформленні профілю, опосередкованого спілкування замість користувача, здійснення перекладу текстових та голосових повідомлень тощо.

Одночасно з цим штучний інтелект в дейтинг-сфері використовується також і з метою надання користувачу послуг персоналізованого спілкування з віртуальним партнером. Слід відмітити розвиток технологічних можливостей таких платформ, що зумовлюється стрімким збільшенням попиту на такий цифровий продукт. Так, сервіси на зразок Candy.ai та Kupid.ai надають можливість користувачу, вибравши статтю майбутнього партнера, створити вигаданого персонажа, який за допомогою штучного інтелекту дає можливість спілкуватися з ним голосовими повідомленнями [10].

Відкидаючи морально-етичні моменти відносин з цифровою особою слід однак звернути увагу на юридичний контекст, а саме на захист прав користувача подібних дейтинг-платформ. В першу чергу слід говорити про захист інформації, отриманої в межах комунікації з віртуальним партнером, власником платформи від розповсюдження та витоку, а також збереження режиму приватності щодо персональних даних та самого факту надання послуг, адже користувач може не бажати публічності факту надання таких послуг дейтинг-сервісом.

Сучасні додатки для знайомств вже збирають величезну кількість чутливої інформації, такої як геолокація, їхні вподобання, історію листування та навіть фото і відео [5]. Окрім традиційного неконтрольованого поширення таких даних загрозу становить також використання таких даних для створення небіологічних осіб, наділених штучним інтелектом, які, навчаючись на зазначених даних, можуть створювати цифрові клони реальної людини, тим самим користуючись чужою особистістю та вводячи в оману осіб, з якими спілкується в подальшому.

Використання таких цифрових копій осіб вже зараз зумовило проблему поширення випадків свідомого використання можливостей ШІ для

маніпулювання емоціями і шахрайських схем. На даний момент практично надзвичайно важко захистити свої права щодо такого «викрадення» особистості через складність доказування та відсутність законодавчих механізмів захисту від використання чужої особистості без дозволу особи.

Використання таких цифрових інструментів як нейромережі та інших видів штучного інтелекту в Інтернеті не обмежується означеними сферами та методами, адже сама сфера інтернет-відносин формується та змінюється ледь не щодня, а отже на тлі цього кількість напрямків застосування даних технологічних рішень збільшується в геометричній прогресії. Вважаємо за необхідне дослідити окремі приклади застосування ШІ, що актуалізувалися саме в умовах гібридної війни.

Функціональні можливості генеративного ШІ успішно використовуються при створенні так званих «емоційних фейків» в соціальних мережах. У соціальних мережах зараз поширюється багато дописів, які містять фото з ознаками генерації штучним інтелектом. На них зображені нібито українські військові з закличками привітати їх чи то з днем народження, чи то з весіллям. Також є схожі дописи про врятованих тварин, дітей або літніх людей [4].

Ледве не кожен в запропонованих механізмами соціальних мереж публікація стикається з зображеннями, на яких відображено надзвичайні результати творчості, що викликають захват, відображені непересічні ситуації людського горя, нестандартних ситуацій та несприятливих умов, а також з аудіовізуальним контентом, що відображає надзвичайно сентиментальні ситуації та закликає до проявлення емпатії (так звані пости «ніхто нас не вітає», «ви не повірите» або «ці брати»).

Завдання контенту таких публікацій викликати емоції та заохотити користувачів відреагувати, спіймати вразливу аудиторію в емоційну пастку і змусити поширити їх далі, тиснучи на почуття провини, викликаючи емпатію та співчуття.

Довгий час дані публікації сприймалися з гумором, адже, на перший погляд дані публікації, не загрожують шкідливими наслідками, а самі зображення, згенеровані ШІ, містять ряд кумедних для сприйняття артефактів, що очевидно свідчать про несправжність запропонованого фото та ситуації на ньому. Однак, дані публікації не просто не є нешкідливими, при подальшому вивченні можна визначити загрози, які несуть на собі такі емоційні фейки.

Так, докладний аналіз релевантних шляхів використання емоційних фейків свідчить про наступні мотиви, з яких публікують такі записи у Facebook, Instagram та TikTok:

- збір аудиторії для подальшого просування рекламних продуктів, пропагандистських наративів тощо. В даному випадку завданням публікації виступає заохочення користувачів соціальної мережі до взаємодії, тобто йде мова про використання емоцій для прикриття шкідливого змісту самої публікації. Розміщення в соціальній мережі емоційних фейків певного характеру (співчутливі, ушановуючі, схвальні) дають змогу виділити певну групу людей, схильних до проявлення емоцій та не здатних відрізнити справжні фотографії подій від згенерованих за допомогою ШІ. В подальшому відповідний користувацький ресурс може бути використаний для успішного просування сумнівних продуктів або пропагандистських тез, що особливо небезпечно в умовах війни. Емоційні фейки в даному випадку слугують маркером людської сентиментальності та можливості нав'язувати певним особам необхідної думки;

- ілюстрація підтримки певної позиції або провокація аудиторії – особливо актуально через можливість заміни первинного матеріалу (цифрового контенту) без анулювання реакцій користувачів у вигляді лайків та коментарів. Крім того дані публікації є відомим майданчиком для використання ботів при провокуванні дискусії та м'якого просування шкідливих наративів;

- витіснення дійсно важливого та актуального контенту шляхом заповнення рекомендацій емоційними фейками та подібним шкідливим контентом;

- просування негативних настроїв в суспільстві в межах ІПСО, формування негативного ставлення до керівництва Збройних сил, політичної системи держави; формування

- збір даних про користувачів з метою подальшого використання; шахрайство, шляхом спонукання до переходу за сторонніми посиланнями, фішинг тощо.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день використання штучного інтелекту окрім явних переваг несе значну загрозу порушення прав людини, може суперечити індивідуальним та суспільним інтересам, загрожує державній безпеці та є прямим інструментом ведення інформаційної війни.

Серед практичних способів захисту від шкідливого впливу ШІ в мережі Інтернет в умовах гібридної війни серед найбільш актуальних залишаються пропаганда інформаційної гігієни на державному рівні, боротьба з фейками, шкідливими емоційними згенерованими ШІ шляхом запровадження відповідальності за таку діяльність та формування адміні-

стративної та судової практики з даних питань. Крім того вважаємо слушним на законодавчому рівні встановити вимогу маркування зображень, створених ШІ, а також розробку концептуальних положень контролю за використанням ШІ розробниками додатків з метою уникнення випадків створення «бекдорів» для корисних та неправомірних цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баловсяк Н. Прикладний штучний інтелект і заборона соцмереж для дітей. Чого чекати від 2025-го технологічного. Український тиждень. 2024. URL: <https://tyzhden.ua/prykadnyj-shtuchnyj-intelekt-i-zaborona-sotsmerezhi-dlia-ditej-choho-chekaty-vid-2025-ho-tekhnohichnoho/>
2. Вальчук Д. В. Авторське право штучного інтелекту: проблеми та шляхи вирішення. *Modern scientific journal* (Сучасний науковий журнал). 2024. №3 (1). С. 7–15.
3. Гайдай Ю. Тренди ШІ: які етичні загрози несе використання штучного інтелекту. URL: https://speka.media/trendy-si-yaki-etichni-zagrozi-nese-vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-v4q3wp?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=20972733776&gad_source=1
4. Денисяк О. «У військового день народження, а його ніхто не привітав»: чим небезпечні ШІ-світлини у Facebook. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/232022-u-viyskovoho-den-narodzennia-a-yoho-nikhto-ne-pryvitav-chym-nebezpechni-shi-svitlyny-u-facebook>
5. Довірити своє серце алгоритмам: як штучний інтелект змінює сучасний дейтинг і що з цим може бути не так? 2025. URL: <https://zaborona.com/doviryty-svoje-sercze-algorytmam-yak-shtuchnyj-intelekt-zminyuye-suchasnyj-dejtyng-i-shho-z-czym-mozhe-buty-ne-tak/>
6. Довірити своє серце алгоритмам: як штучний інтелект змінює сучасний дейтинг і що з цим може бути не так? 2025. URL: <https://zaborona.com/doviryty-svoje-sercze-algorytmam-yak-shtuchnyj-intelekt-zminyuye-suchasnyj-dejtyng-i-shho-z-czym-mozhe-buty-ne-tak/>
7. Дудко В. Як палає Кремль. Нейромережі генерують картини з тексту і допомагають збирати на ЗСУ. Чи може нейро-арт стати бізнесом. *Forbes Digital*. 2022. URL: <https://forbes.ua/inside/yak-palae-kreml-neyromerezh-generuyut-kartini-z-tekstu-i-dopomagayut-zbirati-na-zsu-chi-mozhe-neyroart-stati-biznesom-23082022-7861>
8. Ейсмунт В. Як створюють фейки у Facebook, YouTube, Telegram та Viber. URL: https://zaxid.net/statti_tag50974/
9. Живцова Л.І. Штучний інтелект: сутність та перспективи розвитку. Український журнал будівництва та архітектури. 2023. № 3. С. 67–71.
10. Коноплицький С. Майбутнє дейтингу – «Тіндер» для знайомств із ШІ-моделями. URL: <https://speka.media/maibutnje-dejtingu-tinder-dlya-znaiomstv-iz-si-modelyami-pk4lzd>
11. Кофлін Д. ШІ допомагає всім, навіть шахраям. Як штучний інтелект став новою зброєю кіберзлочинців та стимулював афери на \$8 млрд. *Forbes Digital*. URL: <https://forbes.ua/innovations/shi-dopomagaе-vsimi-navit-shakhrayam-yak-shtuchniy-intelekt-stimulyuvav-aferi-na-8-mlrd-19092023-16102>
12. Спесивцева О. Право sui generis: як штучний інтелект адаптує під себе авторське право? *Юридична газета*. 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/pravo-sui-generis-yak-shtuchniy-intelekt-adaptue-pid-sebe-avtorske-pravo.html>
13. Хоменко Ю.І. Мова ворожнечі в соціальних мережах: форми прояву та механізми протидії. *Запоріжжя : ЗНУ*, 2024. 49 с.
14. Штучний інтелект і дезінформація: можливості та ризики в умовах війни. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3691961-stuchnij-intelekt-i-dezinformacia-mozlivosti-ta-riziki-v-umovah-vijni.html>
15. Що таке генеративний штучний інтелект і де він застосовується? URL: <https://blog.colobridge.net/uk/2023/11/generative-artificial-intelligence-ua/>
16. Юшина А. Штучний інтелект: кому належать авторські й майнові права. URL: <https://mind.ua/openmind/20255019-shtuchnij-intelekt-komu-nalezhat-avtorski-j-majnovi-prava>

Омельчук Олександр Сергійович

Цивільно-правовий аспект використання штучного інтелекту в соціальних мережах

В межах дослідження розглянуто питання використання штучного інтелекту в соціальних мережах в цивільно-правовому аспекті та сформовано рекомендації практичних способів захисту від шкідливого впливу ШІ в мережі Інтернет в умовах гібридної війни.

З'ясовано, що одним з найбільш поширених і зрозумілих на сьогоднішній день видів ШІ, що на сьогоднішній день використовуються в мережі Інтернет є генеративний штучний інтелект.

Досліджено питання використання емоційних фейків в соціальних мережах. Відзначено що функціональні можливості генеративного ШІ успішно використовуються при створенні так званих «емоційних фейків» в соціальних мережах. У соціальних мережах зараз поширюється багато дописів, які містять фото з ознаками генерації штучним інтелектом.

В контексті використання штучного інтелекту в дейтинг-індустрії звернуто увагу на юридичний контекст, а саме на захист прав користувача подібних дейтинг-платформ. В першу чергу слід говорити про захист інформації, отриманої в межах комунікації з віртуальним партнером, власником платформи від розповсюдження та витоку, а також

збереження режиму приватності щодо персональних даних та самого факту надання послуг, адже користувач може не бажати публічності факту надання таких послуг дейтинг-сервісом.

Зроблено висновок, що на сьогоднішній день використання штучного інтелекту окрім явних переваг несе значну загрозу порушення прав людини, може суперечити індивідуальним та суспільним інтересам, загрожує державній безпеці та є прямим інструментом ведення інформаційної війни.

Підсумовано, що серед практичних способів захисту від шкідливого впливу ШІ в соціальних мережах та мережі Інтернет загалом в умовах гібридної війни серед найбільш актуальних залишаються пропаганда інформаційної гігієни на державному рівні, боротьба з фейками, шкідливими емоційними згенерованими ШІ шляхом запровадження відповідальності за таку діяльність та формування адміністративної та судової практики з даних питань. Запропоновано на законодавчому рівні встановити вимогу маркування зображень, створених ШІ, а також розробку концептуальних положень контролю за використанням ШІ розробниками додатків з метою уникнення випадків створення «бекдорів» для корисних та неправомірних цілей.

Ключові слова: штучний інтелект, нейромережі, соціальні мережі, месенджер, емоційні фейки, право інтелектуальної власності, інформаційна гігієна, ІПСО, маркування зображень, інформаційна війна, діпфейк, дейтинг-сервіси, викрадення особистості, синтетичний контент.

Omelchuk Oleksandr

Civil-legal aspect of the use of artificial intelligence in social networks

The study examined the issue of using artificial intelligence in social networks in the legal aspect and formulated recommendations for practical ways to protect against the harmful effects of AI on the Internet in the context of hybrid warfare.

It was found that one of the most common and understandable types of AI used on the Internet today is generative artificial intelligence.

The issue of using emotional fakes in social networks was studied. It was noted that the functional capabilities of generative AI are successfully used in creating so-called “emotional fakes” in social networks. Many posts are currently circulating on social networks that contain photos with signs of generation by artificial intelligence.

In the context of using artificial intelligence in the dating industry, attention was paid to the legal context, namely, the protection of the rights of users of such dating platforms. First of all, we should talk about protecting information received within the framework of communication with a virtual partner, the owner of the platform, from distribution and leakage, as well as maintaining the privacy regime regarding personal data and the very fact of providing services, because the user may not want the fact of providing such services by a dating service to be public.

It is concluded that today the use of artificial intelligence, in addition to obvious advantages, carries a significant threat of human rights violations, may contradict individual and public interests, threatens state security and is a direct tool for waging information warfare.

It is summarized that among the practical ways to protect against the harmful effects of AI in social networks and the Internet in general in the conditions of hybrid warfare, the most relevant remain the promotion of information hygiene at the state level, the fight against fakes, harmful emotional generated by AI by introducing liability for such activities and the formation of administrative and judicial practice on these issues. It is proposed to establish a requirement for labeling images created by AI at the legislative level, as well as the development of conceptual provisions for controlling the use of AI by application developers in order to avoid cases of creating “backdoors” for useful and illegal purposes.

Key words: artificial intelligence, social networks, messenger, emotional fakes, intellectual property law, information hygiene, IPSO, image labeling, information warfare, deepfake, dating services, identity theft, synthetic content.

ЦИВІЛІСТИКА БЕЗ КОРДОНІВ

УДК 347.65:004.738.5(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.18>

Гуменюк Віктор Вікторович,

аспірант кафедри цивільного права та процесу, приватний нотаріус,

Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет»

ORCID ID: 0000-0002-5343-350X

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО НОТАРІАЛЬНОГО АКТУ ТА ЕЛЕКТРОННОГО НОТАРІАЛЬНОГО ДІЛОВОДСТВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Ми живемо в сучасному світі, який щоденно стрімко змінюється, переходить до цифрової епохи, що знаходить своє відображення у всіх сферах суспільного, соціального та правового життя. Нотаріат, як ключовий інститут захисту прав та забезпечення стабільності цивільного обороту, не може залишатися осторонь цих трансформацій. В умовах формування єдиного європейського цифрового ринку та активної євроінтеграції України, запровадження ефективних електронних механізмів у нотаріальну практику є нагальною потребою та стратегічним пріоритетом для забезпечення захисту прав та інтересів особи в повній мірі, з полегшенням доступу нотаріусів та громадян до нотаріальних актів, створення єдиного архіву, все це свідчить про активну участь держави у вдосконаленні та модернізації нотаріату відповідно до сучасних вимог і потреб суспільства. Нотаріуси повинні бути готові до впровадження нових технологій та цифрових інструментів для забезпечення якості та ефективності своєї роботи.

Актуальність обраної теми зумовлюється тим, що розвиток електронного урядування (e-governance) та електронних сервісів (e-services) вимагає відповідної адаптації юридичної інфраструктури, де нотаріат відіграє центральну роль. Сучасна людина очікує швидких, безпечних та доступних послуг, що можливо лише за умови повної цифровізації процесів. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році стало каталізатором трансформаційних процесів, виявивши критичну необхідність у гнучких та дистанційних інструментах забезпечення правового захисту. Мільйони виму-

шених переселенців (як внутрішніх, так і тих, хто перебуває за кордоном) потребують можливості вчинення юридично значущих дій без фізичної присутності, що акцентує увагу на потенціалі електронного нотаріату та дистанційного діловодства. Війна також підкреслила важливість надійного електронного архівування для збереження правової історії в умовах руйнувань.

В умовах зростання кіберзлочинності та шахрайства, цифровізація нотаріату вимагає розробки та впровадження найсучасніших засобів кібербезпеки, що гарантують автентичність електронного нотаріального акту та цілісність електронного діловодства. Важливо, щоб ці зміни не підривали, а, навпаки, посилювали презумпцію достовірності нотаріального акту.

Попри окремі позитивні кроки у запровадженні електронних реєстрів та КЕП, відсутність комплексного закону про електронний нотаріат створює правові прогалини, колізії та невизначеність у застосуванні електронних форм нотаріальних актів та веденні електронного діловодства. Це стримує подальший розвиток та використання сучасних технологій.

Україна прагне до європейської інтеграції, що вимагає гармонізації національного законодавства з правом ЄС та найкращими практиками країн-членів, де електронний нотаріат вже успішно функціонує. Дослідження у цій сфері є внеском у процес адаптації української правової системи.

Метою даного дослідження є комплексне теоретико-правове осмислення поняття та особливостей електронного нотаріального акту й електронного нотаріального діловодства в умовах

цифровізації в Україні, розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства та практики його застосування. Для досягнення поставленої мети потрібно визначити поняття, правову природу та ключові ознаки електронного нотаріального акту в умовах цифровізації, виокремити поняття та особливості електронного нотаріального діловодства, окреслити його трансформацію порівняно з традиційним паперовим та розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України.

Стан наукових розробок з обраної проблематики в Україні. Проблематика нотаріального діловодства та нотаріальних дій традиційно знаходиться в полі зору вітчизняних правознавців. Значний внесок у дослідження загальнотеоретичних аспектів нотаріату, його місця в правовій системі та класичних нотаріальних дій зробили такі вчені, як: Досінчук К.Ф., Дякович М.М., А.Г. Серветник, Нелін О.І., Невзорова І.В., К.І. Чижмарь, Л.Е. Ясінська, О. Коротюк, В.С. Фурса, Є. Фурса та інші. Їхні праці заклали фундамент для розуміння сутності нотаріальної діяльності. Однак, питання цифровізації та її впливу на нотаріат є відносно новим напрямом досліджень, який активно розвивається останніми роками. В контексті електронного документообігу, електронного підпису та інформаційного права загалом, вагомий доробок мають М.С. Долинська, В. Комарова та В. Баранкової, Н. Горбань, М. Дякович, Л. Сміян, Ю. Нікітіна та І. Череватенко. Їхні роботи зосереджуються на аналізі чинних нормативно-правових актів, вказують на окремі проблеми застосування нових технологій та пропонують шляхи вдосконалення окремих елементів. Проте, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, комплексного та системного дослідження поняття та особливостей електронного нотаріального акту як самостійного правового явища та електронного нотаріального діловодства як цілісної системи в умовах стрімкої цифровізації та врахування викликів воєнного стану, наразі немає. Більшість досліджень мають фрагментарний характер, зосереджуючись на окремих технологічних або правових аспектах. Відсутня цілісна концепція адаптації загальних правил вчинення нотаріальних дій до цифрового середовища, що обґрунтовує необхідність подальших поглиблених розробок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Діяльність нотаріуса в Україні, що традиційно ґрунтується на видачі нотаріального акту як публічно-правового підтвердження безспірних прав та фактів, та веденні нота-

ріального діловодства як системі обліку і збереження цих документів, нині переживає докорінну трансформацію. Сучасні цифрові зміни, від запровадження електронних реєстрів до використання кваліфікованого електронного підпису та створення електронних архівів, мають на меті не лише оптимізувати ці базові функції, а й посилити їхню юридичну достовірність, прозорість та доступність, наближаючи нотаріат до європейських стандартів ефективності та безпеки в цифрову епоху.

У чинному законодавстві України відсутнє визначення категорії «нотаріальний акт». Стаття 50 Закону України «Про нотаріат» [1] містить лише положення, що нотаріальна дія або відмова у її вчиненні, нотаріальний акт оскаржуються до суду. Право на оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні, нотаріального акта має особа, прав та інтересів якої стосуються такі дії чи акти. Як влучно відзначає О. Нелін, що наслідком вчинення будь-якої нотаріальної дії є винесений нотаріусом акт, який є завершальною складовою цієї нотаріальної дії. Правові акти, які є волевиявленням нотаріуса на вчинення нотаріальних дій та фіксують їх результати, оформляються нотаріусом згідно з законом у письмовій формі шляхом вчинення або ж різного роду написів, або ж оформленням певного свідоцтва чи складанням акту тощо [2, с. 4]. Принцип обґрунтованості нотаріальних актів вимагає, щоб вчинювані нотаріальні дії здійснювалися нотаріальними органами, зокрема нотаріусами, тільки на підставі дійсних обставин, що підтверджуються документами та відомостями. Наприклад, доказом спадково-родинних відносин має бути підтверджений документально на підставі не лише свідоцтва про державну реєстрацію смерті спадкодавця, а ще й свідоцтва про державну реєстрацію народження дочки померлого, свідоцтва про державну реєстрацію її шлюбу (у разі зміни прізвища), виданих державними органами реєстрації актів цивільного стану, або витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян, який безпосередньо отримується нотаріусом, який учиняє нотаріальну дію. Принцип обґрунтованості закріплено у ст. ст. 42, 46, 47, 54, 55. Закону України «Про нотаріат». [1] Згідно ст.17 закону [3] нотаріуси уповноважені державою на здійснення функцій державного реєстратора, для вчинення реєстраційних та інших дій, якщо вони використовують електронний підпис для реалізації повноважень, пов'язаних із набуттям, зміною чи припиненням прав та/або обов'язків фізичних і юридичних осіб відповідно до закону, використовують виключно кваліфіковані електронні підписи,

якщо інше не передбачено законом. Нотаріальні дії з використанням кваліфікованого електронного підпису чи печатки або інших засобів електронної ідентифікації вчиняються в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері нотаріату. Тому, розуміння природи нотаріальних актів тісно пов'язане із з'ясуванням сутності конкретизації права, завдяки чому норма, яка відображає модель загальної поведінки, отримує персоніфікацію й фактично втілює у життя волю законотворця [4, с. 76]. До основних атрибутивних ознак нотаріального акта, що зумовлюють його окремий стан серед інших правових актів відносять: юридична сила нотаріального акта, автентичність нотаріального акта, законність нотаріального акта, обґрунтованість нотаріального акта, індивідуалізованість нотаріального акта. [5, с. 156]

Влучно зазначала, Н.М. Денисяк що, цифровізація українського нотаріату передбачає відмову від паперового документообігу та його заміщення електронними реєстрами, автоматизацію нотаріальної діяльності, скорочення переліку документів, необхідних для вчинення нотаріальних дій, оперативний обмін даними між державними інформаційними системами та запровадження електронних черг. [6, с. 547, 550] Слід зауважити, що вже сьогодні нотаріуси України з метою взаємодії з державними реєстрами використовують Систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів – «Трембіта». В нотаріальній сфері вона значно спрощує процес перевірки реєстраційних номерів облікових карток платників податків в Державному реєстрі фізичних осіб. [7] Однак, погоджуючись з О.О. Чижиков, який зазначає про низький рівень цифрової грамотності нотаріусів та українського суспільства загалом, а також ризики, пов'язані з кібербезпекою. [8, с. 1] У зв'язку з цим виділяють напрями реформування нотаріату: запровадження електронної системи нотаріату, перехід до єдиного нотаріату, саморегулювання нотаріальної професії та розширення повноважень нотаріусів. Деякі з цих напрямків вже активно реалізуються на практиці, зокрема, розроблено Єдину державну електронну систему е-нотаріату, складові якої поетапно вивчаються нотаріусами та інтегруються в нотаріальну діяльність. Вживаються поступові заходи щодо переходу до єдиного нотаріату, який полягає у ліквідації державних нотаріальних контор. Також частково розширено повноваження нотаріусів України та здійснюються кроки до наділення

Нотаріальної палати України ширшими повноваженнями. Зазначені напрямки реформування сприятимуть вирішенню окреслених на початку дослідження проблем, зроблять нотаріат в Україні більш сучасним, незалежним, ефективним, професійним, стабільним, зручним для громадян та економічно вигідним для держави, а також наблизить його до європейських стандартів. [9, с. 320–303]

Враховуючи, що 30 грудня 2023 року набрала чинності урядова постанова від 29 грудня 2023 року № 1406 [10], якою затверджено Положення про Єдину державну електронну систему е-нотаріату. Документом встановлено, що день початку функціонування Електронного реєстру нотаріальних дій, Електронного нотаріального архіву як складових Єдиної державної електронної системи е-нотаріату визначається рішенням Міністерства юстиції, що публікується в Офіційному віснику України. Зазначимо, що єдина державна електронна система е-нотаріату – взаємозв'язана сукупність інформаційно-комунікаційних, інформаційних систем, які діють як єдине ціле та у взаємодії з іншими інформаційними та інформаційно-комунікаційними системами призначені для автоматизації нотаріальної діяльності, зокрема збирання, накопичення, обробки, збереження, захисту, пошуку, обліку та використання відомостей щодо нотаріальної діяльності та забезпечення усіх видів електронної інформаційної взаємодії (обміну) згідно із законодавством, внесення інформації до єдиних та державних реєстрів, що функціонують у системі Мін'юсту та є складовими Системи е-нотаріату, формування нотаріального/прирівняного до нотаріально посвідченого документа з електронним ідентифікатором, а також для забезпечення доступу фізичних та юридичних осіб до відомостей про нотаріальні/прирівняні до нотаріальних дій з урахуванням вимог щодо збереження нотаріальної таємниці [11, с. 57].

У сучасних умовах цифровізації в Україні відбувається фундаментальна трансформація нотаріальної діяльності [12], а саме проводиться експериментальний проект, метою якого є встановлення єдиного підходу до ведення Реєстру для забезпечення функціонування уніфікованої системи відомостей про вчинені нотаріальні дії. Ці всі зміни вимагають глибокого дослідження та розуміння поняття та особливостей електронного нотаріального акту й електронного нотаріального діловодства. Враховуючи визначення електронний документу, тобто це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [13, с. 5].

Ми можемо зазначити, що електронний нотаріальний акт – це документ, створений нотаріусом у електронній формі, що посвідчує юридичні факти або безспірні права, забезпечуючи їх юридичну достовірність та доказову силу шляхом засвідчення кваліфікованим електронним підписом (КЕП) нотаріуса та, у визначених законом випадках, кваліфікованими електронними підписами сторін, з обов'язковою реєстрацією у відповідних державних електронних реєстрах та зберіганням в електронному нотаріальному архіві. Його особливістю є не лише цифрова форма, але й інтеграція криптографічних засобів, що гарантують цілісність, автентичність та незмінність, а також прямий зв'язок із загальнодержавними електронними реєстрами для миттєвої верифікації даних і публічності. Це якісно відрізняє його від традиційного паперового акта, забезпечуючи підвищену оперативність, безпеку та доступність, одночасно породжуючи виклики щодо кібербезпеки та належної ідентифікації волевиявлення. Паралельно, електронне нотаріальне діловодство є системною сукупністю правил та процесів, що забезпечують створення, обробку, облік, систематизацію, архівування та використання всіх документів нотаріальної діяльності в цифровому форматі з використанням електронних реєстрів та КЕП. Його особливість полягає у переході від фізичного документообігу до повністю електронної взаємодії, оптимізації внутрішніх адміністративних процедур, формуванні єдиного електронного архіву нотаріуса, та інтеграції з іншими державними електронними системами. Ця трансформація спрямована на підвищення ефективності, прозорості та надійності нотаріальної діяльності, мінімізацію ризиків втрати чи пошкодження документів та зменшення «людського фактору». Однак, вона вимагає постійного вдосконалення технічної інфраструктури, посилення кіберзахисту, адаптації кадрів та комплексного законодавчого врегулювання, щоб повна цифровізація не лише спрощувала процеси, а й гарантувала найвищі стандарти юридичної достовірності та захисту прав у динамічному цифровому середовищі.

Слід не забувати, що у разі надходження документа до нотаріуса в електронній формі перевіряються: адреса отримувача; наявність додатків до електронного документа; кваліфікований електронний підпис підписувача та/або кваліфікована електронна печатка установи, наявність яких на ньому передбачена законодавством; кваліфікована електронна позначка часу, наявність якої на ньому передбачена законодавством. А у разі

надходження документа в електронній формі, підписаного кваліфікованим електронним підписом або удосконаленим електронним підписом, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, та/або з накладеною кваліфікованою електронною печаткою, приватний нотаріус, завідувач контори / нотаріального архіву, особа, відповідальна за ведення нотаріального діловодства та архіву, проводить перевірку такого підпису та/або печатки за допомогою електронного інформаційного ресурсу центрального засвідчувального органу. Перевірка та підтвердження кваліфікованого електронного підпису та/або кваліфікованої електронної печатки здійснюється з дотриманням вимог статті 18 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [14].

За приписами ст. 14 Закону України «Про нотаріат» Правила ведення нотаріального діловодства затверджуються Міністерством юстиції України за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства. Державні нотаріальні контори і приватні нотаріуси ведуть встановлену статистичну та бухгалтерську звітність і подають її до відповідних територіальних органів Міністерства юстиції України. Державні нотаріальні контори подають встановлену статистичну і бухгалтерську звітність, приватні нотаріуси – статистичну звітність. Статистичний звіт про роботу державних нотаріальних контор та приватних нотаріусів подається до Міністерства юстиції України його територіальними органами. Документи нотаріального діловодства та архів приватного нотаріуса є власністю держави і перебувають у володінні та користуванні приватного нотаріуса у зв'язку із здійсненням ним нотаріальної діяльності [15, с. 5]. Приватний нотаріус зобов'язаний забезпечити зберігання документів нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса протягом усього строку здійснення ним нотаріальної діяльності. У практичній площині нотаріальне діловодство включає: складання, оформлення, реєстрацію, облік, зберігання, видачу нотаріальних документів та їх копій; реєстрацію (якщо передбачено), зберігання, облік, видачу документів, на підставі яких вчинені нотаріальні дії, та їх копій; складання, оформлення, реєстрацію, облік, виконання і зберігання документів з витребування і надання відомостей та (або) документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії, у тому числі передбачених міжнародними договорами, у зв'язку

з наданням правової допомоги; ведення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій у паперовій та/або у визначеній Законом електронній формі, книг, журналів реєстрації (обліку); тимчасове зберігання нотаріальних документів та документів, на підставі яких вчинялись нотаріальні дії, у конторі, у приватного нотаріуса та їх підготовку для передавання на зберігання до нотаріального архіву; тимчасове зберігання заповітів та довіреностей, посвідчених особами, які в умовах воєнного стану відповідно до законодавства мають право їх посвідчувати (далі – документи, що надійшли для тимчасового зберігання) та їх підготовку для передавання на зберігання до нотаріального архіву; складання, реєстрацію, зберігання та видачу довідок та інших документів, що містять відомості про вчинені нотаріальні дії тощо; розгляд звернень фізичних та юридичних осіб з питань вчинення нотаріальних дій у строки, визначені законодавством; використання, зберігання, обіг та звітність щодо спеціальних бланків нотаріальних документів. [15, с. 5–6] Основним повноваженням нотаріуса є контроль за дотриманням вимог щодо забезпечення конфіденційності інформації, що міститься в нотаріальних документах. Нотаріус також забезпечує виконання законодавства у сфері нотаріату та надає консультації з цих питань.

Зазначу, що в умовах воєнного стану в разі виникнення загрози знищення чи пошкодження документів нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса, робоче місце (контора) якого розташовано в межах територій можливих / активних бойових дій / активних бойових дій, на яких функціонують державні електронні інформаційні ресурси, включених до Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, [16] для яких не визначена дата припинення можливості бойових дій та дата завершення бойових дій, приватним нотаріусом за наявності можливості приймається рішення про тимчасове переміщення документів його нотаріального діловодства та архіву. Рішення про тимчасове переміщення документів нотаріального діловодства та архіву приватного нотаріуса оформлюється шляхом видання наказу приватного нотаріуса з адміністративно-господарських питань. [17] Процедура тимчасового переміщення документів є необхідною для забезпечення безпеки та збереження важливих матеріалів. Це дозволяє забезпечити доступ до необхідної інформації у разі потреби.

Отже, цифровізація є ключовим вектором розвитку українського нотаріату, що передбачає системну відмову від паперового документообігу на користь електронних реєстрів та автоматизації нотаріальної діяльності.

Висновки. Таким чином, враховуючи вищевикладене можемо дати авторське визначення 2 поняттям та виокремити їх ознаки:

1. Електронний нотаріальний акт – це цифровий правовий документ, що відображає встановлені нотаріусом юридично значущі факти або волевиявлення осіб щодо посвідчення безспірних прав громадян, забезпечений найвищим рівнем цілісності, автентичності та конфіденційності за допомогою криптографічних засобів кваліфікованого електронного підпису нотаріуса та інтегрований у державні електронні реєстри та системи безпечного електронного зберігання, що гарантує його юридичну силу та оперативну доступність. Слід визначити ознаки даного поняття 1) це цифровий правовий документ, який коротко і чітко визначає форму; 2) він відображає встановлені нотаріусом юридично значущі факти або волевиявлення осіб щодо посвідчення безспірних прав; 3) забезпечений найвищим рівнем цілісності, автентичності та конфіденційності за допомогою криптографічних засобів кваліфікованого електронного підпису; 4) підкреслює ключові цифрові гарантії та технологію; 5) інтегрований у державні електронні реєстри та системи безпечного електронного зберігання; 6) вказує на системну інтеграцію та безпеку, що гарантує його юридичну силу та оперативну доступність.

2. Електронне нотаріальне діловодство – це системна сукупність організованих та автоматизованих процесів створення, обліку, реєстрації, обробки, систематизації, використання та довгострокового зберігання нотаріальних документів та інформації в електронній формі, що здійснюється з використанням засобів електронної ідентифікації, кваліфікованих електронних підписів, інтегрованих державних реєстрів та єдиного електронного нотаріального архіву, з метою забезпечення підвищеної ефективності, прозорості, безпеки та юридичної достовірності нотаріальної діяльності. Враховуючи дане визначення, можемо виділити ознаки: 1) системна сукупність організованих та автоматизованих процесів, тобто має технологічну природу; 2) це створення, обліку, реєстрації, обробки, систематизації, використання та довгострокового зберігання нотаріальних документів та інформації в електронній формі; 3) здійснюється з викорис-

танням засобів електронної ідентифікації, кваліфікованих електронних підписів, інтегрованих державних реєстрів та єдиного електронного нотаріального архіву; 4) з метою забезпечення підвищеної ефективності, прозорості, безпеки та юридичної достовірності, тобто визначає основні переваги та кінцеву мету. Таким чином, електронне нотаріальне діловодство полягає в тому, що завдяки йому відбувається переведення тради-

ційних процесів обліку, ведення та зберігання нотаріальних документів у цифровий формат, що забезпечується використанням електронних реєстрів, кваліфікованих електронних підписів та цифрових архівних систем, з метою оптимізації, підвищення безпеки та прозорості нотаріальної діяльності в Україні.

В майбутньому ці визначення можуть бути внесені як законодавчі зміни в закон «Про нотаріат».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 №3425-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
2. Нелін О. І. Правова природа нотаріального акта в новітній парадигмі українського права. *Юридична України*. 2013. № 11. С. 4–8.
3. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19?find=1&text=%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80#w1_2
4. Дергільова О.Г. Нотаріальні акти в системі правових актів сучасного права: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 183 с.
5. Лідія Вдовічена Нотаріальні акти як елемент функціонування нотаріальної юрисдикції. *Публічне право*. 2023. № 3 (51). С. 152–159 URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/51/16.pdf>
6. Денисяк Н.М. Реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 547–551.
7. «Трембіта»: роз'яснення щодо використання нотаріусами. Нотаріальна палата України. 2025. URL: <https://npu.ua/news/trembita/>
8. Чижиков О.О. Правові аспекти регулювання нотаріальної діяльності в умовах цифрової трансформації. *Академічні візії*. 2024. № 38. 10 с.
9. Лях Д.А. Реформування нотаріату України в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 297–303.
10. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 29.12.2023 №1406 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1406-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення 11.07.2025)
11. Долинська М.С. Основні принципи нотаріального процесуального права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 57–60.
12. Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо реєстрації вчинених нотаріусами нотаріальних дій в Електронному реєстрі нотаріальних дій: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 30.05.2024 № 619 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/619-2024-%D0%BF#Text>
13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>
14. Про затвердження Змін до Правил ведення нотаріального діловодства: Наказ Міністерства юстиції України від 27.12.2024 № 3783/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2029-24#Text>
15. Організація ведення нотаріального діловодства: загальні вимоги, актуальне правове унормування та зміни 2025 року. Практичний посібник. Київ: Професіонал, 2025. 282 с.
16. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ Мінрозвитку громад та територ. від 28.02.2025 № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text>
17. Деякі питання організації нотаріальної діяльності та ведення нотаріального діловодства приватних нотаріусів в умовах воєнного стану: Наказ Міністерства юстиції України від 11.02.2025 № 356/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0212-25#Text>

Гуменюк Віктор Вікторович

Поняття та особливості електронного нотаріального акту та електронного нотаріального діловодства в умовах цифровізації в Україні

Дана стаття присвячена ґрунтовному дослідженню актуальних питань цифровізації українського нотаріату, зосереджуючись на поняттях, особливостях та ознаках електронного нотаріального акту та електронного нотаріального діловодства. Обґрунтовано перехід від паперового до цифрового формату як стратегічну необхідність, що зумовлена низкою взаємопов'язаних факторів. До них належать глобальні тенденції цифрової трансформації в правовій сфері, нагальні виклики, що виникають внаслідок повномасштабного воєнного стану в Україні (який виявив критичну потребу в дистанційних та надійних правових інструментах), а також незворотні прагнення України до європейської інтеграції та гармонізації свого законодавства.

Визначено, що електронний нотаріальний акт – це цифровий юридичний документ, ключовими характеристиками якого є високий рівень цілісності та автентичності, що забезпечується криптографічними засобами (КЗС),

а також його пряма інтеграція в державні електронні реєстри. Така інтеграція дозволяє миттєво перевіряти дані та підвищує довіру громадськості. Водночас, електронний нотаріальний документообіг розглядається як інноваційна та системна автоматизація всіх процесів створення, обліку, реєстрації, зберігання та використання нотаріальних документів виключно в електронній формі, з обов'язковим використанням КЕП та інтегрованих державних електронних реєстрів.

Зазначено, що незважаючи на значний прогрес та вже активне використання електронних систем існують проблеми, пов'язані з кібербезпекою та рівнем цифрової грамотності як нотаріусів так і громадян.

Запропоновано авторські визначення ключових термінів та підкреслено необхідність комплексного законодавчого врегулювання для забезпечення максимальної ефективності, прозорості, безпеки та юридичної достовірності нотаріату України в цифрову епоху.

Ключові слова: нотаріат, цифровізація, електронний нотаріальний акт, електронне нотаріальне діловодство, кваліфікований електронний підпис (КЕП), електронні реєстри, кібербезпека, воєнний стан.

Humeniuk Viktor

Concept and features of electronic notarial act and electronic notarial proceedings in the conditions of digitalization in Ukraine

This article is devoted to a thorough study of the current issues of digitalisation of the Ukrainian notary, with a focus on a deep understanding of the concepts, features, and defining characteristics of both an electronic notarial deed and electronic notarial records. The article systematically substantiates that the transition from traditional paper-based document management to its digital format is an inevitable strategic necessity determined by a number of interrelated factors. These include global trends of digital transformation in the legal sphere, urgent challenges posed by the full-scale martial law in Ukraine (which has revealed a critical need for remote and reliable legal instruments), and Ukraine's irreversible aspirations for European integration and harmonisation of its legislation.

The author defines in detail that an electronic notarial deed is a digital legal document, the key features of which are a high level of integrity and authenticity ensured by cryptographic means (CES), as well as its direct integration into state electronic registers. This integration allows for instant data verification and increases public trust. At the same time, electronic notarial workflow is seen as an innovative and systematic automation of all processes of creating, recording, registering, storing and using notarial documents exclusively in electronic form, with the mandatory use of QES and integrated state electronic registers. Despite the significant progress in digital transformation and the already active use of electronic systems, the study highlights a number of problematic aspects. In particular, these are the risks associated with cybersecurity (threats of unauthorised access and data leakage), as well as the low level of digital literacy among both notaries and the general public, which creates barriers to the full and effective implementation of innovations.

The author of the article proposes original author's definitions of the key terms – “electronic notarial deed” and “electronic notarial record keeping”, which reflect their updated legal nature in the digital era. The author emphasises the urgent need for comprehensive legislative regulation of electronic notaries. Only a systematic approach to law-making will ensure maximum efficiency, transparency, reliable security, and unquestionable legal reliability of notarial activity in Ukraine, fully adapting it to the requirements of the modern digital environment and facilitating European integration.

Key words: notary, digitalisation, electronic notarial deed, electronic notarial record keeping, qualified electronic signature (QES), electronic registers, cybersecurity, martial law.

УДК 347.94:347.956(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.19>

Ілюпол Інна Михайлівна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-4853-4269

Стоянова Тетяна Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-9696-6701

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПЕРШОЇ ТА АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ В СПРАВАХ ПРО СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ НА НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ

Актуальність теми. Масова міграція населення за кордон (за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на червень 2022 року близько 5,1 мільйона біженців з України втекли до 44 європейських країн [1, с. 640]) загострила серйозну соціально-економічну проблему стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. Це торкнулося усіх стадій процесу – від судового розгляду в першій та апеляційній інстанціях до виконання судових рішень. Внутрішнє переміщення осіб також додало свого імпульсу до цієї проблеми, але не так сильно ускладнило реальне виконання аліментних зобов'язань. Окрім того судочинство та виконання на окупованих територіях, на територіях, яких ведуть бойві дії заблоковано.

Цивільне процесуальне та виконавче законодавство фрагментарно «відреагувало» на такі виклики військового стану, але увесь механізм примусового стягнення аліментів актуально потребує цілісного наукового осмислення.

Постановка проблеми. Суттєві законодавчі зміни торкнулися тих проблемних питань з якими стикається безпосередньо практика щодо самих незахищених осіб – неповнолітніх дітей. Перед наукою цивільного, виконавчого процесу постає проблема швидкого переосмислення законодавчих змін, судової практики, процесу виконання, у тому числі в транскордонному просторі, оскільки багато населення було змушено примусово покинути країну.

Саме тому розгляд порядку примусового стягнення аліментів через цілісний підхід від моменту виникнення обов'язку про їх примусове стягнення

до виконання, через останні законодавчі зміни будуть корисними, як з наукової точки зору, так й практично застосовними.

Стан дослідження теми. Прицільна увага в роботі буде зостережена на дослідженнях теми за період воєного стану (2022–2025 рр.). Також, традиційно в науковій літературі питання аліментів розглядаються сімейним, цивільним, цивільним процесуальним та виконавчим правом через окремі аспекти. Не часто науковці розглядають стягнення аліментів, як єдиний механізм – від виникнення обов'язку примусового стягнення до примусового виконання. За цей період можна навести лише одне комплексне дослідження – монографія Волкової Н.В., Шкорупеєва Д.А. «Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів», що була видана ще у 2022 році. В роботі детально здійснено аналіз процесуального порядку розгляду цивільних справ про стягнення аліментів у порядку позовного провадження (значна увага приділена розгляду та вирішенню справ про стягнення аліментів у порядку спрощеного позовного провадження) та наказного провадження, а, також, розглянуто порядок примусового виконання рішень про стягнення аліментів [3, с. 2]. Опосередковано, Волкова Н.В. в своїй докторській дисертації «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» в 2023 році досліджувала питання стосовно судового захисту прав дитини, в тому числі в аліментних зобов'язаннях.

Питання досліджуємої теми стосується й робіт з цивільного процесу, тому слід підкреслити роботи таких науковців, як: Голубєва Н.Ю.,

Грабовська О.О., Дрогозюк К.Б., Павлова Ю.С., Стоянова Т.А., Червоний Ю.С., Фурса С.Я. тощо. Поміж сучасних дослідників в Україні, які серед основних проблем цивільного процесу, досліджували й інститут перегляду судових рішень в апеляційному порядку, можна виділити Гусарова К.В., Іліопол І.М., Луспеника Д.Д., Трач О.М., Фролову О.В. та Цихоню Д.Ю.

Метою статті є дослідження новел виконання судових рішень першої та апеляційної інстанції з стягнення аліментів на неповнолітніх дітей та окремих проблем їх фактичного виконання в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. *Щодо визначення аліментів.* Науковці розрізняють поняття «аліменти» та «аліментні зобов'язання». Не вдаючись в дискусії, будемо виходити з визначення наданого Н.В. Волковою, зокрема : «аліменти – це виплати щодо утримання дітей, одного з подружжя, інших членів сім'ї та родичів в грошовій і (або) в натуральній формі, що сплачуються відповідно до рішення суду або договору в примусовому порядку особою, яка відповідно до норм сімейного законодавства зобов'язана здійснювати таке утримання» [3, с. 11]. А аліментні зобов'язання : «правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана утримувати іншу сторону відповідно до умов та у порядку, що передбачені нормами сімейного законодавства України, а друга сторона має право вимагати виконання такого обов'язку» [4, с. 87]. Тобто аліменти – це форма в якій виконується обов'язок утримувати іншу особу.

Щодо підстав виникнення права на стягнення аліментів (юридичний склад матеріально-правових підстав виникнення права на примусове стягнення). Згідно зі статтею 180 Сімейного кодексу України (далі – СК України), батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [5]. Такий обов'язок не залежить від того, чи перебувають батьки у шлюбі, розлучені, проживають разом чи окремо, чи перебувають у фактичних шлюбних відносинах; він є рівним як для матері, так і для батька.

Також слушно підкреслює Л. М. Зілковська, що: «...право на одержання аліментів від батьків, безумовно, зберігається у разі встановлення над дитиною опіки та піклування (ч. 2 ст. 247 СК), влаштування до закладу охорони здоров'я, навчального або іншого дитячого закладу, прийомної сім'ї (ч. 2 ст. 248, ч. 4 ст. 256-3 СК), до дитячого будинку сімейного типу (ч. 4 ст. 256-7 СК)» [6, с. 111].

Виконання обов'язку утримувати свою неповнолітню дитину може здійснюватися як у добровільному порядку, так і примусово – якщо один з батьків ухиляється від добровільної сплати аліментів. Як зазначає Н. В. Волкова, у результаті право на утримання трансформується у право на аліменти, і на цій підставі виникають аліментні зобов'язання [3, с. 33].

Під ухиленням від сплати аліментів розуміється – пряма відмова від фактичного надання утримання, в тому числі й різні дії або бездіяльність аліментодавця, що направлені на повне або часткове ухилення від сплати аліментів (приховання особою дійсного розміру свого заробітку (доходу); зміну роботи або зміну місця проживання з метою запобігання сплати аліментів; приховання свого місцезнаходження; інші дії, що свідчать про намір особи ухилитися від виконання обов'язку по утриманню) [7, с. 551].

Зазначені обставини слід визнати юридичним складом матеріальних підстав позову про стягнення аліментів (наявність батьківського зв'язку, недосягнення особою повноліття, ухилення від сплати аліментів). За наявності зазначених матеріально-правових обставин у неповнолітній особи (та на її користь у законного представника) виникає право на звернення до суду за захистом свого порушеного права на утримання та його задоволення.

Судовий порядок захисту права на утримання в суді. Згідно аналізу норм Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), зокрема ст. ст. 19, 274, 161, справи про стягнення аліментів можуть бути розглянуті в різних видах провадження (позовному – як у загальному, так і в спрощеному, а також у наказному) залежно від ціни позову, наявності спору між батьками, інших обставин справи [8].

В порядку позовного провадження (загального та спрощеного) можуть розглядатися справи про стягнення аліментів на утримання дитини, коли наявний спір про право.

Останні зміни Цивільного процесуального кодексу щодо стягнення аліментів (2022–2025 рр.) пов'язані з високим рівнем інфляції в країні, у тому числі через введення воєнного стану через агресію РФ та масову міграцію населення. Розглядаючи основні з них, можна виокремити зміни, що торкнулися справ спрощеного провадження. У 2024 році законодавець змінив зміст п. 3 ч. 6 ст. 19 ЦПК України щодо справ про стягнення аліментів, які підпадають під категорію малозначних та можуть бути розглянуті в порядку

спрощеного провадження. З порівняльного аналізу даної норми 2020 року та 2024 року вбачаються доповнення норми вимогою про зменшення аліментів та припинення аліментів, а також виключення вимоги про стягнення неустойки (пені). Стосовно неустойки (пені) такі зміни були внесені у зв'язку з Рішенням Конституційного суду України від 22 листопада 2023 року, оскільки суд визнав неконституційними окремі грошові та процедурні «фільтри» для малозначних справ [9].

Особливості виконання судових в апеляційній інстанції. Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення, ухвалені судами першої інстанції з метою перевірки їх законності та обґрунтованості. Відтак, сторони у справах про стягнення аліментів мають право на подання апеляційної скарги, оспорюючи розмір присуджених аліментів, спосіб їх стягнення та визначення інших обставин, що мають значення для справи (наприклад, рівень доходів платника аліментів). При поданні апеляційної скарги в інтересах малолітньої або неповнолітньої особи, не сплачується судовий збір. Тож, суд апеляційної інстанції має перевірити чи правильно були встановлені факти, що входять в предмет доказування та обставини, наведені у ст. 182 СК України, які суд першої інстанції мав враховувати при визначенні розміру аліментів або вирішуючи питання про зменшення (збільшення) їх розміру.

В цьому аспекті слід зважати на «встановлений законодавством мінімальний гарантований розмір аліментів, розмір прожиткового мінімум для дитини відповідного віку, достатність доходів платника аліментів та враховувати, що зміна законодавства в частині визначення мінімального розміру аліментів на дитину не є підставою для перегляду постановлених раніше судових рішень про їх стягнення» [4, с. 82–83].

Здебільшого рішення суду першої інстанції у справах про стягнення аліментів, що переглядаються судами апеляційної інстанції залишаються без змін, проте, за даними судової статистики, приміром у 2024 році, процент скасованих рішень по цій категорії справ складав близько 22%. Так, наприклад, Одеський апеляційний суд скасував рішення Болградського районного суду про зменшення розміру аліментів через те, що «позивачем не надано жодних належних та допустимих доказів на підтвердження погіршення його матеріального становища та стану здоров'я після винесення судового наказу..., а зменшення розміру аліментів у зв'язку з тим,

що позивач має на утриманні ще одну дитину та дружину, не є безумовною підставою для зменшення розміру аліментів та, без доведення погіршення його майнового становища, не буде спрямоване на належне забезпечення дитини від попереднього шлюбу та суперечитиме її інтересам».

Тобто, суд апеляційної інстанції, посилаючись на постанову Верховного суд від 05.02.2014 р. у справі № 6-143цс13, а також на постанову Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20.06.2019 р. у справі № 632/580/17 та постанови Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 536/1557/17, від 30.06.2020 р. у справі № 343/945/19, від 12.01.2022 р. у справі № 545/3115/19, наголошує, що під час розгляду справ про стягнення аліментів і зменшення їх розміру слід керуватися не тільки ст. 192 СК України, а й ст.ст. 182, 183, 184 СК України [10].

Примусове виконання рішення розпочинається за зверненням, із відповідною заявою, заінтересованої особи на основі «наступних виконавчих документів: виконавчого листа, що видається судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень, ухвал, постанов судів у цивільних справах; судового наказу; виконавчого напису нотаріуса» [11, с. 330].

Важливим аспектом щодо виконання судових рішень, є те, що звернення заінтересованої особи з апеляційною скаргою у справах про стягнення аліментів, не зупиняє виконання рішення суду першої інстанції, якщо інше не встановлено законом. Стягнення аліментів у межах суми платежу за один місяць виконується негайно (п. 1 ч. 1 ст. 430 ЦПК України), оскільки неповнолітні діти мають право на належне матеріальне забезпечення незалежно від стадії розгляду справи.

У разі скасування або зміни рішення суду першої інстанції, виконанням підлягає саме постанову суду апеляційної інстанції. Якщо ж апеляційна скарга залишається без задоволення – рішення суду першої інстанції набирає законної сили та виконується відповідно до законодавства.

Щодо судового наказу, то тут варто зазначити, що судовий наказ не є об'єктом апеляційного оскарження відповідно до ч. 3 ст. 167 ЦПК України, а отже не може бути скасованим в апеляційному порядку. Однак, особа яка звернулась із заявою про видачу судового наказу може оскаржити ухвалу про відмову в його видачі (п. 1. ч. 1 ст. 353 ЦПК України).

Щодо стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса, слід звернути увагу на проблему, яка загострилась через законодавчі обмеження, запроваджені під час дії воєнного стану Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» від 11 квітня 2023 року № 3048-IX, який забороняє відкриття виконавчих проваджень за виконавчими написами нотаріусів у багатьох випадках, включно з тими, що стосуються договорів у простій письмовій формі, хоча і допускає виконання написів, вчинених до запровадження воєнного стану [12, с. 386]. Така законодавча позиція, на думку багатьох фахівців, призводить до необґрунтованого порушення прав дитини на своєчасне отримання аліментів.

Окремі проблеми виконання судових рішень в справах про стягнення аліментів. Важливою та невіршеною на сьогодні проблемою, на яку звертає увагу Постанова Верховного Суду від 01 квітня 2024 року у справі № 184/1781/22, стала – неможливість фактичного виконання судових рішень на користь дитини, яка проживає в країні-агресора. Так, окрім реальної неможливості виконання, в судовій практиці вже виникають вимоги щодо звільнення від сплати аліментів, оскільки фактичне отримання аліментів дитиною неможливо. Суд відмовляє у задоволенні таких вимог, але реальна ситуація виконання від цього не вирішена – стягнути кошти неможливо [13].

Транскордонні питання виконання аліментних зобов'язань. Не дивлячись на те, що в законодавстві України передбачені підстави для примусового стягнення аліментів, зокрема, ч. 4 ст. 181 СК України передбачений порядок сплати аліментів у разі виїзду одного з батьків в іншу державу, з якою Україна не уклала договір про надання правової допомоги, проблем фактичного виконання чимало. Слід погодитися з думкою Ільченко І.П., «що виконання рішень національних судів про стягнення аліментів за кордоном, на сьогоднішній день пов'язане з багатьма юридичними та практичними проблемами, оскільки проживання сторін у різних країнах значно ускладнює процес виконання рішення суду через необхідність його визнання за межами України, що часто залежить від внутрішнього законодавства іноземної держави, яке визначає умови за яких рішення іноземної держави може бути виконане на її території» (зокрема ускладнення

належне повідомлення та вручення процесуальних документів боржнику, який проживає за кордоном, тощо) [14, с. 168].

Але, навідміну від першої окресленої проблеми в даному випадку, заходами, що можуть бути впливом для примусового виконання з боку виконавця є конкретні засоби дії, згідно ч. 9 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» – це винесення вмотивованої постанови, за наявності заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за чотири місяці : про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві виїзду за межі України, у праві керування транспортними засобами, у праві користування вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю, пристроями вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, у праві полювання. Такі постанови – право державного виконавця, приватний же виконавець має змогу тільки звернутися із зазначеними вимогами до суду.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. В роботі була здійснена спроба комплексного дослідження (з урахуванням аналізу норм матеріального, процесуального та виконавчого права) останніх законодавчих змін, викликаних суспільними змінами воєнного стану, та окремих проблем реального виконання. В результаті наукового осмислення набули таких висновків.

Юридичним складом, що є матеріально-правовою підставою позову про стягнення аліментів (застосування судового порядку примусового стягнення аліментів), є наявність батьківського зв'язку, недосягнення особою повноліття, ухилення від сплати аліментів.

Останні законодавчі зміни судового порядку стягнення аліментних зобов'язань відбулися у справах спрощеного провадження. Основною зміною стало трансформувannya змісту п. 3 ч. 6 ст. 19 ЦПК України, згідно з яким норма доповнена вимогою про зменшення аліментів та припинення аліментів, а також виключена вимога про стягнення неустойки (пені).

Проаналізована стадія апеляційного перегляду справ про стягнення аліментів і встановлено, що значних змін вона не зазнала. Суд апеляційної інстанції забезпечує правильне застосування норм матеріального права та дотримання норм процесуального права, усуває помилки, допущені судом першої інстанції, та враховує обставини, які

впливають на питання щодо стягнення аліментів на неповнолітніх дітей, що сприяє реалізації гарантованих прав дитини на утримання.

В роботі окреслені проблеми реального виконання, що пов'язані з періодом воєнного стану. Одна з них досі не вирішена, і вбачається, що вона може бути вирішена не стільки в правовому полі, скільки в політичному – це неможливість

реального виконання судового рішення про стягнення аліментів на дитину, якщо вона проживає в країні агресора.

Друга проблема – це транскордонне виконання, якщо боржник проживає за межами України. Проаналізовано наявні механізми у виконавчому законодавстві, але вони здаються недостатніми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Stoianova T. A. Social ties as a tool to reduce domestic violence among Ukrainian refugees Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.), том 2, с. 640–642.
2. Волкова Н. В., Шкорупеев Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / Н. В. Волкова, Д. А. Шкорупеев ; передм. Н. Ю. Голубева ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 192 с.
3. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2022.
4. Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах : навч. посіб. / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 192с.
5. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Офіційний вісник України. 2002. № 7. С. 273.
6. Зілковська Л. М., Черненко В. А. Проблемні питання застосування законодавства про стягнення аліментів з батьків, діти яких були усиновлені. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. №1. С. 111–119.
7. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової, 2008. С.855.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV : станом на 31 грудня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
9. Рішення Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 р. № 10-п(II)/2023. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_r_2_2023_0.pdf (дата звернення: 06.07.2025).
10. Постанова Одеського апеляційного суду від 01.07.2025 р. Справа № 493/821/24. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128545212>
11. Виконавче провадження : підручник /за ред.. Н.Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с.
12. Яновицька А., Куцер Н. Проблеми виконання виконавчих написів нотаріусів у сучасних реаліях. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні : матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 636 с. URL.: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi77/0057142.pdf#page=398>
13. Постанова Верховного Суду від 01 квітня 2024 року у справі № 184/1781/22. URL https://verdictum.ligazakon.net/document/118036711?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
14. Ільченко І. П. Проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання одного із подружжя за кордоном: юридичні та практичні перешкоди. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №5. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.25>.

Іліопол Інна Михайлівна, Стоянова Тетяна Анатоліївна

Виконання судових рішень першої та апеляційної інстанції в справах про стягнення аліментів на неповнолітніх дітей

Воєнний стан поставив нові виклики перед українським суспільством у всіх сферах життя. Інфляція, масова міграція населення, окуповані території, території, де ведуться бойові дії, численні розлучення тощо у своїй сукупності в першу чергу позначаються на дітях, на тих, хто залежить. Саме тому науковий огляд законодавчих змін за період воєнного стану у справах про стягнення аліментів – від появи матеріально-правових підстав до проблем реального виконання – є вкрай актуальним, корисним як для науки, так і для практичного застосування.

В роботі проаналізовано матеріально-правові підстави виникнення зобов'язання аліментів та порядку (добровільного та примусового) виконання.

Значних змін дістало спрощене провадження в суді першої інстанції, а саме зміст категорій справ, що можуть бути розглянуті в такому виді провадження щодо аліментів. Апеляційний перегляд практично не змінився.

Проблем реального виконання судових рішень в справах про стягнення аліментів чимало. Й слід підкреслити, що виконавче провадження є стадією цивільного процесу, тією, в якій здійснюється фактичне виконання. Тому значення цього етапу процесу важко переоцінити, та реалії сьогодення фактично показують складності виконання у зв'язку з масовою міграцією. В роботі проаналізовано лише дві гострі проблеми – неможливість фактичного виконання стягнення аліментів на дитину, яка проживає у країні-агресорі, та складності виконання, коли боржник знаходиться за межами України. Але, безумовно, таких проблем набагато більше.

Ключові слова: виконання, судові рішення, цивільний процес, перша інстанція, апеляційна інстанція, стягнення аліментів, неповнолітні діти.

Iliopol Inna, Stoianova Tetiana

Enforcement of court decisions of first and appellate instances in cases on the recovery of child support for minors

Martial law has posed new challenges to Ukrainian society in all spheres of life. Inflation, mass migration of the population, occupied territories, areas where hostilities are ongoing, numerous divorces – all these factors, taken together, primarily affect children, the most vulnerable group. Therefore, a scholarly review of legislative changes during the period of martial law in cases related to the recovery of child support – from the emergence of substantive legal grounds to the issues of actual enforcement – is extremely relevant and useful both for legal science and for practical application.

This work analyzes the substantive legal grounds for the emergence of child support obligations, as well as the procedure for their enforcement (both voluntary and compulsory).

Significant changes have affected simplified proceedings in courts of first instance, particularly regarding the categories of cases that may be considered under such a procedure in child support matters. The appellate review procedure has remained practically unchanged.

There are numerous issues related to the actual enforcement of court decisions in child support cases. It should be emphasized that enforcement proceedings are a stage of civil procedure in which actual execution takes place. Therefore, the importance of this phase is difficult to overestimate, and current realities clearly demonstrate the difficulties in its implementation due to mass migration. This paper examines only two pressing problems – the impossibility of enforcing child support decisions when the child resides in the aggressor country, and the complications of enforcement when the debtor is located outside Ukraine. However, it is evident that there are many more such issues.

Key words: enforcement, court decisions, civil procedure, first instance, appellate instance, child support recovery, minor children.

УДК 347.994(477+4):347.615
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.20>

Колечко Дмитро Миколайович,
кандидат юридичних наук,
аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ З АЛІМЕНТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В КРАЇНАХ ЄС : ПІЛОТНИЙ ПРОЕКТ СИСТЕМАТИЧНОГО РЕВ'Ю (SYSTEMATIC REVIEW)

Актуальність теми. Виконання аліментних зобов'язань в умовах воєнного стану, масового внутрішнього переселення та міграції населення до країн ЄС (в більшій кількості жінок з дітьми) загострило питання: чи готова система забезпечити належне виконання національних судових рішень щодо стягнення аліментів в країнах ЄС? З одного боку, такі трагічні події стали потужним імпульсом для реальних інтеграційних законодавчих процесів, що тривають в Україні з 2014 року. З іншого – постає питання: чи здатна правова та законодавча система забезпечити виконання рішень національних судів у країнах ЄС?

Для наукового осмислення та обґрунтованої відповіді необхідно, передусім, здійснити систематизований огляд літератури та законодавства з цієї тематики. Ми вперше робимо спробу впровадити підхід систематичного аналізу у формі систематичного рев'ю, оскільки він має суттєві переваги систематизації великої кількості інформації та сприяє її ефективній інтеграції для прийняття раціональних рішень.

Постановка проблеми. Традиційні для вітчизняної правової науки методи огляду літератури (нарративний, інтеграційний, описовий тощо) повністю не можуть охопити численну інформаційну базу досліджень під час інтеграційних процесів, що тривають (навіть під час воєнного стану) в Україні. По-перше, поступове введення відкритості, прозорості та академічної доброчесності ставлять нові виклики перед науковою спільнотою. Щоб максимально охопити численні наукові роботи, у першу чергу європейських та міжнародних баз даних, просто описових методів недостатньо. По-друге, вже багато правових питань знаходяться в транскордонному просторі, у тому числі обрана тема виконання рішень національних судів в країнах

ЄС. Це потребує систематизації великої кількості джерел науковців з різних країн, з різними підходами до наукових оглядів. Одним з підходів, що може допомогти вирішити окреслене завдання, є систематичний огляд (systematic review), переваги та можливість впровадження якого буде досліджено в даній роботі.

Стан дослідження теми. В національних юридичних наукових дослідженнях – систематичний огляд (systematic review) досі не є широко поширеним. Лише в окремих роботах останніх років застосовується систематичне оглядове дослідження (systematic review) як метод структурування наукової літератури та/або законодавства. Наприклад, Резворович К. Р. та інші у 2024 році провели подібне дослідження з питань правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану [1]. Втім, подібних робіт у вітчизняній правовій науці досі небагато. Це пов'язано з двома факторами. По-перше, метод систематичного огляду є більш характерним для психологічних, соціальних та медичних досліджень, де можливо математично та статистично обґрунтувати результати. У правових же дослідженнях більш поширеними залишаються порівняльно-правовий аналіз і догматично-наукові підходи. По-друге, метод систематичного огляду є поширеним у США, Великій Британії, Канаді, а також у деяких країнах ЄС – зокрема, в Німеччині та Нідерландах, але, нажаль, не притаманний країнам з більш схожою правовою ментальністю до України, наприклад Польщі, Словачії тощо.

Але переваги застосування підходу систематичного аналізу, особливо в дослідженнях, що мають «транскордонний характер», є вкрай очевидними. По-перше, міждержавний характер дослідження ускладнює систематизацію такого об'єму літера-

тури без чітко визначеної структури. Саме систематичний огляд дає таку змогу попередньої структури огляду літератури. По-друге, в систематичному рев'ю можна встановити критерії вибірки, сформулювати питання дослідження, чим задати напрямки його аналізу. По-третє, систематичне рев'ю можна оновлювати, оскільки процес проведення прописується в самому дослідженні, а отже, є прозорим та відтворюваним. Це підкреслює значення такого підходу, як окремого дослідження, так і може бути використаним в будь-якому подальшому науковому, соціальному, політичному полі й при прийнятті управлінських рішень.

Саме тому в умовах, коли питання виконання аліментних зобов'язань за національними судовими рішеннями в країнах ЄС залишається гострим і переважно не вирішеним, застосування цього підходу в національних дослідженнях виглядає актуальним, відповідаючим реаліям сьогодення.

Мета статті та завдання. У даному дослідженні метою є здійснити наукове обґрунтування застосування в правових дослідженнях методу систематичного рев'ю як альтернативи традиційним оглядам літератури та законодавства в правових дослідженнях, а також здійснити перший систематичний огляд за темою виконання судових рішень національних судів з аліментних зобов'язань у країнах ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. *Що таке систематичний огляд (systematic review)?* Систематичний огляд (systematic review) – це один із способів узагальнення фактичних даних, що відповідає принципам прозорості та може бути відтвореним іншими дослідниками чи особами. Систематичний огляд є одним із видів аналізу, поряд із такими традиційними для правових досліджень аналізами, як наративний, критичний, інтеграційний тощо. Одним із різновидів систематичного огляду є метааналіз, що не слід ототожнювати із систематичним, оскільки він має суттєву особливість.

Існує два поширені визначення метааналізу. Так, G.V. Glass визначає його як статистичний аналіз великої колекції результатів окремих досліджень з метою інтеграції висновків [2, с. 3]. Нуке дає більш розгорнуте визначення, згідно з яким метааналіз є статистичним аналізом, що об'єднує результати кількох незалежних досліджень, які аналітик вважає сумісними.

Тому метааналіз є систематичним оглядом, який за допомогою статистичного методу дає змогу здійснити огляд фактичних даних за визначеними, розрахованими порівняннями.

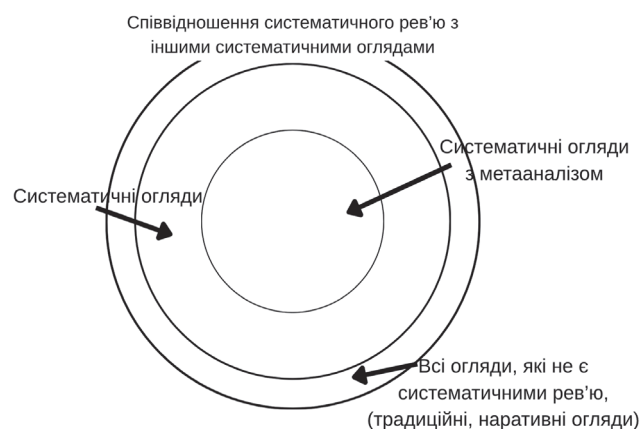
Якщо представити схематично (див. таблиця 1) співвідношення видів аналізу з систематичним оглядом та метааналізом за критерієм розповсюдженості серед дослідників, то метааналіз є найменш популярним, оскільки є доволі складним статистичним методом, що може бути застосований не у будь-якому дослідженні. Він доцільний у таких галузях науки, де результати якісних досліджень слід і можна піддати точним статистичним розрахункам, наприклад – медицина, соціальні та психологічні науки. Систематичне рев'ю може бути метааналізом, але не кожен систематичний огляд є метааналізом. Не всі систематичні огляди можуть бути піддані метааналізу, а метааналіз є компонентом систематичного огляду, коли є достатньо даних, щоб їх статистично об'єднати.

Систематичний огляд використовує чіткі методи ідентифікації, відбору, оцінки та узагальнення результатів аналогічних досліджень. У випадку використання його для огляду літератури за темою правового дослідження – статей, книг, судових та аналітичних оглядів – за чіткими, попередньо розробленими критеріями.

Систематичний огляд провадиться за попереднім протоколом (алгоритмом), що узгоджується між дослідницькою командою, яка його проводить, від моменту формулювання дослідницького питання до оцінки при відборі джерел.

Систематичний огляд (systematic review) правового регулювання судових рішень національних судів з аліментних зобов'язань в країнах ЄС буде проводитися в декілька етапів. Перший етап, що є пілотним та має на меті апробацію для правових досліджень, був частково проведений за допомогою національних баз даних, зокрема українських (результати дослідження

Таблиця 1
Місце систематичного рев'ю серед інших видів наукових оглядів (Cook, T. D., 1994 [4]; Haynes R.B., 2006 [5]; Higgins J.P.T [6])

частково проведені та проаналізовані в даній роботі). Наступні етапи будуть проведені за європейськими та іншими міжнародними науковими базами, а третім етапом стане загальний аналіз.

Так, першим етапом стало проведення систематичного огляду за такою українською базою локального значення, як репозитарій ОНЮА (Одеського національного юридичного університету), що є електронною базою даних та виконує функцію інституційного архіву наукових та освітніх матеріалів і має відкритий доступ. Перший етап дослідження є пілотним проєктом систематичного огляду.

Для проведення першого пошуку літератури був розроблений такий протокол: 1) проведена дискусія щодо попереднього розроблення питання дослідження. Питання дослідження не повинно бути ані занадто широким, ані занадто вузьким, щоб точним питанням штучно не звужити об'єм пошуку. Питання дослідження у пілотному проєкті систематичного огляду залишилось таким же, як і тема дослідження, але в подальшому може бути змінено; 2) проведений аналітичний фреймворк – розроблення протоколу систематичного огляду; 3) розробленні ключових слів для пошуку; 4) розробленні критеріїв включення/виключення джерел.

Було проведено три пошуки літератури, у сукупності на 390 джерел за такими ключовими словами: 1) «виконання», «аліменти», «аліментні зобов'язання» (1-й пошук літератури); «виконання», «аліменти», «аліментні зобов'язання», «дитина» (2-й, 3-й пошук літератури). У подальших дослідженнях ключові слова, вірогідно, зміняться або доповняться.

Критеріями включення джерел стали: 1) джерело було опубліковане після 2018 року (основні суттєві зміни у виконавчому провадженні); 2) мова джерела – українська або англійська; 3) доступний повний текст джерела; 4) стосується виконання аліментних зобов'язань або утримання.

Критеріями виключення джерел стало – 1) джерело опубліковано до 2018 року; 2) мова джерела російська, або інша ніж українська, англійська 3) відсутній повний текст джерела

4) не стосується виконання аліментних зобов'язань або утримання.

Після проведення першого оціночного відбору джерел, що будуть включені у дослідження стало – 77 джерел, що відповіли критеріям включення. Оцінку проводили враховуючи критерії включення за наявними анотаціями, піддаючи їх критичному аналізу за обраними критеріями.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Новий час «інформаційного потоку», інтеграційні процеси, що тривають в Україні, потребують змін підходів наукового дослідження. Щоб максимально відкрито й прозоро проявити академічну доброчесність у правових дослідженнях та систематизувати великий обсяг інформації, ми зробили перший крок – апробували метод систематичного огляду (systematic review) у правовій темі.

Перевагами методу є чітко визначена та прозора структура (протокол) проведення, що може бути відтворена будь-яким стороннім дослідником; розроблення ключових слів пошуку; розроблення критеріїв виключення/включення джерел до огляду за попереднім аналізом анотації тощо; можливість оновлення з часом за розробленим протоколом. Розмежовано поняття систематичного огляду та мета-аналізу, обґрунтовано місце систематичного огляду серед інших видів аналізу (див. Таблиця 1).

Для проведення пілотного варіанту систематичного огляду правового регулювання судових рішень національних судів з аліментних зобов'язань у країнах ЄС було розроблено проєкт протоколу дослідження, включаючи ключові слова та критерії включення/виключення джерел. Загальний обсяг першого пошуку літератури та законодавства дав результат у 390 джерел, з яких методом обговорення та критичної оцінки залишилось 77.

У подальшому планується доопрацювати ключові слова, дослідницьке питання, критерії включення/виключення та перейти до пошуку по українських національних базах. Після цього планується переклад ключових слів на англійську мову та пошук по міжнародних наукометричних платформах для пошуку, аналізу та оцінки наукових публікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Rezvorovych K., Bigun V., Burak S., Horban O., Holka V. Analysing the Effectiveness of Legal Regulation of Contractual Relations during Martial Law in Ukraine: A Literature Review. 2024. *Futurity*. URL: <https://www.futurity-econlaw.com/index.php/FEL/article/view/293>
2. Glass G. V. *Primary, secondary, and meta-analysis of research*. *Educational Researcher*. 1976. 5(10). 3–8. <https://doi.org/10.3102/0013189X005010003>

3. Huque M. F. *Experiences with meta-analysis in NDA submissions*. Proceedings of the Biopharmaceutical Section of the American Statistical Association. 1988. 2. 28–33.
4. Cook T. D., Campbell D. T. *Quasi-Experimentation: Design & Analysis Issues for Field Settings*. 1994. URL: <https://books.google.com/books?id=HIQXAAAAYAAJ>
5. Haynes R.B., Cotoi C., Holland J., et al. Second-Order Peer Review of the Medical Literature for Clinical Practitioners. *JAMA*. 2006. 295(15). 1801–1808. URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/202708>
6. Higgins J.P.T., Thompson S.G., Spiegelhalter D.J. A re-evaluation of random-effects meta-analysis. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*. 2009. 172(1). 137–159. URL: <https://rss.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-985X.2008.00552.x>

Колечко Дмитро Миколайович

Аналіз правового регулювання виконання судових рішень національних судів з аліментних зобов'язань в країнах ЄС : пілотний проєкт систематичного ревію (systematic review)

Фундаментом наукового дослідження є об'єм матеріалу, наукових праць, джерел, що залишили попередні дослідники в цій темі. У такому взаємному зв'язку є цінність системи науки, доктрини, її теоретичного підґрунтя. Але не стільки максимально охоплений об'єм літератури створює фундаментальність дослідження, скільки його опрацювання та структурування. І тут постає питання вибору ефективного, валідного для дослідження методу. До того ж наука, як і життя, трансформується й повинна відповідати на сучасні виклики інформаційного потоку, бути адекватною тим процесам, що проходять у суспільстві, зокрема технологічним процесам. Крім того, наукові дослідження вимагають прозорості, відкритості та академічної доброчесності. Саме тому в роботі запропоновано та проведено перший пілотний проєкт застосування систематичного огляду (systematic review) як структурованого засобу опрацювання, відбору та оцінки літератури в правових дослідженнях, зокрема у правовому регулюванні виконання судових рішень національних судів з аліментних зобов'язань у країнах ЄС.

Систематичний огляд – це один зі способів узагальнення фактичних даних, що відповідає принципам прозорості та може бути відтвореним іншими дослідниками чи особами, має попередньо узгоджений протокол дослідження та питання дослідження. Для правових досліджень систематичний огляд не є традиційним методом дослідження, але його перевагами є системність, прозорість та відтворюваність, що для таких видів досліджень є вкрай необхідними з урахуванням мінливості законодавства.

У роботі проведено перший пілотний проєкт систематичного огляду правового регулювання, що дав результат пошуку в 390 робіт, 77 з яких залишилися як валідні після проходження перевірки та оцінки. У подальшому планується ще два етапи пошуку по національних та міжнародних наукометричних платформах для пошуку, аналізу та оцінки наукових публікацій.

Ключові слова: виконання, аліменти, систематичний огляд, судові рішення, суд першої інстанції, суд апеляційної інстанції, цивільний процес.

Kolechko Dmytro

Analysis of legal regulation of the enforcement of national court decisions on child support obligations in EU countries: a pilot systematic review project

The foundation of scientific research lies in the volume of materials, scholarly works, and sources left by previous researchers in the given field. The value of the scientific system, legal doctrine, and its theoretical basis emerges through such interconnectedness. However, it is not merely the comprehensive volume of literature that creates the fundamental nature of research, but rather the way it is processed and structured. This brings up the issue of selecting an effective and valid research method. Moreover, science, like life itself, transforms and must respond to modern challenges of the information flow and remain adequate to the societal changes, particularly technological ones. In addition, scientific research requires transparency, openness, and academic integrity.

Therefore, this study proposes and implements the first pilot project for applying a systematic review as a structured method of processing, selecting, and evaluating literature in legal research – specifically in the area of legal regulation of enforcement of national court decisions on child support obligations in EU countries.

A systematic review is one of the methods of summarizing factual data that complies with the principles of transparency and can be replicated by other researchers or individuals. It has a pre-agreed research protocol and research questions. Although the systematic review is not a traditional method in legal studies, its advantages—such as consistency, transparency, and reproducibility—are critically important, especially given the dynamic nature of legislation.

This paper presents the first pilot systematic review project in the field of legal regulation, which yielded an initial search result of 390 works, 77 of which remained valid after undergoing screening and assessment. In the next stages, two additional search rounds are planned on national and international scientometric platforms for further identification, analysis, and evaluation of relevant academic publications.

Key words: enforcement, child support obligations, systematic review, court decisions, court of first instance, appellate court, civil procedure.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.21>

Литочкін Ігор Олександрович,

аспірант, адвокат

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0004-0152-3476

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ОСОБИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Постановка проблеми. Інститут представництва особи є невід'ємним елементом ефективного функціонування будь-якої правової системи [1, с. 298]. Він забезпечує реалізацію прав та законних інтересів осіб, які з різних причин (об'єктивних чи суб'єктивних) не можуть, або не бажають особисто брати участь у правових відносинах. Особливого значення представництво набуває в адміністративному судочинстві, де відносини між суб'єктом владних повноважень та приватною особою характеризуються суттєвою асиметрією ресурсів, правових знань та впливу. Забезпечення належного, якісного та ефективного представництва в адміністративному суді є не лише теоретичною проблемою, а й ключовим, критично важливим практичним завданням для утвердження принципів верховенства права, гарантування доступу до правосуддя та захисту прав і свобод людини в Україні.

Попри значні досягнення у реформуванні адміністративної юстиції, що розпочалося з прийняття у 2005 році Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАС України), та продовжилося подальшими законодавчими змінами, питання визначення сутності і особливостей інституту представництва в адміністративному судочинстві як об'єкта адміністративно-правового забезпечення залишається вкрай актуальним. Треба визнати той факт, що асиметричність правовідносин у сфері публічного управління, недосконалість адміністративного законодавства, високі вимоги до процесуальної форми та ризик зловживання владою з боку державних органів обумовлюють нагальну потребу в чітких, зрозумілих та ефективних правових механізмах реалізації інституту представництва особи. Не в останню чергу слід зазначити і про те, що неналежне правове забезпечення представництва може призвести до порушення конституційного права на правову допомогу, обмеження доступу до правосуддя та, як наслідок, до неефективного захисту прав та інтересів особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут представництва особи в адміністративному судочинстві, його окремі аспекти та роль адвоката неодноразово були предметом наукових досліджень. Серед вітчизняних науковців-адміністративістів, які зробили значний внесок у розвиток інституту представництва в адміністративному судочинстві, слід відзначити, зокрема, праці Авер'янова В.Б., Бевзенка В.М., Комзюка А.Т., Казанчук І.Д., Колпакова В.К., Мельника Р.С. Ці вчені заклали фундаментальні основи для розуміння адміністративного процесу, його принципів та правового статусу учасників. Окремо аналізу загальних засад представництва адвоката в суді присвятили свої наукові праці О.В. Баулін, М.В. Джафарова, О.Д. Святоцький тощо.

Водночас, попри значний науковий доробок, у сучасній правовій доктрині України бракує комплексного, системного дослідження сутності та особливостей інституту представництва в адміністративному судочинстві саме як об'єкта адміністративно-правового забезпечення. Існуючі роботи, як правило, зосереджені на окремих видах представництва (наприклад, договірне), правовому статусі адвоката загалом, без деталізації його функцій в адміністративному процесі, конкретних процесуальних діях представника на певних стадіях, порівняльно-правовому аналізі без глибокого системного обґрунтування концепції «адміністративно-правового забезпечення».

Метою статті є уточнення та поглиблення поняття «адміністративно-правове забезпечення» стосовно інституту представництва; системний аналіз особливостей представництва в адміністративному судочинстві, що відрізняють його від представництва в інших видах судочинства; окреслення перспектив його вдосконалення як об'єкта адміністративно-правового забезпечення.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: визначити поняття «адміністративно-правове забезпечення» та проаналізувати особливості

представництва в адміністративному судочинстві, зумовлені специфікою публічно-правових відносин в сучасній Україні; розглянути складові елементи адміністративно-правового забезпечення представництва; запропонувати напрямки удосконалення адміністративно-правового забезпечення інституту представництва в адміністративному судочинстві в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи адміністративно-правове забезпечення як методологічну категорію інституту представництва необхідно зауважити, що в адміністративно-правовій науці поняття «адміністративно-правове забезпечення» є ширшим, ніж «адміністративно-правове регулювання». Так, Є. Соболь зазначає, що поняття «адміністративно-правове регулювання» слід визначати як цілеспрямований, впорядковано-організаційний, системний, владно-управлінський вплив держави в особі уповноважених суб'єктів на суспільні відносини [2]. У свою чергу, В. Бойко, досліджуючи адміністративно-правове забезпечення з позиції функціонування судової влади України, визначає її як регламентовану законодавством діяльність судової публічної адміністрації, від якої залежить ефективність функціонування судової влади України в цілому [3, с. 97]. В. Резніченко розглянув адміністративно-правове забезпечення як систему концепцій, принципів та інших засад адміністративно-правового статусу [4, с. 146]. Л. Наливайко з'ясував, що «адміністративно-правове забезпечення» слід розглядати як врегульовану нормами адміністративного права діяльність уповноважених суб'єктів [5, с. 10–11]. Втім як С. Яра визначає поняття адміністративно-правового забезпечення як систему засад, інструментів і процедур, які здійснюються суб'єктами публічної адміністрації на основі норм адміністративного права [6, с. 83].

Нам більше імponує точка зору І.М. Шопіної, яка зазначає, що за своєю суттю поняття «адміністративно-правове забезпечення» охоплює не лише сукупність норм права, що регулюють певні суспільні відносини, а й весь комплекс юридичних засобів, організаційних, процедурних та функціональних механізмів, спрямованих на досягнення певної мети [7]. Більш розгорнутим є визначення, запропоноване В. Медяником, який констатував, що в зміст поняття «адміністративно-правове забезпечення» вкладається багатогранне розуміння: з одного боку, як діяльності суб'єктів публічної влади з реалізації норм права у визначених сферах, з другого – як набір правового інструментарію, завдяки якому ця діяльність забезпечується (процедури, гарантії, відповідальність) [8].

Цікавою є позиція Л. Чистоклетова та О. Хитри, які запропонували розглядати адміністративно-правове забезпечення як адміністративно-правову основу впливу суб'єктів державно-владних повноважень на суспільні відносини у сфері публічного управління та їх діяльність [9, с. 176]. Проте І.О. Ієрусалімова трактує адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина як повноту регулювання за допомогою норм адміністративного права суспільних відносин, що виникають для та в процесі їх реалізації, а також надання за допомогою цих норм відповідних гарантій, які разом з іншими правовими та не правовими гарантіями утворюють стійку систему можливостей користування правовими цінностями в державі [10, с. 8].

На нашу думку, адміністративно-правове забезпечення у контексті інституту представництва в адміністративному судочинстві означає цілеспрямовану діяльність держави (через її органи), а також інших суб'єктів, що здійснюється за допомогою норм адміністративного та адміністративно-процесуального права, спрямовану на: закріплення права на представництво, створення ефективних механізмів його реалізації, гарантування здійснення представницьких повноважень, забезпечення контролю за діяльністю представників, захист прав та інтересів осіб, яких представлено. Наведене визначення свідчить про комплексний характер досліджуваної категорії.

Сутність інституту представництва в адміністративному судочинстві полягає у вчиненні процесуальних дій однією особою (представником) від імені та в інтересах іншої особи (представленої) з метою реалізації її прав та обов'язків у адміністративному процесі. Відповідно, адміністративно-правове забезпечення представництва є системою, що функціонує для досягнення конкретної головної мети – це належний та ефективний захист прав особи у публічно-правових спорах.

Особливості представництва в адміністративному судочинстві зумовлені специфікою публічно-правових відносин та адміністративного процесу, такими як: суб'єктний склад – однією зі сторін спору завжди є суб'єкт владних повноважень (орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа). Це створює об'єктивну нерівність сторін у ресурсах (правових, організаційних, фінансових), що обумовлює особливу потребу у кваліфікованому представництві для приватної особи; публічний інтерес – адміністративний процес, окрім захисту приватного інтересу, завжди містить елемент публічного інтересу. Це впливає на роль суду (активна роль у збиранні

та витребуванні доказів, у тому числі за власною ініціативою) та визначає межі диспозитивності представника; імперативність норм права – адміністративне право і адміністративно-процесуальне право характеризуються високим ступенем імперативності. Це накладає обмеження на свободу дій представника порівняно, наприклад, із цивільним процесом, де диспозитивність є більш вираженою; специфіка предмета спору – адміністративні спори стосуються оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, що вимагає від представника глибоких знань не лише процесуального, а й матеріального адміністративного права; роль адвоката як монопольного представника – згідно з конституційними змінами (ст. 131-2 Конституції України [11]) та положеннями КАС України [12], адвокат фактично набув монопольного статусу в більшості категорій адміністративних справ. Це покладає на нього особливу відповідальність і вимагає високого рівня професіоналізму та етичності. В.Ю. Мамницький зауважує на тому, що так звана «адвокатська монополія» призведе до збільшення кількості професіоналів в адвокатській професії. Збільшення кількості адвокатів відбудеться через отримання статусу адвоката більшістю практикуючих юристів для можливості представляти клієнтів у судах. При цьому збільшення кількості адвокатів підвищить конкуренцію та професійні стандарти і дозволить громадянам вибрати собі захисника як мінімум не гіршого, ніж тепер [13, с. 143].

Адміністративно-правове забезпечення представництва включає такі ключові елементи, як: нормативно-правова база, принципи представництва, суб'єкти та їх правовий статус, механізми та процедури.

Нормативно-правова база, як фундамент юридичного закріплення інституту представництва, на сьогодні складається з: Конституції України (ст. 59 – право на правову допомогу) [11], КАС України (Глава 4 «Представництво в суді», ст. 55–59) [12], що визначає суб'єктів, види представництва, повноваження та порядок їх підтвердження, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [14], що регламентує правовий статус адвоката, його права, обов'язки та гарантії діяльності, а також інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, які конкретизують окремі аспекти представництва.

Щодо принципів представництва в адміністративному судочинстві, то їх можна поділити на загально-правові принципи, як наприклад, верховенства права, принцип законності, так і спеціальні принципи. До таких, зокрема, можна від-

нести: принцип диспозитивності – коли сторона вільно обирає представника та визначає обсяг його повноважень; принцип змагальності – коли представник забезпечує рівність сторін у збиранні та поданні доказів, аргументації правової позиції; принцип кваліфікованості – особливо важливий після запровадження адвокатської монополії, що вимагає від представника високого рівня знань та навичок; принцип добросовісності та сумлінності – представник зобов'язаний діяти в інтересах клієнта, без зловживання правами.

При визначенні суб'єктів та їх правового статусу необхідно зауважити, що тут центральною фігурою є адвокат, чий правовий статус неодноразово розглядався науковцями, у тому числі, зазначеними вище. Важливо, що КАС України [11] передбачає також можливість законного представництва (батьки, опікуни, піклувальники) та представництва органами, установами та їхніми посадовими особами, які діють від імені суб'єкта владних повноважень.

Вивчаючи елементи адміністративно-правового забезпечення інституту представництва обов'язково необхідно визначити механізми та процедури, які включають порядок оформлення та підтвердження повноважень які включають договір про надання правової допомоги, ордер, довіреність, документи, що підтверджують повноваження законних представників, процесуальні дії представника, такі, як участь у всіх стадіях процесу, подання доказів, заяв, клопотань, участь у дебатах, оскарження судових рішень, механізми реалізації права на безоплатну правову допомогу, головним прикладом якої є система центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що забезпечує представництво для малозабезпечених верств населення.

Незважаючи на значні кроки у розвитку інституту представництва в адміністративному судочинстві стикається з низкою проблем, а саме: мають місце прогалини та колізії законодавства, зокрема, є потреба у внесенні змін і доповнень до КАС України [12], Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [14] щодо визначення повноважень суб'єктів, порядку підтвердження представництва; наявна неоднозначність судової практики – деякі питання щодо обсягу повноважень адвоката, можливості його відмови від позову або укладення мирової угоди без прямої участі клієнта, залишаються дискусійними на практиці; непоодинокі проблеми щодо питань якості правової допомоги – запровадження адвокатської монополії вимагає не лише формальної наявності адвоката, а й гарантії його високої кваліфікації та дотримання етичних стандартів. Щодо останнього,

В.Ю. Мамницький зазначає, що підвищення ефективності здійснення правосуддя – це задекларована причина, яка, тим не менше також має досягаться не дивлячись на її декларативний характер [13, с. 144]. Отже, можна впевнено сказати, що ефективність правосуддя передбачає якісне та швидке здійснення правосуддя. Втім слід звернути увагу на таку важливу обставину: якісно та швидко здійснити правосуддя можливо лише тоді, коли представництво (захист) буде здійснюватися професійними адвокатами, а не пересічними громадянами, відносно яких не має вимог щодо кваліфікаційних ознак, передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Слід вказати і на існуючі складнощі щодо доступності правової допомоги. Незважаючи на сучасну систему безоплатної правової допомоги, нажаль, для багатьох категорій осіб доступ до кваліфікованого представництва залишається ускладненим через фінансові, географічні чи інформаційні бар'єри. Проблемою залишається також неоднозначний вплив діджиталізації на процес судочинства. Звісно, розвиток електронного судочинства створює нові виклики та можливості для представництва, вимагаючи адаптації правових норм до вимог сучасності, а також покращення професійних навичок адвокатів.

Висновки. Таким чином, ми можемо констатувати, що інститут представництва в адміністративному судочинстві є комплексним об'єктом адміністративно-правового забезпечення, що охоплює не лише нормативне регулювання, а й сукупність принципів, суб'єктів та механізмів, спрямованих на ефективну реалізацію прав особи у відносинах з публічною адміністрацією. Його особливості

зумовлені специфікою публічно-правових спорів, а ключова роль у забезпеченні кваліфікованої правової допомоги належить адвокату, чий правовий статус і професійна діяльність потребують постійного вдосконалення.

Отримані наукові результати підтверджують, що сучасний стан адміністративно-правового забезпечення представництва в Україні є результатом тривалого розвитку, але водночас містить низку невирішених проблем, що знижують його ефективність. Визначені проблеми охоплюють законодавчі прогалини, неоднозначність судової практики, виклики щодо якості та доступності правової допомоги, а також необхідність адаптації до умов діджиталізації. В результаті чого, вбачається важливим: подальший детальний аналіз конкретних видів повноважень адвоката та механізмів їх реалізації на різних стадіях адміністративного процесу; внесення змін до КАС України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» з метою усунення виявлених прогалин щодо функціонування системи безоплатної правової допомоги в адміністративних справах; вивченні можливостей застосування міжнародних стандартів та найкращих закордонних практик у сфері правового забезпечення представництва в адміністративній юстиції України; застосуванні сучасних технологій та електронного судочинства. На нашу думку, реалізація цих напрямків дозволить не лише поглибити теоретичне розуміння інституту представництва особи в адміністративному судочинстві, а й сприятиме підвищенню ефективності адміністративної юстиції, забезпеченню реального доступу особи до правосуддя, зміцненню правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Славінська І.В., Ізбаш К.С. Представництво в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2019. С. 298–301.
2. Соболев Є. Концептуальні підходи до дефініції адміністративно-правового регулювання у сфері протидії булінгу в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2 (22). с. 53–58.
3. Бойко В. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення ефективності функціонування судової влади України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. с. 96–100.
4. Резніченко В. О. Поняття адміністративно-правового забезпечення вищої освіти в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). с. 144–149.
5. Наливайко Л. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення прав дитини на безпечні умови життя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. с. 8–14.
6. Яра С. Поняття адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 11 (101). Т. 2. с. 81–87.
7. Шопіна І. М. Адміністративно-правове забезпечення та адміністративно-правове регулювання: співвідношення понять. *Аналітично-порівняльне правознавство : Електронне наукове видання*. 2023. № 6. С. 550–554. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.96>.
8. Медяник В. А. Поняття адміністративно-правового забезпечення державної соціальної політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. с. 577–581.
9. Чистоклетов Л., Хитра О. Поняття адміністративно-правового забезпечення та його механізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3 (27). с. 173–180.
10. Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 20 с.

11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. (в ред. від 01.01.2020). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
12. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №35–36, 37. Ст. 446. (в ред. від 11.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
13. Мамницький В.Ю. «Адвокатська монополія» чи концентрація повноважень? Теоретико-практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 6. С.141–147.
14. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012. (в ред. від 23.06.2024). *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 2509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

Литочкін Ігор Олександрович

Зміст та особливості інституту представництва особи в адміністративному судочинстві як об'єкта адміністративно-правового забезпечення

У статті досліджено особливості інституту представництва особи в адміністративному судочинстві, його значення як об'єкта адміністративно-правового забезпечення. На підставі аналізу наукових концепцій визначено сутність поняття «адміністративно-правове забезпечення» стосовно інституту представництва, та розглянуто складові елементи адміністративно-правового забезпечення представництва (нормативна база, принципи, суб'єкти, механізми). Проаналізовано особливості представництва в адміністративному судочинстві, які зумовлені специфікою публічно-правових відносин, а також визначені проблемні аспекти у реалізації інституту представництва в умовах сьогодення. Запропоновані шляхи вдосконалення адміністративно-правового забезпечення представництва в адміністративному судочинстві.

В статті вказано на багатогранність розуміння адміністративно-правового забезпечення як діяльності суб'єктів публічної влади та набору правового інструментарію. Розглянуто особливості інституту представництва в адміністративному судочинстві з огляду на суб'єктний склад, публічний інтерес, імперативність норм адміністративного права, специфіку предмета спору та роль адвоката як монопольного представника. Визначені елементи адміністративно-правового забезпечення інституту представництва. Зроблено висновок, що інститут представництва в адміністративному судочинстві є комплексним об'єктом адміністративно-правового забезпечення, а його ефективність безпосередньо залежить від статусу та професіоналізму адвоката. Виявлені проблеми потребують подальших наукових розвідок та практичних рішень. Перспективи подальших досліджень включають детальний аналіз повноважень адвоката на різних стадіях процесу, вивчення ефективності безоплатної правової допомоги, розробку законодавчих пропозицій, дослідження міжнародного досвіду та впливу електронного судочинства. Зазначено, що реалізація вказаних напрямів сприятиме підвищенню ефективності адміністративної юстиції та зміцненню правової держави.

Ключові слова: представництво, адвокат, адміністративне судочинство, адміністративно-правове забезпечення, повноваження, правова допомога.

Lytochkin Ihor

The content and features of the institution of representation of person in administrative proceedings as an object of administrative and legal support

The article examines the features of the institution of representation of a person in administrative proceedings, its significance as an object of administrative legal support. Based on the analysis of scientific concepts, the essence of the concept of "administrative legal support" in relation to the institution of representation is determined, and the constituent elements of administrative legal support of representation (regulatory framework, principles, subjects, mechanisms) are considered. The features of representation in administrative proceedings, which are determined by the specifics of public-legal relations, are analyzed, and problematic aspects in the implementation of the institution of representation in the current conditions are identified. Ways of improving the administrative and legal support of representation in administrative proceedings are proposed.

The article indicates the multifaceted understanding of administrative and legal support as an activity of public authorities and a set of legal tools. The features of the institution of representation in administrative proceedings are considered in view of the subject composition, public interest, the imperative nature of administrative law norms, the specificity of the subject matter of the dispute and the role of the lawyer as a monopoly representative. The elements of the administrative and legal support of the institution of representation are determined.

It is concluded that the institution of representation in administrative proceedings is a complex object of administrative and legal support, and its effectiveness directly depends on the status and professionalism of the lawyer. The identified problems require further scientific research and practical solutions. Prospects for further research include a detailed analysis of the powers of a lawyer at different stages of the process, studying the effectiveness of free legal aid, developing legislative proposals, studying international experience and the impact of electronic justice. It is noted that the implementation of these areas will contribute to increasing the efficiency of administrative justice and strengthening the rule of law.

Key words: representation, administrative proceedings, administrative and legal support, lawyer, authority, legal aid.

УДК 347.942

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.22>**Сокалюк Всеволод Петрович,**

аспірант кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін

Київського університету права Національної академії наук України,

член Ради адвокатів Одеської області

ORCID ID: 0009-0002-6858-8843

ДОВЕДЕННЯ, ЙОГО РІВНІ І ЕТАПИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми: Удосконалення цивільного процесуального законодавства України залишається актуальною проблемою судової реформи. Загальновідомим є зв'язок науки і практики, тому дослідження на межі практики та теорії доведення у цивільному процесі нині набуває особливої актуальності. Вважаємо доцільним більш глибоко дослідити процес доведення під час розгляду цивільних справ в суді, структурувати його з метою подальшого закріплення цього процесу в ЦПК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням доказування і доведення, їхньому порівняльному аналізу, формуванню понятійного апарату присвячували свої наукові праці такі вчені, як Т.В. Цюра [1, с. 8–9], С.Я. Фурса, Є.І. Фурса [2, с. 367–368], Т.М. Кучер [3, с. 40] та ін., проте у зв'язку із внесенням змін до цивільного процесуального законодавства та зміною підходів до розуміння деяких принципів цивільного судочинства потребує подальшого розвитку теорія доказування та доведення, формулювання й узгодження понятійного апарату та його послідовного законодавчого закріплення, тому важливими є подальші наукові дослідження цих інститутів цивільного процесу, які мають істотне значення для ухвалення судами законних та обґрунтованих рішень.

Формулювання мети статті. Мета статті – аналіз процесу доведення, яким обґрунтовується правильність будь-яких суджень та правової позиції сторони у справі та спростуються будь-яких судження та позиція противної сторони у цивільній справі. У статті зроблений акцент на доведення саме у судовій промові під час судових дебатів. Зроблена спроба структурувати процес доведення на відповідні рівні та етапи та запропоновано запровадити деякі пропозиції автора в цивільне процесуальне законодавство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досягнення справедливості у судовому процесі є його головною метою. Безумовно у справах, які розглядаються судами у кожної сторони, так би

мовити, «своя справедливість», яка доволі часто кардинально відрізняється від справедливості іншої сторони. Саме таку справедливість відстоюють адвокати сторін чи їх представники. Тому часто «виграють» судові справи не ті хто має відповідні докази, а ті хто проявив талант оратора, кому вдалося зрозуміло і переконливо висловити свою правову позицію, тим самим довести суду свою правоту.

В п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України [4, ст. 129] зазначено, що основними засадами судочинства є: «3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості». Отже, доведення є одним із основних елементів переконання суду у правоті своєї позиції кожної із сторін у процесі розгляду справи. Однак, незважаючи на це конституційне положення, в Цивільному процесуальному кодексі України [5], надалі – ЦПК, це положення не знайшло належного відображення, хоча певні особливості цивільного судочинства зумовлюють необхідність виокремлення, розмежування та розкриття сутності таких понять як «доведення» та «доказування».

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 43 ЦПК [5, ст. 43], учасники справи мають право подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб. Тому зазначені процесуальні дії учасників справи варто вважати хоча і фрагментарним, але все ж таки процесом доведення, а не доказування. Однак в ст.89 ЦПК [5, ст. 89], яка регламентує оцінку доказів судом, вищезазначене конституційне положення щодо доведення перед судом переконливості доказів не отримало розвитку, оскільки в цій нормі відсутнє посилання на доводи сторін щодо тих чи тих доказів.

Судовий спір через процедуру змагальності має місце майже в кожному виді судочинства і з цих підстав носить міжгалузевий характер.

Разом з тим вести судову полеміку, обмінюватися доводами та міркуваннями з позицій змагальності, на публічній основі під контролем суду є нелегкою справою, яка потребує не лише теоретичних знань, але і практичних навиків. Арістотель писав, що на стороні правди завжди більше логічних доказів і моральних доводів. Правду неможливо звинуватити у логічній непослідовності чи навмисному обмані: на те вона і правда. Безумовно добитись правди при спірності позицій було завжди важко. Така ситуація має місце тому, що у кожній із сторін своя правда, і цю правду обидві сторони намагаються довести до суду [6, с. 169]. З огляду на це, вважаємо що є необхідність в закріпленні процедури доведення у цивільному процесі.

Доктор юридичних наук, професор С.Я. Фурса, яка запропонувала концепцію розмежування доведення і доказування у цивільному процесі, визначає процес доведення як розумову діяльність, яка здійснюється із застосуванням логіки, внутрішнього переконання осіб, які беруть участь у відповідному провадженні [7, с. 267]. З такою позицією можна погодитися, але до неї необхідно додати те, що процес доведення видозмінюється на кожній стадії розгляду справи, зокрема, в суді першої інстанції один предмет доказування, а в апеляційній і касаційній інстанції інший. Доведення – це процес, в ході якого обґрунтовується правильність будь-яких суджень у справі, які мають відношення до предмету доведення, оскільки останній і юридичні обставини в ньому є неочевидними. За допомогою доводів одна сторона будує лінії звинувачення в правопорушенні іншої сторони, а остання висуває контрдоводи, ставить під сумнів дійсність і дієвість попередньо висловлених доводів. При цьому, доволі часто, будуються дві прямо протилежні лінії захисту сторін, із використанням логічних засобів, а доводи про існування тих чи інших обставин підтверджуються доказами. При цьому, доказова інформація так само підсилюється доводами про її значимість тощо. Процес доведення передбачає не тільки усну форму вираження правової позиції, а й письмову, де розкривається істинність одних суджень і хибність інших.

В дореволюційній науці поняттю «доводи» давали таке визначення: «Доводи в широкому змісті – все, що сторона приводить на захист своїх прав та на спростування прав супротивника, зокрема – це сторонні пояснення і висвітлення з відомої сторони обставин справи і підкріплюючі або спростовуючі їх докази, без яких пояснення

і висвітлення багатьох обставин та доказів можуть бути незрозумілі суддям, не правильно розтлумачені і замість цього, щоб слугувати на користь особі, що їх подала, будуть використані як зброя проти неї» [1, с. 13–14].

Цивільний процес за участю двох взаємопротилежних позицій адвокатів (позивача і відповідача) створює двохмірну правову систему, яка утворюється за рахунок різнонаправлених позицій, які подаються суду для їх оцінки. На першому рівні двохмірної правової позиції знаходиться змагальність адвокатів, які представляють різнонаправлені позиції, виходячи із інтересів позивача і відповідача та третіх осіб на боці кожної із сторін, якщо такі заявлені. Другий рівень, це рівень переконання адвокатами сторін суду у правоті своїх позицій. На кожному рівні необхідно застосовувати відповідні прийоми доведення. На першому рівні доведення ґрунтується на так би мовити, «своїх доказах», доведенні протилежній стороні правоти своєї позиції на спростуванні позиції протилежної сторони через ставлення під сумнів її позиції та доказів, які обґрунтовують позицію цієї сторони. Отже, на першому рівні доведення акцентується саме на доведенні протилежній стороні неправомірності її позиції та правомірності своєї позиції.

На другому рівні процес доведення акцентується саме на діяльності суду, якому необхідно довести, за допомогою зібраних та наявних у справі доказів, законність та обґрунтованість позовних вимог чи навпаки, їх безпідставність і незаконність, якщо ми представляємо відповідача.

Крім того, на нашу думку, процес доведення можна розділити на декілька етапів. Перший етап починається з моменту складання позовної заяви, коли адвокат у позові пов'язує між собою ті обставини, які обґрунтовують позовні вимоги до відповідача, кваліфікує такі обставини згідно з нормами матеріального законодавства, а також вказує відомості про докази, які підтверджують існування таких обставин, а в разі складання відзиву на позов – обґрунтовує підстави для відмови у задоволенні позову.

Уважні опоненти такого підходу до визначення етапів доведення можуть зауважити, що існує такий інститут цивільного процесу як забезпечення позову та доказів. І вже на цьому етапі заявнику потрібно обґрунтовувати необхідність вжиття з боку суду відповідних заходів, які мають сприяти потенційному позивачу в захисті його прав. Але звернемо увагу на те положення, що

вжиття забезпечувальних заходів не є обов'язковим інститутом цивільного процесу. Тому такі випадки слід розцінювати як винятки з правила. Крім того, певна дискусія з приводу доцільності вжиття таких заходів можлива, але вона є:

- короткочасною, оскільки заявник, який просив суд забезпечити позов має подати позовну заяву протягом десяти днів (ч. 4 ст. 152 ЦПК України) [5], а після цього відбуватиметься прийняття позовної заяви тощо;

- можливий спір стосуватиметься як правило двох суб'єктів: заявника та суду, оскільки участь у розгляді заяви про забезпечення позову відповідача передбачається у виняткових випадках. Якщо ми розглядаємо забезпечення позову як винятковий засіб та додамо до цього винятковість участі відповідача (ч. 4 ст. 153 ЦПК України) [5], стане очевидно дуже мала вірогідність дискусії між позивачем та відповідачем на цій стадії розгляду справи;

- статус особи, проти прав та інтересів якої будуть вживатися заходи забезпечення позову, взагалі не визначений, оскільки в разі відмови в забезпеченні позову, права та інтереси такої особи не постраждають. Лише у разі задоволенні заяви про забезпечення позову в такої особи виникатиме певна заінтересованість, але на цьому етапі її навіть відповідачем не можна розцінювати через те, що позов ще не пред'явлений.

Дійсно, згідно ч. 1 ст. 353 ЦПК України [5] питання про: 3) забезпечення позову, заміни заходу забезпечення позову; 4) скасування забезпечення позову, відмови в скасуванні чи заміні заходів забезпечення позову або відмови у забезпеченні позову; 5) зустрічного забезпечення або зміни чи скасування зустрічного забезпечення можуть розглядатися апеляційним судом окремо від рішення суду, але в таких справах підлягатиме перегляду обґрунтованість і законність дій суду при постановленні відповідної ухвали. Але при тривалому вирішенні цих питань в апеляційній інстанції їх актуальність втрачатиметься через те, що розгляд справи відбуватиметься згідно стадійності цивільного судочинства.

У сукупності наведені аргументи надали автору можливість не виділяти самостійного етапу доведення, коли судом буде розглядатися заява про забезпечення позову або доказів.

Наступний етап доведення може виникнути на стадії відкриття провадження у справі, коли суд може виявити недоліки позовної заяви, з якими позивач може не погоджуватися, які можуть стосу-

ватись як обґрунтування позовних вимог так і процесуальних норм права, відповідно до статей 175, 177 ЦПК України [5].

Третій та інші етапи доведення можуть бути пов'язані зі складанням відповідачем відзиву, оскільки останньому слід відреагувати на кожний довід позовної заяви, а також всі інші процесуальні документи, що складатимуться учасниками справи, будуть пов'язані з доведенням своєї правової позиції.

Можна і потрібно виділяти такий етап як підготовче засідання, передбачений статтею 197 ЦПК України [5], де відбуватиметься обмін доводами з різноманітних питань.

Якщо так прискіпливо визначати етапи доведення, то перелічити їх стане неможливим, оскільки заявлений відвід, клопотання про проведення експертизи тощо пов'язане з доказуванням.

Тому вважаємо, що етапи можна умовно виділяти з урахуванням сукупності дій на певній стадії цивільного судочинства.

При такій кваліфікації процесу доведення можна визнати етапом доведення стадію судового розгляду справи по суті, коли суд з'ясовує правові позиції сторін та досліджує наявні у справі докази. В такому разі наступний етап доведення, на нашу думку, є основним і найбільш складним та динамічним, оскільки сторони на стадії судових дебатів (ст. 242 ЦПК) [5], володіють всім обсягом інформації і мають надати оцінку кожній обставині справи та доводам протилежної сторони, доводячи суду переконливість своєї правової позиції.

Судові дебати це послідовні промови процесуальних супротивників в судовому засіданні, змістом яких є співставлення своїх правових позицій перед судом на основі змісту і суті досліджених в судовому процесі доказів. Суть таких дебатів зводиться до інтерпретації змісту доказів з метою переконання суду в правоті своєї правової позиції. При цьому судова промова повинна ґрунтуватися лише на тих доказах, які були предметом судового дослідження. В той же час судова промова повинна бути тактовною, хоча і різкою, точною, хоча і дипломатичною, гучною, але в той же час тихою, вульгарною, але і вихованою, з іскрою гумору, але і повною серйозності [6, с. 12–13].

Судова промова адвоката в дебатах повинна бути підготовлена як з точки зору застосування матеріального права, так і з точки зору риторики та психології. Як свідчить практика, це є непростою завданням для адвокатів, представників сторін чи громадян, які захищають свої права особисто.

При всій значимості цієї стадії цивільного процесу, за старим ЦПК судовим дебатам не надавалось необхідної уваги. Це обумовлювалось тим, що після стадії дослідження матеріалів справи та доказів, суд сам вирішував, які йому потрібні були докази для ухвалення судового рішення, часто не враховуючи думки та доводи сторін у справі, їх адвокатів чи представників. При такому підході судові дебати набували формального значення, а тому мало впливали на судові рішення.

Судова промова це не просто дань історичному минулому судочинства, це необхідність обумовлена обміном думок спеціалістів відносно одних і тих же подій замішана на нормах матеріального та процесуального права. Якби цього не було суддя залишився б сам на сам із судовою справою та тими доказами, які в ній є, і не факт, що він самостійно зверне увагу на всі без виключення обставини, та дасть їм вірну інтерпретацію, застосувавши вірно ту чи іншу правову норму. Це важливо особливо для молодих суддів, які мають не достатньо судової практики та досвіду щодо правозастосування норм права [6, с. 68].

З огляду на це, на нашу думку є необхідність закріплення в ЦПК процедури доведення у судових дебатах, в яких саме процес доведення має відігравати ключову роль. Доведення на цій стадії концентрується у судовій промові, яка проголошується адвокатом, представником сторони чи безпосередньо самою стороною у справі. Нажаль, в ст. 242 ЦПК [5] не закріплено вимог чи настанов щодо змісту чи структури судових промов в судовому засіданні з метою аналізу доказів, які надані сторонами чи третіми особами з метою переконання суду в правоті своєї позиції. Ця стадія доведення закінчується репліками сторін.

Як не важко помітити, але в ЦПК України виділено декілька понять, до яких можна віднести процес доведення, наприклад, стадії або провадження, але ці поняття доволі часто використовуються непослідовно і з різним процесуальним змістом. Тому автором було запропоновано поняття «етап», але і воно має узгоджуватися з прийнятими у ЦПК термінами. Так, в апеляційному і касаційному провадженні також можна виділити етапи доведення, які по суті будуть перекликатися з етапами доведення в суді першої інстанції і є похідними від них, але їх сутність буде дещо іншою, оскільки акцент в таких провадженнях має робитися на діяльності і рішеннях судів нижчих інстанцій та паралельно на позиції іншої сторони.

Як було зазначено вище, процес доведення може мати не тільки змагальний характер, коли позивач вибудовує схему доведення в розрахунок, що йому активно буде заперечувати відповідач (перший рівень доведення), а й доведення суду відповідності власної позовної заяви вимогам законодавства (другий рівень доведення). Ці питання майже не досліджені вченими, але вони важливі, оскільки іноді в такому процесі виявляється упередженість суду, іноді його некомпетентність, а також суперечність норм законодавства. Зокрема, у ч. 2 ст. 83 ЦПК [5] однозначно встановлено обов'язок позивача подати докази разом із поданням позовної заяви, на чому в багатьох випадках наполягають і суди, але в п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК [5] є вимога лише зазначити докази, що підтверджують вказані обставини. Якщо брати до уваги умови ч. 2 ст. 83 ЦПК [5] і так стабілізувати докази, надані позивачем, то пункти 7, 8, 11 ч. 2 ст. 197 ЦПК [5], які пов'язані з процесом доказування і підготовчому провадженні, втрачають свій сенс. При цьому, на нашу думку, в ч. 8 ст. 83 ЦПК [5] мова повинна йти не про обґрунтування неможливості подання стороною доказів у вказаний строк з причин, що не залежали від неї, а саме про доведення цих обставин.

Процес доведення в самому широкому сенсі може включати в себе і інші, так би мовити, не прямі форми доведення, так би мовити «фон доведення», а саме: репутацію і авторитет адвоката, його зовнішній вигляд, манеру подання думок і аргументів, речову стилістику та навіть тембр голосу і т.п. Як говорить прислів'я: зустрічають за оджею, а проводжають за розумом. Не секрет, що багато суддів сприймають адвокатів за їх зовнішнім виглядом. Адвоката, який відповідає дрес коду: строгий костюм, біла сорочка і краватка, судді будуть слухати більш уважно при доведенні ним своєї правової позиції, чим адвоката, який не відповідає чим критеріям. Крім того, адвокат, який має відповідну позитивну репутацію у судовій і юридичній спільноті та систематично входить до відповідних професійних рейтингів юристів в тій чи іншій галузі права, має науковий ступінь, буде сприйматись суддями більш вагомо, чим його колега, який немає такого бекграунду. Безумовно, при доведенні необхідно приймати до уваги і індивідуальні якості суб'єкта на який доведення, так би мовити, націлене, а саме суд. Потрібно враховувати і склад суду, і особи окремих суддів, якщо розгляд справи відбувається відповідною коле-

гією. Судді є людьми, які мають різні особисті психо-емоційні якості, різний вік, різний рівень підготовки, різний стаж і різну судову практику, різний сімейний стан, різний життєвий досвід, тощо. Все це безумовно впливає на сприйняття суддею доведення з боку адвоката, на наслідки сприйняття доведення та винесене рішення у справі.

Отже, на нашу думку, має бути сформована окрема глава в ЦПК, де будуть визначені основні етапи та процедури процесу доведення, визначений понятійний апарат процесу доведення, а також зміст чи структура судових промов.

Процес доведення потребує подальшого дослідження та переосмислення співвідношення його із процесом доказування та закріплення відповідних процедур доведення у ЦПК України.

Висновки. Дослідження вчених цивілістів процесу доказування та доведення свідчать про істотні зміни у розумінні цих понять та говорять про істотний прорив у такій галузі правової науки, як цивільний процес. Ми вважаємо, що цей напрямок наукових досліджень та розробок лише започатковується, а тому потребує подаль-

шої роботи. Зокрема, одним з головних напрямків дослідження має стати створення взаємоприйнятого понятійного апарату, який дозволить більш чітко позначати стадії доведення, його етапи та процедуру. Умовний поділ цивільного судочинства на певні елементи дозволить конкретизувати стадії доведення, визначити сутність і зміст такого процесу, а це спростить і конкретизує діяльність фахівців в цивільному судочинстві.

Але такий понятійний апарат має узгоджуватися з прийнятими у законодавстві поняттями, оскільки можна спостерігати, що наукова термінологія поступово і в той же час певною мірою хаотично потрапляє до норм законодавства. Тому запропонований на пробу авторський термін «етап» слід сприймати як експериментальний і лише у разі його сприйняття фахівцями він може стати основою для наступників.

Після теоретичного обґрунтування концепції процесу доведення в цивільному процесі необхідно буде закріпити необхідні напрацювання у відповідних нормах ЦПК України, що без сумніву буде сприяти розгляду судами цивільних справ через призму Верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: науково-практичний посібник. Серія «Процесуальні науки». Київ: Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. 256 с.
2. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Предмет доведення. Цивільний процес. Академічний курс: підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора Фурси С.Я. Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.
3. Кучер Т.В. Докази, доказування та доведення в цивілістичному процесі: монографія. Київ: Видавець Позднішев, 2015. 428 с.
4. Конституція України: Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Tex> (дата звернення: 10.09.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.09.2025).
6. Ясинок М. М., Ясинок Д. М. Судові дебати: право, психологія, риторика: наук.-практ. посібн. Вид. 3-тє, доповн. і переробл. Київ: Алерта, 2023. 171 с.
7. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Фурса Є.Є., Бардюг Т.О. Адвокат у нотаріальному процесі: науково-практичний посібник. За заг. ред. докт. юр. наук, проф., заслуж. юрист. України Фурси С.Я. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 628 с.

Сокалюк Всеволод Петрович

Доведення, його рівні і етапи у цивільному процесі

У статті досліджено поняття доведення у цивільному процесі. Запропоновано розділити процес доведення на відповідні рівні і етапи з акцентом на доведення у судовій промові під час судових дебатов.

Визначено, що цивільний процес створює двохмірну правову систему, яка утворюється за рахунок різнонаправлених позицій адвокатів позивача і відповідача, які подаються суду для їх оцінки. На першому рівні знаходиться змагальність адвокатів сторін. Другий рівень, це рівень переконання адвокатами сторін суду у правоті своїх позицій. На кожному рівні необхідно застосовувати відповідні прийоми доведення.

Також процес доведення можна розділити на етапи. Перший етап починається з моменту складання позовної заяви.

Наступний етап доведення може виникнути на стадії відкриття провадження у справі, коли суд може виявити недоліки позовної заяви.

Третій та інші етапи доведення можуть бути пов'язані зі складанням відповідачем відзиву, як реагування на доводи позову.

Необхідно виділяти такий етап як підготовче засідання, де відбуватиметься обмін доводами з різноманітних питань.

Якщо етапи умовно виділяти з урахуванням сукупності дій на певній стадії цивільного судочинства, то черговим етапом процесу доведення можна визнати розгляд справи по суті, коли суд з'ясовує правові позиції сторін та досліджує наявні у справі докази. В такому разі наступний етап доведення, який є основним і найбільш складним та динамічним, це – судові дебати.

З огляду важливості судових дебатів автором запропоновано закріпити в ЦПК процедуру доведення у судових дебатах, в яких процес доведення відіграє ключову роль, з огляду на те, що в ст. 242 ЦПК не закріплено вимог щодо змісту чи структури судових промов з метою аналізу доказів, які надані сторонами для переконання суду в правоті своєї позиції.

В ЦПК України виділено декілька понять, до яких можна віднести процес доведення, наприклад, стадії або провадження, але ці поняття доволі часто використовуються непослідовно і з різним процесуальним змістом. Тому автором запропоновано поняття «етап», але і воно має узгоджуватися з прийнятими у ЦПК термінами.

Автор звертає увагу і на інші питання, щодо доведення в судовому процесі, які майже не досліджені вченими, але є важливими, оскільки іноді в такому процесі виявляється упередженість суду, іноді його некомпетентність, а також суперечність норм законодавства.

Зазначається, що процес доведення в самому широкому сенсі може включати в себе інші, так би мовити, не прямі форми доведення, як: репутацію і авторитет адвоката, його зовнішній вигляд, манеру подання думок і аргументів, речову стилістику та навіть тембр голоса і т.п.

Автор вважає, що має бути сформована окрема глава в ЦПК, де будуть визначені основні етапи та процедури процесу доведення, визначений понятійний апарат процесу доведення, а також зміст чи структура судових промов.

Ключові слова: доведення, доводи, процес доведення, рівні доведення, етапи доведення, судові дебати, судова промова.

Sokaliuk Vsevolod

Evidence, its levels and stages in civil proceedings

The article examines the concept of proof in civil proceedings. It is proposed to divide the proof process into appropriate levels and stages with an emphasis on proof in court speech during court debates.

It is determined that civil proceedings create a two-dimensional legal system, which is formed due to the different positions of the plaintiff's and defendant's lawyers, which are submitted to the court for their evaluation. At the first level is the adversarial nature of the parties' lawyers. The second level is the level of conviction by the lawyers of the parties to the court in the correctness of their positions. At each level, it is necessary to apply appropriate methods of proof.

The proof process can also be divided into several stages. The first stage begins from the moment of drawing up the statement of claim.

The next stage of proof may occur at the stage of opening proceedings in the case, when the court may identify shortcomings in the statement of claim.

The third and other stages of proof may be associated with the defendant's preparation of a response as a response to the arguments in the claim.

It is necessary to distinguish such a stage as a preparatory meeting, where an exchange of arguments on various issues will take place.

If the stages are conditionally distinguished taking into account the set of actions at a certain stage of civil proceedings, then the next stage of the evidence process can be considered the consideration of the case on the merits, when the court clarifies the legal positions of the parties and examines the evidence available in the case. In this case, the next stage of evidence, which is the main and most complex and dynamic, is the court debate.

Given the importance of court debates, the author proposed to establish in the CPC the procedure for evidence in court debates, in which the evidence process plays a key role, given that Art. 242 of the CPC does not establish requirements for the content or structure of court speeches in order to analyze the evidence provided by the parties to convince the court of the correctness of their position.

The CPC of Ukraine identifies several concepts to which the evidence process can be attributed, for example, stages or proceedings, but these concepts are quite often used inconsistently and with different procedural content. Therefore, the author proposes the concept of "stage", but it should also be consistent with the terms adopted in the Code of Civil Procedure.

The author also draws attention to other issues regarding proof in the judicial process, which are almost not studied by scientists, but are important, since sometimes in such a process the bias of the court is revealed, sometimes its incompetence, as well as the contradiction of the norms of the law.

It is noted that the process of proof in the broadest sense can include other, so to speak, indirect forms of proof, such as: the reputation and authority of the lawyer, his appearance, the manner of presenting opinions and arguments, substantive style and even the timbre of the voice, etc.

The author believes that a separate chapter should be formed in the Code of Civil Procedure, where the main stages and procedures of the proof process will be determined, the conceptual apparatus of the proof process will be determined, as well as the content or structure of court speeches. Vsevolod Sokaliuk. Proof and evidence in civil proceedings: scientific and practical approach

Key words: proof, arguments, proof process, levels of proof, stages of proof, judicial debates, judicial speech.

УДК 349.2:351.745

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.23>

Факас Ілона Борисівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного, господарського права та приватноправових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-4408-7668

Біленець Дарія Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного, господарського права та приватно-правових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-0866-0698

Козуб Ірина Георгіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного, господарського права та приватно-правових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-7744-5970

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В ТРУДОВОМУ КОНТЕКСТІ

Постановка проблеми. У контексті реформування митної служби України актуалізується проблема нормативного та практичного забезпечення дисциплінарної відповідальності її працівників. Дисциплінарна відповідальність у цій сфері має міжгалузевий характер, охоплюючи норми як трудового, так і адміністративного права. Однак чинне законодавство не забезпечує належного рівня юридичної визначеності, чіткого розмежування дисциплінарних проступків та єдиної процедури їх розгляду. Відсутність уніфікованих критеріїв, зростання кількості судових спорів, складність оскарження дисциплінарних рішень та правова невизначеність у сфері правозастосування вимагають ґрунтовного наукового аналізу та розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів дисциплінарної відповідальності працівників митних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На доктринальному рівні проблематика забезпечення дисципліни піднімалась рядом провідних вчених, а саме: Т.В. Аверочкіна, В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова,

В.В. Васильківська, В.М. Гарашук, Є.В. Додін, Ю.С. Даниленко, І.І. Задоя, С.В. Ківалов, Л.М. Корнута, Г.І. Чанишева та інші.

Останні зміни в митному законодавстві, що стосуються порядку притягнення працівників митних органів до дисциплінарної відповідальності, виявили розбіжність між сучасними правозастосовними реаліями та існуючим рівнем наукового опрацювання цієї проблематики, що, у свою чергу, підкреслює актуальність обраної теми дослідження.

Метою дослідження є комплексний аналіз правової природи дисциплінарної відповідальності працівників митної служби, виявлення ключових проблем правозастосування в цій сфері, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативного регулювання з урахуванням принципів правової визначеності, пропорційності та ефективного захисту трудових прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова природа дисциплінарної відповідальності працівників митних органів охоплює як елементи трудового, так і публічного права. Такий подвійний характер зумовлений особливим ста-

тусом працівників митної служби, які, з одного боку, є суб'єктами трудових правовідносин, а з іншого — виконують функції публічної влади в межах адміністративної юрисдикції. Як учасники трудових відносин, вони підлягають загальним нормам Кодексу законів про працю України щодо трудової дисципліни, видів дисциплінарних стягнень і порядку їх застосування. Водночас, як посадові особи, вони несуть відповідальність відповідно до спеціального законодавства — зокрема, Закону України «Про державну службу», Митного кодексу України, внутрішніх положень Державної митної служби України. У результаті, дисциплінарна відповідальність у цій сфері набуває міжгалузевого характеру, поєднуючи трудові та адміністративні механізми реагування на порушення. Такий підхід вимагає високого рівня юридичної визначеності та узгодженості норм, що не завжди забезпечується на практиці, що, своєю чергою, створює ризики порушення прав працівників та надмірного адміністративного тиску з боку керівництва.

Особливості правового статусу посадових осіб митниці обумовлюють специфіку процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності, яка відрізняється від загальних правил, встановлених Кодексом законів про працю України. Посадові особи митних органів, на відміну від звичайних працівників, мають спеціальний службово-правовий статус, пов'язаний із виконанням владних повноважень, що передбачає підвищені вимоги до дисципліни, службової поведінки та дотримання етичних стандартів.

Поняття службової дисципліни, права та обов'язки посадовців митної служби, види дисциплінарних стягнень і порядок їх застосування, порядок оскарження таких рішень до серпня 2013 року регулював Дисциплінарний статут митної служби України, затверджений Законом від 6 вересня 2005 року № 2805-IV, діяв з моменту публікації (із вересня 2005). Однак цей статут втратив чинність на підставі Закону України № 406-VII від 4 липня 2013 року, а саме — з 11 серпня 2013 р. На сьогодні дисциплінарні правила для працівників митних органів регулюються через: загальне трудове законодавство (КЗпП України) [1], Митний кодекс України [2], Закон України «Про державну службу» [3].

Дисциплінарна відповідальність працівників митних органів регламентується не лише загальними нормами трудового законодавства, але й значною кількістю підзаконних норматив-

но-правових актів — наказів, розпоряджень, інструкцій, службових положень, зокрема Положенням про Державну митну службу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227 [4], Загальними правилами етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби 05.08.2016 р. № 158 [5], Кодексом етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України та Правилами етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України, затверджених Наказом Держмитслужби України від 02.09.2021 № 668 [6], Правилами внутрішнього службового розпорядку апарату Державної митної служби України (Протокол конференції державних службовців Державної митної служби від 14.08.2020 р. № 1) [7] та ін.

Часто ці документи мають відомчий характер і розробляються без належного узгодження з положеннями Кодексу законів про працю України чи іншими актами трудового законодавства. Така багаторівнева регламентація, що часто містить суперечливі чи дублюючі положення, ускладнює однакове застосування норм у практичній площині, породжує колізії між нормами загального та спеціального законодавства, що створює прогалини в правозастосуванні та викликає труднощі при захисті трудових прав працівників митних органів у судовому порядку.

Відсутність належної уніфікації нормативного регулювання дисциплінарної відповідальності зумовлює потребу в науково обґрунтованій класифікації дисциплінарних проступків. У цьому контексті заслуговує на увагу підхід Т.В. Аверочкиної, яка аналізуючи загальні підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців, виокремлює:

1) дисциплінарні проступки, які не потребують деталізації положеннями профільного законодавством;

2) дисциплінарні проступки, зміст яких має бути деталізований відповідно до специфіки місця проходження державної служби. Вчинення дисциплінарних проступків другого виду та їх якісно-змістовні ознаки, на думку науковця, формують особливості притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців залежно від місця проходження служби, включаючи проходження державної служби в митних органах [8, с. 196].

З урахуванням вищезазначеної класифікації, доцільним є аналіз нормативно закріплених діянь, які кваліфікуються як дисциплінарні проступки, зокрема у сфері державної служби та митного регулювання. Так, Л.Р. Білою-Тіуною слушно відмічено той факт, що перелік діянь, які визнаються дисциплінарними проступками є вичерпним, а також він є нормативно структурованим, включає такі протиправні діяння: порушення Присяги державного службовця; порушення правил етичної поведінки державних службовців; вияв неповаги до держави, державних символів України, Українського народу; дії, що шкодять авторитету державної служби; невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, актів органів державної влади, наказів (розпоряджень) та доручень керівників, прийнятих у межах їхніх повноважень; недотримання правил внутрішнього службового розпорядку; перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення; невиконання вимог щодо політичної неупередженості державного службовця; використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб; порушення вимог Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» щодо подання, дотримання строків подання декларації про контакти державним службовцем, який займає посаду державної служби категорії «А» або «Б»; подання під час вступу на державну службу недостовірної інформації про обставини, що перешкоджають реалізації права на державну службу, а також неподання необхідної інформації про такі обставини, що виникли під час проходження служби; неповідомлення керівнику державної служби про виникнення відносин прямої підпорядкованості між державним службовцем та близькими особами у 15-денний строк з дня їх виникнення; прогул державного службовця (у тому числі відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин; поява державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; прийняття державним службовцем необґрунтованого рішення, що спричинило порушення цілісності державного або комунального майна, незаконне їх використання або інше заподіяння шкоди державному чи комунальному майну, якщо такі дії не містять складу кримінального або адміністра-

тивного правопорушення; прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу [9, с. 408].

Відсутність чіткого розмежування між дисциплінарним проступком та порушенням трудової дисципліни призводить до різного трактування меж дисциплінарної відповідальності.

На практиці дисциплінарне провадження щодо працівника митного органу часто ініціюється без належної кваліфікації вчиненого діяння: чи йдеться про порушення трудових обов'язків (яке підпадає під регулювання КЗпП України), чи про порушення службової дисципліни, за яке передбачено окрему відповідальність відповідно до публічно-правових норм. Це спричиняє як правову невизначеність для самого працівника, так і надмірну дискрецію для роботодавця (служби), що може призвести до зловживань з метою тиску або звільнення. До того ж, нечіткість меж між трудовим і службовим проступком перешкоджає ефективному судовому контролю за правомірністю застосування дисциплінарних стягнень і обмежує можливості працівника щодо реалізації права на захист.

Одна з ключових проблем у сфері дисциплінарної відповідальності працівників митної служби полягає в недостатньому нормативному врегулюванні процедурних гарантій, які забезпечують захист їхніх трудових прав. На практиці це проявляється у відсутності чіткого механізму ознайомлення працівника з результатами службового розслідування, обмеженому доступі до матеріалів дисциплінарного провадження, а також недостатньо визначеній процедурі подання пояснень чи заперечень. Брак законодавчо встановлених строків для всіх етапів дисциплінарного процесу сприяє його затягуванню та підвищує ризик зловживань з боку роботодавця або органу управління.

Окрему проблему становить відсутність незалежного органу, уповноваженого розглядати спори щодо законності дисциплінарного стягнення у досудовому порядку, а також обмеженість у практичному доступі до ефективного правового захисту, особливо в умовах ієрархічної підпорядкованості та службової залежності. Це призводить до ситуацій, коли працівники утримуються від оскарження неправомірних дій через побоювання репресивних заходів або втрати місця роботи.

Водночас існуюча судова практика не забезпечує повної єдності підходів до оцінки дотримання процедурних гарантій, що ще більше ускладнює захист прав працівників. Таким чином, відсутність чітко визначених і ефективно реалізованих гарантій під час притягнення до дисциплінарної відповідальності суттєво знижує рівень правової визначеності та суперечить стандартам правової держави й міжнародним трудовим нормам, зокрема Конвенції МОП №158 про припинення трудових відносин за ініціативою роботодавця.

Таким чином можна дійти до висновку, що в Україні немає незалежного адміністративного органу (аналогічного, наприклад, комісіям із державної служби чи омбудсманським інституціям у деяких країнах), який би: мав повноваження перевіряти законність дисциплінарних стягнень щодо митників, діяв до звернення до суду, гарантував процесуальну автономність і незалежність від керівництва органу.

Судова практика свідчить про необхідність диференціації дисциплінарних стягнень залежно від ступеня порушення, обставин та наявності повторних проступків. Суди звертають увагу на співмірність заходів впливу, проте відсутність уніфікованих критеріїв у митній сфері часто спричиняє неоднозначні висновки.

У рішеннях адміністративних судів України неодноразово підкреслюється, що застосування дисциплінарного стягнення до працівника державного органу, зокрема митниці, повинно відповідати принципам обґрунтованості, справедливості та пропорційності. Зокрема, суди визнають неправомірними накази про притягнення до дисциплінарної відповідальності у разі, якщо роботодавець не обґрунтував, чому обрав саме той чи інший вид стягнення, або не врахував пом'якшувальних обставин, таких як попередня бездоганна служба, несуттєвість порушення чи відсутність шкоди.

Як приклад, можна навести адміністративну справу № 340/5024/24 за позовом ОСОБА_1 до Кропивницької митниці (відповідач) про визнання протиправним та скасування наказу "Про притягнення до дисциплінарної відповідальності ОСОБА_1", яким оголошено догану. З аналізу дисциплінарної справи вбачається, що щодо позивача не підтверджено наявності у діях позивача усіх складових дисциплінарного проступку: протиправних дій (бездіяльності) позивача у зв'язку з неналежним виконанням покладених на неї посадових обов'язків; вини позивача. Не враховано ступінь тяжкості, наявності шкоди, особу працівника. Недоведеність цих елементів виклю-

чає наявність дисциплінарного проступку, а відтак і підстави для дисциплінарної відповідальності. Крім зазначеного, відповідачем під час прийняття оскаржуваного наказу не проаналізовано службову характеристику позивача. Враховуючи наведене, суд вважає, що спірний наказ прийнятий без урахування усіх обставин справи, що мають значення для його прийняття, упереджено, нерозсудливо, а тому є протиправним та підлягає скасуванню [10].

В іншій справі № 420/6664/24 за позовом ОСОБА_1 до Одеської митниці про визнання протиправним та скасування наказу, стягнення середнього заробітку за час відсторонення, суд дійшов висновку, що відповідач під час здійснення дисциплінарного провадження, повно, всебічно та об'єктивно не дослідив всі обставини вчинення позивачем дисциплінарного проступку, визнав дії позивача такими, що мають ознаки дисциплінарного проступку, що виразилися у неналежному виконанні службових обов'язків. За результатами розгляду адміністративної справи суд визнав протиправним та скасував наказ про притягнення до дисциплінарної відповідальності ОСОБА_1 [11].

Аналіз судової практики свідчить про типові порушення з боку митних органів під час притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності, зокрема: відсутність належного обґрунтування складу дисциплінарного проступку, неповне з'ясування фактичних обставин, ігнорування принципів пропорційності та індивідуалізації відповідальності. Унаслідок цього суди визнають відповідні накази протиправними, а провадження такими, що не відповідають вимогам об'єктивності, неупередженості та правової визначеності.

Незважаючи на це, у чинному законодавстві та внутрішніх регламентах Державної митної служби України відсутні чіткі критерії для оцінки тяжкості дисциплінарного проступку, повторності порушень чи наявності системності в недотриманні службових обов'язків. Це призводить до суб'єктивного підходу з боку керівництва, коли за подібні порушення в одних випадках застосовується догана, а в інших — звільнення. Як наслідок, суди опиняються перед необхідністю фактично самостійно оцінювати доцільність та законність дисциплінарних санкцій, хоча не мають повноважень підняти собою роботодавця у виборі конкретного виду стягнення.

Висновки. У межах дослідження встановлено, що дисциплінарна відповідальність працівників митних органів в Україні характеризується фрагментарністю нормативної бази, відсутністю

чіткого розмежування трудових і службових проступків та недосконалістю процедурних гарантій. Аналіз судової практики підтверджує системні порушення при застосуванні дисциплінарних стягнень, що свідчить про необхідність уніфікації підходів, чіткого законодавчого закріплення порядку

дисциплінарного провадження та створення незалежного органу попереднього контролю. Запропоновані рекомендації спрямовані на забезпечення правової визначеності, захисту трудових прав і підвищення ефективності кадрової дисципліни в митній службі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс законів про працю України: Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1971, додаток до № 50, ст. 375.
2. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012, № 44-45, № 46-47, № 48, ст.552.
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2016, № 4, ст. 43
4. Положення про Державну митну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
5. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби 05.08.2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
6. Про затвердження Кодексу етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України та Правил етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України: Наказ Держмитслужби України від 02.09.2021 № 668. URL: <https://customs.gov.ua/roboata-sluzhbi#> (дата звернення: 12.06.2025).
7. Правила внутрішнього службового розпорядку апарату Державної митної служби України: протокол конференції державних службовців Держмитслужби від 14.08.2020 р. № 1. URL: <https://customs.gov.ua/roboata-sluzhbi> (дата звернення: 12.06.2025).
8. Аверочкіна Т.В. Особливості підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб митних органів. *Правова позиція*. № 1 (38), 2023. С. 195–198.
9. Біла-Тіунова Л.Р. Державна служба України. Загальна частина: навч. посібник. Одеса, 2020. 511 с.
10. Рішення у адміністративній справі № № 340/5024/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121055935>. (дата звернення: 12.06.2025).
11. Рішення у адміністративній справі № 420/6664/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119175664>. (дата звернення: 12.06.2025).

Факас Ілона Борисівна, Біленець Дарія Анатоліївна, Козуб Ірина Георгіївна

Дисциплінарна відповідальність працівників митних органів: проблеми правозастосування в трудовому контексті

Актуальність обраної теми зумовлена триваючим реформуванням митної служби України, зростанням ролі професійної відповідальності державних службовців та необхідністю забезпечення належного балансу між інтересами служби й захистом трудових прав працівників. В умовах інтеграції до європейського правового простору питання правової визначеності та ефективного механізму дисциплінарної відповідальності набуває особливої ваги.

У статті досліджено складну та малодосліджену в юридичній науці правову категорію — дисциплінарну відповідальність працівників митних органів України. Обґрунтовано міжгалузевий характер такої відповідальності, що поєднує елементи трудового та адміністративного права, з огляду на особливий правовий статус посадових осіб митної служби, які, з одного боку, є суб'єктами трудових правовідносин, а з іншого — реалізують функції публічної влади в межах адміністративної юрисдикції.

Здійснено комплексний правовий аналіз чинної нормативної бази, що регламентує порядок притягнення працівників митних органів до дисциплінарної відповідальності, зокрема положень Кодексу законів про працю України, Митного кодексу України, Закону України «Про державну службу», а також підзаконних актів, інструкцій та внутрішніх регламентів Державної митної служби України.

Встановлено, що відсутність єдиної уніфікованої процедури, правової визначеності щодо класифікації дисциплінарних проступків та критеріїв оцінки ступеня вини працівника призводить до суперечностей у правозастосуванні, надмірної дискреції з боку керівництва та потенційних зловживань.

Особливу увагу приділено аналізу актуальної судової практики, яка свідчить про типові порушення процедурних гарантій, необґрунтованість стягнень, ігнорування принципів пропорційності та індивідуалізації відповідальності.

Автором сформульовано низку практичних і нормативних пропозицій щодо вдосконалення механізмів дисциплінарної відповідальності, включаючи уніфікацію законодавства, забезпечення єдності правозастосування, посилення процедурних гарантій та запровадження незалежного досудового органу з розгляду скарг працівників митної служби.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, митні органи, державна служба, трудове право, дисциплінарний проступок, порушення трудової дисципліни, дисциплінарне провадження, правозастосування.

НОТАТКИ

Підписано до друку: 01.07.2025 р.
Формат 60х84/8. Гарнітура Franklin Gothic.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 17,9.
Замов. № 0925/713. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.